

Literatuur voor de tweede fase

Eldorado

Basisboek **VWO**

Eldorado

Methodeoverzicht

Basisboek havo	90-06-10221-0
Teksten en Opdrachten Duits havo	90-06-10227-x
Uitwerkingenboekje Duits havo	90-06-10235-0
Teksten en Opdrachten Engels havo	90-06-10225-3
Uitwerkingenboekje Engels havo	90-06-10233-4
Teksten en Opdrachten Frans havo	90-06-10229-6
Uitwerkingenboekje Frans havo	90-06-10237-7
Teksten en Opdrachten Nederlands havo	90-06-10223-7
Uitwerkingenboekje Nederlands havo	90-06-10231-8
Docentenhandleiding havo	90-06-10239-3
Basisboek vwo	90-06-10222-9
Teksten en Opdrachten Duits vwo	90-06-10228-8
Uitwerkingenboekje Duits vwo	90-06-10236-9
Teksten en Opdrachten Engels vwo	90-06-10226-1
Uitwerkingenboekje Engels vwo	90-06-10234-2
Teksten en Opdrachten Frans vwo	90-06-10230-x
Uitwerkingenboekje Frans vwo	90-06-10238-5
Teksten en Opdrachten Nederlands vwo	90-06-10224-5
Uitwerkingenboekje Nederlands vwo	90-06-10232-6
Docentenhandleiding vwo	90-06-10240-7

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt leermiddelen voor: Primair Onderwijs, Algemeen Voortgezet Onderwijs, Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie en Hoger Beroepsonderwijs.
Voor meer informatie over ThiemeMeulenhoff en een overzicht van onze leermiddelen:

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 90-06-10222-9
Tweede druk, eerste oplage

© ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een

Over de blauwe bergen ...

Eldorado (fragment)

He met a pilgrim shadow -
'Shadow,' said he,
'Where can it be -
This land of Eldorado?'

'Over the mountains
Of the moon,
Down the Valley of the Shadow,
Ride, boldly ride;
The shade replied -
'If you seek for Eldorado!'

Edgar Allan Poe (Verenigde Staten).

Het woord *eldorado* komt van het Spaanse *El dorado*, het vergulde (land). In de tijd van de grote ontdekkingsreizen rond 1500 gingen veel avonturiers op zoek naar Eldorado, het fabelland waar goud, edelstenen en andere rijkdommen voor het oprapen zouden liggen. En tijdens de Amerikaanse Gold Rush in 1849 hoopten velen eveneens hun Eldorado te vinden. Tegenwoordig weten we wel beter: Eldorado is een droomland, dat je alleen met je fantasie kunt bereiken. We gebruiken de term nu om een paradijs in je verbeelding aan te geven, een plaats waar je je heel prettig en gelukkig kunt voelen.

Met literatuur lukt het nog om Eldorado te vinden, als je er moeite voor wilt doen. Want in dit ondermaanse krijgen we helaas niets voor niets. Als het je lukt om boeken te vinden die jou op het lijf geschreven zijn, dan ben je in Eldorado terwijl je aan het lezen bent. Dit studieboek helpt je op weg.

Inhoud

Eldorado bestaat uit een Basisboek dat gebruikt kan worden voor alle talen, per taal uit een boek met teksten en opdrachten en een daarbij horend uitwerkingenboekje.

Basisboek vwo voor alle talen

Het Basisboek is bedoeld voor het literatuuronderwijs Nederlands, Duits, Engels en Frans.

In het Basisboek vind je de benodigde informatie over literaire begrippen en over literatuurgeschiedenis. Bovendien vind je er modellen voor verschillende leesverslagen.

Voor elke taal een boek met teksten en opdrachten

Eldorado heeft voor Nederlands, Duits, Engels en Frans een apart boek met teksten en opdrachten. Vanuit de opdrachten bestudeer je van tijd tot tijd het Basisboek. De teksten en opdrachten in elk opdrachtenboek vormen dus steeds het uitgangspunt; het Basisboek dient als achtergrondinformatie.

Voor elke taal een uitwerkingenboekje

Bij elk boek met teksten en opdrachten is een uitwerkingenboekje verkrijgbaar. Daarin vind je de antwoorden op de opdrachten en voorbeelden van uitwerkingen. Dat maakt het makkelijker om zelfstandig te studeren.

Afdeling 1 Literaire begrippen

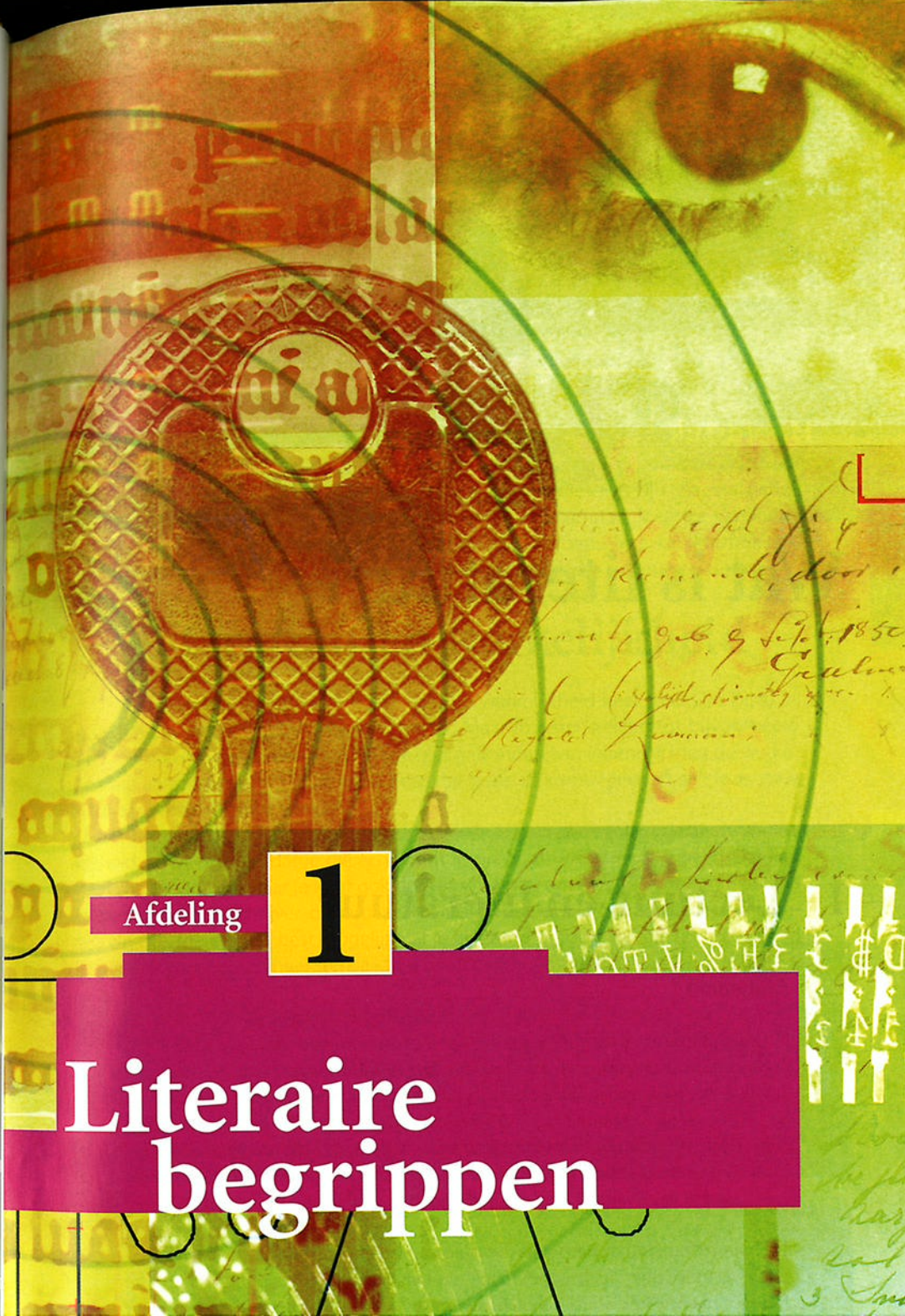
	7
1	Wat is literatuur?
2	Stijl en beeldspraak
3	Verhaaltechniek
4	Verhaalsoorten
5	Dichttechniek
6	Dichtsoorten
7	Toneel

Afdeling 2 Literatuurgeschiedenis

	119
	120
	121
1	Voorgeschiedenis (tot circa 1100)
2	De late Middeleeuwen (circa 1100-1500)
3	Renaissance en Barok (circa 1500-1700)
4	De 18e eeuw
5	De 19e eeuw
6	1900-1940
7	1940-1960
8	1960-1980
9	Sinds 1980

Afdeling 3 Leesgids

	287
1	De literatuurlessen
2	Je leesdossier
3	Leesautobiografie
4	Balansverslag
5	Literair werkstuk
6	Modellen voor verslagen
a	Leesverslag van een gedicht (kort en uitgebreid)
b	Leesverslag van een dichtbundel
c	Leesverslag van een verhaal of roman (verwerkingsversie)
d	Technisch leesverslag van een verhaal of roman
e	Uitgebreid leesverslag van een verhaal of roman
f	Leesverslag van een verhalenbundel
g	Verslag van een bezoek aan een voorstelling
h	Opzet voor een recensie
7	Webquest
8	Verslag websitebezoek

Afdeling

1

Literaire begrippen

Hoofdstuk

1

Wat is literatuur?

1 Lectuur en literatuur

Endymion

A thing of beauty is a joy for ever.
Its loveliness increases;
It will never pass into nothingness.

*Een ding van schoonheid
is een vreugde voor altijd.
Zijn lieflijkheid neemt toe;
Nooit zal het teniet gaan.*

John Keats (Engeland). In: G. Harrison (ed.), *A Book of English Poetry*.

Het woord 'boek' in de betekenis die wij eraan geven, is in de Germaanse talen vermoedelijk afgeleid van 'beuk' en het oudere woord 'bôk'. Het Oudgermaanse 'bôk' werd ook gebruikt voor 'brief', 'document' of 'oor-

Alles wat mensen lezen, is lectuur. Daar horen kranten bij, studieboeken, handleidingen, gedichten, romans en tijdschriften. Naar de inhoud kun je lectuur in twee groepen verdelen: zakelijke teksten en fictionele teksten.

- Zakelijke teksten gaan over onderwerpen waarvan het niet de bedoeling is mensen te vermaken, maar feiten uit te wisselen of mededelingen te doen. Voorbeelden: nieuwsbericht, gebruiksaanwijzing, studieboek en schriftelijke uitnodiging.
- Fictionele teksten gaan over onderwerpen die door een schrijver geheel of gedeeltelijk verzonnen zijn (*fictie* = *verzinsel*) met de bedoeling de lezer te vermaken.

Een ander woord voor fictionele teksten is *literatuur*. Literatuur is een verzamelterm voor alle soorten teksten in verhaal-, gedicht- of toneelvorm: van sprookjes tot romans, van liedjes tot popsongs, van kluchten tot tragedies. Het zijn allemaal fictionele teksten, ze zijn dus helemaal of voor een deel verzonnen. Maar ze verwijzen tegelijkertijd naar de werkelijkheid, bijvoorbeeld naar menselijke karaktertrekken, maatschappelijke situaties, bestaande plaatsen of historische gebeurtenissen.

2 Literatuur en werkelijkheid

In literatuur kan de verwijzing naar de werkelijkheid heel sterk zijn, bijvoorbeeld in een reisverhaal of in een dagboek. Maar in tegenstelling tot bijvoorbeeld een journalist, is een schrijver van fictie niet gebonden aan feiten: hij mag de werkelijkheid aanpassen aan zijn doel, als hem dat beter uitkomt. Hij voert zijn lezer mee naar een denkbeeldige wereld.

De schrijver kan in een boek met de werkelijkheid doen wat hij wil. Hij kan de werkelijkheid zo weergeven dat je die echt vindt lijken op de wereld om je heen. Dat kan heel spannend zijn. Maar je kunt ook de wens hebben om een tijdje onder te duiken in een door een schrijver opgeroepen fantasiewereld. Dat kan een echte droomwereld zijn, maar het is best mogelijk dat je al lezend ontdekt dat die fantasiewereld in bepaalde opzichten heel sterk lijkt op de dagelijkse realiteit.

Ik zei dat de ware schrijver en dichter iets weg heeft van een ziener, een profeet, een wegwijzer, een seismograaf. En werkelijk, zij zijn gelijk verfinde instrumenten, gelijk wezens die als het ware voelhorentjes op de kop dragen, en veel fijner aanvoelen wat er in de mens en de wereld omgaat. Gij kunt dat dwaas vinden, ge kunt me belachelijk maken, maar wat ik zeg is werkelijk zo. Daar zijn mensen die met koude kleren door het leven gaan, en daar zijn er anderen die als het ware ruiken wat er gaat gebeuren.

Louis Paul Boon (België). In: J. Weverbergh, *Boonboek*.

encyclopedie rabarber anders dan een dichter. En een foto van rabarber is iets anders dan een kunstzinnige mezzotint (bepaalde soort grafiek) ervan.

Eerste werkelijkheid

Rabarber (*Rheum X cultorum*)

Deze vaste plant kan meer dan twintig jaar blijven staan. De bladeren kunnen 45 cm breed worden. De bleekgroene of rozerode bladstelen, die 60 cm lang kunnen worden, worden jong geoogst en gekookt gegeten.

Christopher Brickell, *Atrium encyclopedie van het tuinieren*.

Foto in encyclopedie.

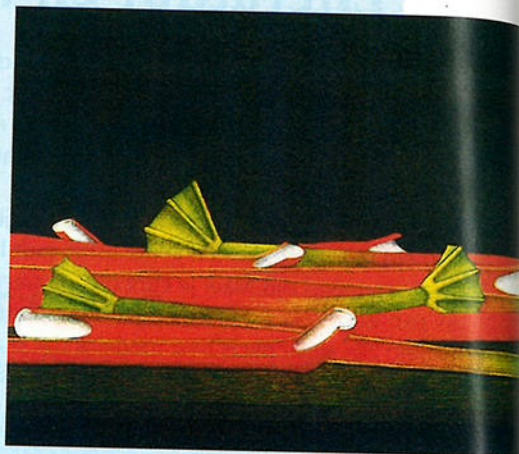
Tweede werkelijkheid

rabarber

- 1 rabarber
in het groentevak
van de supermarkt
lange repen rood
- 5 naast elkaar
een groen blad
half omhoog

ik loop door
meer boodschappen
10 te doen

Jaap Vegter, *Grafiek Nu 8*.

Jaap Vegter, *Rabarber*, mezzotint, 1997.

De 'hoeveelheid' werkelijkheid die een schrijver gebruikt voor zijn fictionele teksten verschilt per boek en per schrijver. Een schrijver die zijn jeugdherinneringen aan het papier toevertrouwt, gebruikt veel werkelijkheid. Een schrijver van avonturenverhalen gebruikt vooral zijn fantasie. Toch put ook hij, zelfs voor de meest fantastische avonturen, uit zijn eigen kennis en leefwereld.

Hij 'kleurt' zijn teksten met persoonlijke ervaringen en opvattingen of met die van anderen. Als hij dit niet doet, blijven de personages stropoppen waarin de lezer zich niet kan herkennen. De tekst biedt dan geen mogelijkheid tot identificatie.

- 1 Zet het blauw
van de zee
tegen het
blauw van de
- 5 hemel veeg
er het wit
van een zeil
in en de
wind steekt op.

Wim Hussem, *Maatstaf*, nummer 7-8, 1965.

Derde werkelijkheid

Naast de eerste werkelijkheid (de feiten) en de tweede werkelijkheid (de werkelijkheid zoals de schrijver die ervaart en die hij weergeeft in zijn tekst) is er nog de *derde werkelijkheid*: dat is de werkelijkheid die je als lezer uit een tekst haalt. Want ook jij kleurt als lezer het beeld dat de tekst bij je oproept vanuit je eigen levenservaringen. (Zie ook paragraaf 4 *Schrijver en lezer* over de schrijverstekst en de lezersteksten.)

Meer waarnemen
dan je waarneemt
is de kunst.

Hans Andreus, *Laatste gedichten*.

Een diep emotioneel beeld van de werkelijkheid is voor de mens het enige waardevolle, ook in de literatuur.

Scott W. Williams (Verenigde staten)

3 Literatuur en maatschappij

- 1 De Canadees, hij vond zijn Trees,
't was in de maand van mei.
Hij is... het maakt me blij

De hemel bloedt

- 1 De hemel bloedt als het opengesneden lichaam van een maagd.
Aan de andere kant van Meghna maaïen, oogsten en verzamelen ze de hoofden van jonge strijders.
De dorpsvijver in Pabna bloeit van de opgezwollen lijken van kinderen.
- 5 Wat zal er gebeuren met het ongeboren kind van Nasreen, het vijftien-jarig dochtertje van Kustia, dat door zeven soldaten verkracht werd?
En met de negentienjarige Smita die aan haar schaamharen plukt en luidkeels lacht?
- Vertel mij o god van hun gebed.
- 10 Ergens discussiëren mensen nog over aantallen, duur, wie de hoofdschuldige is, de loop van de gebeurtenissen en de werkelijke oorzaak, net zoals ze deden toen de rook van Auschwitz over de hele wereld stonk.
Hoe ver is het van Biafra tot Bangladesh?
Zijn de witte mimosa's in bloedende oleanders veranderd?

Deba Patnaik (India). In: Bertus Dijk (ed.), *Moderne poëzie uit Azië*.

Finkers wil *amuseren*: hij wil de mensen met zijn teksten een plezierige cabaretavond brengen. Hij heeft daarbij het thema van de Tweede Wereldoorlog gekozen. Met aardige taalvondsten, onder andere door gebruik te maken van de dubbele betekenis van het woord 'vrij' heeft hij een geestige tekst gemaakt.

Het gedicht van Patnaik is een *geëngageerde tekst*, ook over het thema oorlog. In beeldrijke taal geeft hij een zeer realistische en aangrijpende impressie van wreedheden. Daarbij laat hij merken dat het overal hetzelfde droevige lied is.

Geëngageerde auteurs leggen op een persoonlijke manier maatschappelijke problemen bloot. Ze willen bij de lezer een kritische houding ten opzichte van de maatschappij bewerkstelligen. Amusementsschrijvers leiden de lezer juist af van de maatschappelijke problemen. Hun teksten hebben een 'escape-functie'; ze laten de lezer tijdelijk ontsnappen. Natuurlijk zijn er allerlei tussenvormen, zoals geëngageerde teksten die zeer amusant zijn.

- 1 Wat doet u als u helemaal geen uitweg meer ziet? In vier van de tien gevallen zult u zich alleen met een geliefd boek op uw kamer terugtrekken, misschien Ohropax in de oren doen en dan uren ongestoord lezen. Dat vindt u prettig, hè? Ja, daar knap je helemaal van op.
- 5 Muziek is wel aardig, heel mooi, maar niet altijd ben je ervoor in de

- 15 al weet dat je er plezier aan zal hebben en als het boek dan eindelijk uit en kapot gelezen is, kan je er weer een paar dagen tegen!

Maarten Biesheuvel, *De literaire top 100 aller tijden*.

- 1 Belfast. Kinderjournaal. Een jongen van negen tussen drie doodskisten: vader, moeder en een jonger zusje. Op de kist van het kind een gedicht van haar broer:

night

5 night

Meer niet. Er is geen troost, geen hoop en nauwelijks taal. Maar één woord: duisternis.
Het zal me bijblijven.

Jacques de Vroomen, *Tsjip*, december 1993.

In Noord-Ierland woedt al sinds 1969 een bloedige strijd tussen protestanten en katholieken.

Belfast Child (fragment)

- 1 When my love said to me
Meet me down by the gallow tree
For it's sad news I bring
About this old world
- 5 And all that it's suffering

Het is niet gemakkelijk om kritiek op de maatschappij te verwoorden. Wie te prekerig schrijft, verliest zijn lezers. Wie gaat kankeren over dingen die iedereen al weet, schiet zijn doel voorbij. Of zoals zanger Huub van der Lubbe van De Dijk zegt:

- 1 Ik kan zó een liedje schrijven over het rotweer, dat de trap stinkt, dat ik me beroerd voel, maar daar gaat het niet om, dan voeg je niets mee toe. Het moet meer zijn. Iets waarin de mensen zich kunnen herkennen, mensen die zelf niet in de gelegenheid zijn om dat zo te kunnen zeggen, omdat ze bijvoorbeeld ander werk hebben. Het gevaar bij maatschappijkritische teksten is dat je gaat kankeren en cynisch wordt. Het is de makkelijkste weg, maar dat wil ik niet. Omdat je je niet cynisch opstelt, maak je het jezelf moeilijk. Je bent kwetsbaar.

Huub van der Lubbe, *FNV Magazine*.

In de loop van de geschiedenis zijn veel boeken op de 'zwarte lijst' geplaatst, omdat men vond dat ze een slechte invloed zouden hebben. In 1989 raakte bijvoorbeeld de mohammedaanse wereld in grote opschudding door het boek *De duivelsverzen* van de Engelse schrijver Salman Rushdie. Dat boek vond men beledigend voor de godsdienstige gevoelens van islamieten en Rushdie werd vogelvrij verklaard.

Het boek als wapen.

4 Schrijver en lezer

Voor wie dit leest

Gedrukte letters laat ik u hier kijken, maar met mijn warme mond kan ik niet spreken, mijn hete hand uit dit papier niet steken; wat kan ik doen? Ik kan u niet bereiken.

Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*.

Een lezer heeft het goed – hij kan zijn schrijver zelf uitzoeken.

Kurt Tucholsky (Duitsland).

Ook schrijven is een vak dat geleerd moet worden. Door studie en oefening probeert een schrijver zijn gedachten en gevoelens zó onder woorden te brengen dat de lezer geboeid raakt door zijn tekst. Een schrijver vecht met de taal om de lezer te bereiken. Hij zoekt contact, hij wil weerklink bij de lezer.

- 1 Het aardige van het ambacht schrijven is dat je het nooit leert. Je kunt leren hoe je onovertrefbaar een haring schoonmaakt of een plank afschaaft. Maar de schrijver die op een middag, behaaglijk handenwrijvend, zijn werkvertrek verlaat en tegen zijn vrouw zegt: 'Marie, goed nieuws, ik ben zojuist gereed gekomen met de letterkunde. Ik kán het nu', bestaat niet. En als hij (onverhoopt) wél bestaat, steek ik mijn hand niet in het vuur voor zijn proza.

Nee, schrijven leer je nooit.

Simon Carmiggelt, *Het Parool*, 14 november 1962.

- 1 Afgezien van de noodzakelijkheid om je brood te verdienen, meen ik dat er vier grote beweegredenen zijn om te schrijven:

- 1 puur egoïsme. Het verlangen om een intelligente indruk te maken, een onderwerp van gesprek te vormen, voort te leven na je dood, je te wreken op volwassenen die je als kind de mond snoerden enzovoort. (...)
- 2 esthetische geestdrift. De waarneming van schoonheid in de uiterlijke wereld, of anderzijds, in woorden en de juiste schikking daarvan. (...)
- 3 De historische prikkel. Het verlangen om de dingen te zien zoals ze zijn, om de waarheid uit te zoeken en voor het nageslacht te bewaren.
- 4 Politieke doeleinden – met 'politiek' in de ruimste betekenis van het woord. Het verlangen om de wereld in een bepaalde richting te duwen, om de opvattingen van andere mensen over het soort maatschappij waarnaar ze dienen te streven te veranderen.

George Orwell (Engeland). In: John Müller, *Het literair anekdotenboek*.

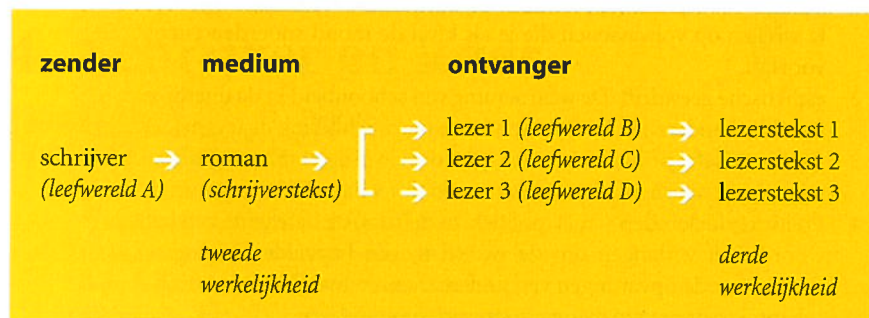
De schrijver schrijft vanuit zijn eigen wereld. De lezer neemt de tekst weer op vanuit zijn persoonlijke wereld. Hun 'werkelijkheid' verschilt door opvoeding, milieu, belevenissen, karakter en dergelijke.

Bovendien bevat een tekst altijd 'witte plekken'. Zo zal niet het uiterlijk van ieder persoon in een tekst de lezer zelf een beeld van

Al lezend krijg je een persoonlijke opvatting over de tekst. Zo ontstaat de *lezerstekst*. Omdat jouw opvatting over een tekst nooit precies dezelfde is als de opvatting van een andere lezer (want die heeft een andere leefwereld dan jij), zijn er zoveel lezersteksten als er lezers zijn van een bepaalde tekst.

Dit kan schematisch als volgt worden weergegeven:

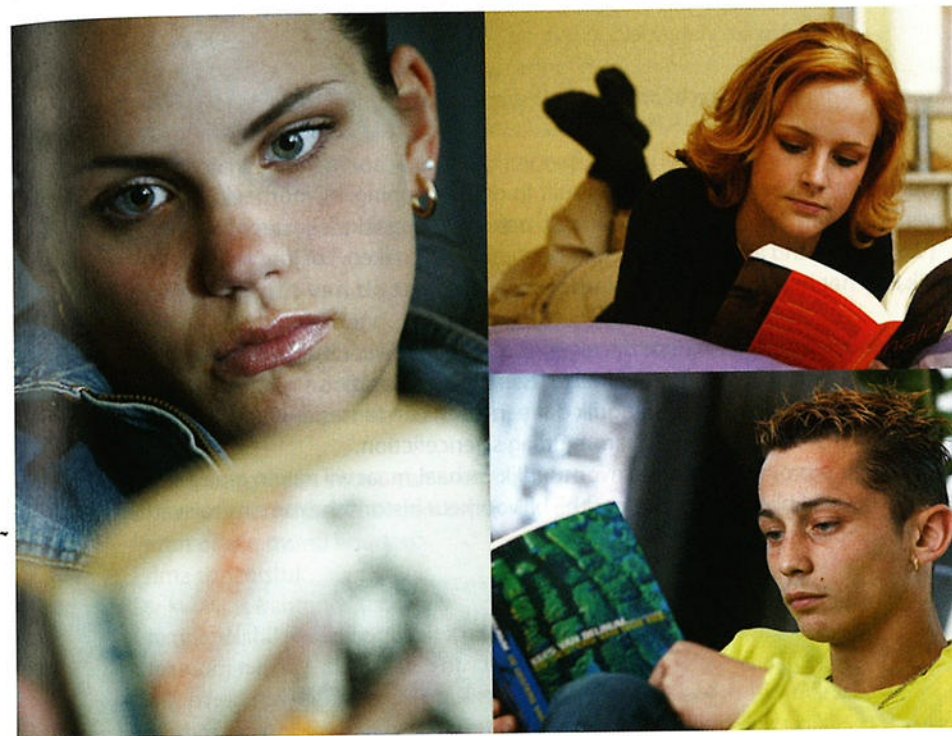

Eens zag ik mijn ideale lezer, geloof ik. Hij zat onder een boom bij een blinde muur achter de Pieterskerk in Leiden. Hij zag me niet, las in mijn *Duistere jaren* en glimlachte.

F.B. Hotz.

5 Lezer en mening

Je kunt om allerlei redenen lezen. Om je te ontspannen. Uit nieuwsgierigheid. Om je bewust te worden van de werkelijkheid om je heen. Om een wereld te verkennen die je zelf niet kent.

Als lezer identificeer je je met de figuren in de tekst: je verplaatst je gevoelens en gedachten in een of meer figuren. Daardoor kun je al lezend de meest fantastische avonturen meemaken en allerlei ervaringen opdoen. En dat kan allemaal, terwijl je op je eigen plekje zit of ligt te lezen.

Ik heb een bepaalde maatstaf voor boeken. Hoe dikker een boek, hoe lekkerder. Muffe geur maakt verder niks uit. Vond ik altijd wel lekker. Een boek moet dik zijn, dat geeft een veilig gevoel. Als je over de helft heen was, dat deprimeerde je. Dan was het gauw afgelopen. In die boeken over poolreizigers stonden ook altijd plaatjes van mannen in berenpakken, sledehonden, loeiende storm. Koud en guur allemaal en dan lekker bij de kachel een boek lezen.

Ik bezit het boek niet meer, maar ik weet nog hoe de tranen telkens weer over mijn wangen liepen, als ik het gedeelte las, waarin Hekkie, het hondje van Frits, wordt overreden. Zijn vader, geholpen door 'een vriendelijke voorbijganger', die toen vaker voorbij kwam dan tegenwoordig, brengt het diertje thuis. Frits, van niets wetend, arriveert. 'Waar ga je heen, jongen?' vraagt vader. 'Ik ga naar Hekkie', luidt het antwoord. En dan valt de loodzware klap: 'Hekkie is dood.'

Simon Carmiggelt, *Boekenweekgeschenk* 1975.

De kracht van een goede tekst schuilt in de herkenning, bijvoorbeeld van aspecten van je eigen leven ('Dit heb ik zelf ook meegemaakt.'), je wensen en dromen ('Zo'n spannend avontuur wil ik ook best eens meemaken.') of jouw kijk op de wereld ('Ik ben het helemaal met de schrijver eens.').

Elke lezer leest een tekst door zijn eigen 'roze bril', ofwel vanuit zijn persoonlijke waarde-systeem, en daardoor beoordeelt elke lezer literatuur anders.

Zo vindt lezer A het heel belangrijk dat een boek een fantasie- en beeldrijke visie op de toekomst bevat en leest daarom graag sciencefiction.

Lezer B houdt ook wel van een avontuurlijk verhaal, maar wil daarin graag dicht bij de werkelijkheid blijven. Daarom leest hij bij voorkeur historische romans, reisverhalen of oorlogsboeken.

De beroemde filmkomiek Groucho Marx liet de schrijver S.J. Perelman met een paar regels weten wat hij vond van diens boek: 'Van het moment dat ik uw boek ter hand nam tot ik het weer weglegde, heb ik gegierd van het lachen. Ik zal het beslist nog gaan lezen.'

John Müller, *Het literair anekdotenboek*.

Mening en argumenten

Als je een tekst hebt gelezen, heb je daarover een mening: je vindt het 'een meesterlijk boek' of 'een ontroerend gedicht' of 'een waardeloos toneelstuk'. Dat kan, dat is je goed recht, maar waar het vooral om gaat, is: Waarom vind je dat? Want ook bij literatuur is het belangrijk dat je probeert je mening zo nauwkeurig mogelijk onder woorden te brengen. Het gaat er dus vooral om dat je duidelijk maakt welke argumenten je hebt om een tekst meesterlijk, ontroerend of waardeloos te vinden. Want dan dring je dieper door tot de inhoud van teksten en lukt het je om een gefundeerd oordeel te geven. Dat is de moeite waard, want zo ontwikkel je jezelf en je

1 Je gevoel (emotieve argumenten)

Welke gevoelens roept de tekst bij je op?

Voorbeeld: Een verhaal over een echtscheiding die met grof geweld gepaard gaat, geschreven vanuit het standpunt van een kind dat zich geïsoleerd voelt.

Oordeel: Prachtig verhaal.

Argument: Het verhaal ontroert me en het is verschrikkelijk wat er gebeurt.

2 Mooi of lelijk? (esthetische argumenten)

Vind je de tekst mooi of lelijk of origineel, anders, fris enzovoort?

Voorbeeld: Een gedicht over iemand wiens dochter erg ziek is.

Oordeel: Slap gedicht.

Argument: Het gedicht gaat over dingen die iedereen al weet.

3 Het standpunt van de schrijver (morele argumenten)

Wat vind je van het standpunt dat de schrijver of de hoofdpersoon inneemt?

Het gaat om het verschil tussen goed en kwaad: is de schrijver/hoofdpersoon oprecht, gaat het over een hoofdgedachte die voor jou belangrijk is? Inspireert de schrijver je om na te denken over het onderwerp?

Voorbeeld: In een toneelstuk moet een werknemer van een bedrijf dat de grond zwaar vergiftigd heeft, kiezen tussen in opstand komen en zijn baan verliezen of zijn mond houden.

Oordeel: Prima toneelstuk.

Argument: De kwalijke kanten van bedrijven die uit winstbejag het milieu verzieken, worden duidelijk belicht.

4 Gelooftwaardig of niet? (realistische argumenten)

Wat vind je van het realiteitsgehalte en de geloofwaardigheid van de inhoud?

Een verhaal waarin kritiek op een maatschappelijke wantoestand wordt gegeven, kan op zich heel realistisch zijn, maar je kunt de oplossingen die je tegenkomt toch heel ongeloofwaardig vinden. En een sciencefictionverhaal dat zich afspeelt op planeet Orion kan toch heel geloofwaardig op je overkomen, omdat je bijvoorbeeld de verhaalfiguren heel menselijk vindt en je jezelf goed in hun belevenissen kunt verplaatsen. Je moet dus een afweging maken.

Voorbeeld: Een verhaal over een reis door een Zuid-Amerikaans land.

Oordeel: Interessant verhaal.

Argument: Het boek geeft de werkelijkheid heel geloofwaardig weer, biedt veel informatie en laat de grote cultuurverschillen zien.

5 De opbouw (structurele argumenten)

Wat is je oordeel over de opbouw van de tekst? In een goede literaire tekst is niets

6 De boodschap (intentionele argumenten)

Wat vind je van de boodschap van de tekst?

Hierbij gaat het om de vraag of je vindt dat de bedoeling van de auteur duidelijk tot uitdrukking komt (of de bedoeling zoals jij die als lezer ervaart).

Voorbeeld: Een sciencefictionroman waarin een aanklacht tegen een totalitair regime is verweven.

Oordeel: 'Oudbakken' roman.

Argument: Er zijn al zoveel romans geschreven die onder het mom van een toekomstige maatschappij waarschuwen voor totalitaire regeringen.

7 Stijl en formulering (stilistische argumenten)

Wat vind je van de stijl en formulering van de schrijver?

Voorbeeld: Een verhaal over de wanhopige strijd in de Franse loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Oordeel: Veel te moeilijk verhaal.

Argument: Het verhaal is geschreven met weinig dialogen en bevat veel lange, ingewikkelde zinnen vol moeilijke woorden. Daardoor heb ik veel van de inhoud gemist.

C'est mon opinion et je la partage!

Dat is mijn mening en ik deel die!

Henri Monnier (Frankrijk), *Mémoires de M. Joseph Prud'homme*.

6 Met een grote L of met een kleine l?

A good book is the best of friends.

Een goed boek is je beste vriend.

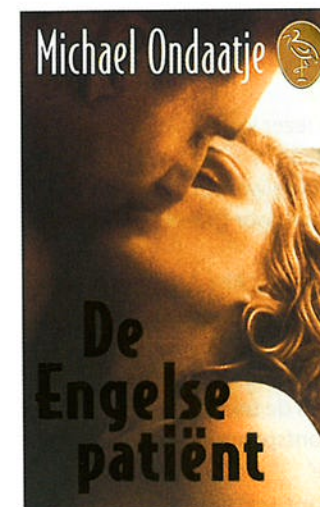
M. Tupper (Verenigde Staten).

Wat is dat: 'een goed boek' of een 'goed gedicht'? Wie bepaalt dat?

Schrijvers gebruiken woorden om hun ideeën, gedachten en gevoelens vorm te geven: hun materiaal is de taal. Daarom kun je literatuur taalkunst noemen. Maar er bestaat goede en slechte taalkunst. Anders gezegd: er bestaat literatuur met een grote 'L' en literatuur met een kleine 'l'. De vraag is echter wie er uitmaakt of een tekst (slechte) literatuur of (goede) Literatuur is?

Het antwoord is in principe heel eenvoudig: dat maak je zelf uit. Alleen een lezer kan beoordelen of een tekst voor haar of hem waardevol, goed, mooi enzovoort is. En omdat smaken verschillen, zijn er verschillende oordelen mogelijk over dezelfde literaire tekst.

Als de meeste stemmen zouden tellen, zou het meest verkochte en uitgeleende boek ook het beste en meest literaire boek zijn. Maar als je de beroepslezers (recensenten, critici) moet geloven, zijn de boeken die de meeste mensen graag lezen vaak niet de beste boeken. De invloed van beroepslezers is erg groot; ze worden dan ook wel *opinion leaders* genoemd. In de praktijk maken zij uit wat gerekend moet worden tot de 'officiële' Literatuur. Hun invloed gaat soms zo ver dat je de boeken die zij aanprijzen, gelezen moet hebben om in gesprekken over boeken te kunnen meetellen. Maar dat levert wel een eng wereldje op van mensen die elkaar napraten.

Literatuur

literatuur

Wij houden het erop dat het gezonde oordeel van een lezer beslissend is voor de vraag of die de tekst goed vindt of niet, dus of hij het literatuur of Literatuur vindt. Van de andere kant is het zinvol om recensies van boeken te lezen om je eigen oordeel mede te vormen. Per slot van rekening zijn de meeste recensenten bekwame en ervaren lezers en hun oordeel is vaak interessant en leerzaam.

- Tot Literatuur rekenen we teksten die niet alleen waarde hebben als ontspanning en plezierig tijdverdrijf, maar voor jou ook veel waarde hebben: een boek dat je ontroerd heeft en dat je nog wel eens een keer wilt lezen; een boek dat zo goed is, dat je bij herlezing weer allerlei nieuwe dingen in het verhaal ontdekt; een boek dat je aan het denken heeft gezet over een onderwerp, dat een tijd in je hoofd blijft hangen. Maar wat voor de een een 'blijvertje' is, hoeft dat voor een ander natuurlijk niet te zijn.
- Tot literatuur rekenen we teksten die alleen waarde hebben als ontspanning. Ze dienen voornamelijk om eens lekker onderuit te zakken en te lezen. Veel

Professionele lezers (bijvoorbeeld recensenten) proberen de lezer wegwijs te maken in het grote aanbod van nieuwe teksten. Ze proberen de krenten uit de pap te halen. Ze maken gebruik van persoonlijke criteria, maar daaruit zijn wel enkele gemeenschappelijke punten te destilleren:

- werking;
- herkenbaarheid;
- nieuws;
- kritische opstelling;
- originaliteit;
- eigen stijl;
- diepgravende thematiek.

Werking

De tekst stelt de lezer in staat iets meer te weten te komen over zichzelf, over de wereld, over het bestaan.

Een tekst kan niet-vervulde wensen bevredigen. Dat kan door *identificatie* met bepaalde verhaalfiguren; hierdoor beleeft de lezer als het ware, wat de verhaalfiguren beleven.

Een tekst kan bij de lezer een 'Aha-Erlebnis' oproepen. De lezer krijgt dan plotseling inzicht in iets waarvan hij lange tijd een onduidelijk beeld had.

Dat 'iets' kan bijvoorbeeld een gevoel zijn of een ervaring. Zo'n leeservaring kan bevrijdend werken, doordat de lezer opeens grip heeft op een vaag gevoel.

Nieuwe ervaringen geven de tekst een bepaalde waarde.

Een tekst kan ook een ontspannende werking hebben. De tekst heeft dan voor de lezer een 'escape-functie'.

Herkenbaarheid

De tekst biedt de lezer aanknopingspunten: stukjes herkenning, waardoor de lezer begrijpt wat er staat.

Nieuws

De tekst zorgt voor nieuwe ervaringen, biedt kennis en een verrassende kijk op de werkelijkheid.

Literatuur is nieuws dat nieuws blijft.

Ezra Pound (Verenigde Staten), *ABC of Reading*.

Men heeft pas echt plezier in een boek, wanneer men er bij iedere lezing nieuwe dingen in ontdekken kan.

Men moet boeken lezen die bijten.

Franz Kafka (Duitsland).

Originaliteit

De tekst is een eenmalig, oorspronkelijk product. De tekst heeft een verrassende verhaalloop, is onvoorspelbaar. Er wordt een oorspronkelijke visie in gepresenteerd. Ook in structuur, taalgebruik en beeldspraak wordt de lezer verrast.

Schoonmaak

heel voorzichtig
met haar ragebol
veegt de huisvrouw
in de oksel van het plafond

giechelend
lacht het gebouw zich in puin

Karel Soudijn. In: Robert-Henk Zuidinga, *Hier ligt Poot Hij is dood*.

Eigen stijl

De schrijver heeft een eigen, herkenbare stijl. Die komt tot uiting in zijn taalgebruik, de keuze van de onderwerpen en de structuur van de tekst.

Diepgravende thematiek

De tekst stelt belangrijke levensvragen en biedt de lezer de kans een antwoord hierop te vinden.

Ode on a Grecian Urn

Beauty is truth, truth beauty,
That's all ye know on earth,
And all ye need to know.

*Schoonheid is waarheid, waarheid schoonheid,
dat is alles wat je op aarde weet,
en alles wat je hoeft te weten.*

Hoofdstuk

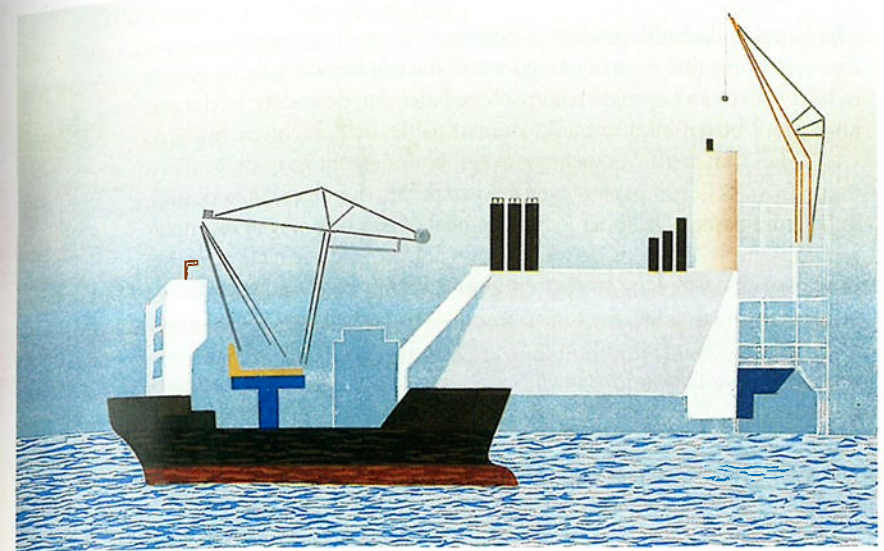
2

Stijl en beeldspraak

1 Inleiding

Een tennisser kan een mooie stijl hebben, net als een turnster bij oefeningen aan de rekstok. Een schrijver of dichter geeft zijn gedachten en gevoelens op een aparte wijze weer, hij heeft ook zijn eigen stijl. Dat geldt voor alle kunstenaars: ze gebruiken bepaalde technieken om hun gedachten en gevoelens uit te drukken en voegen daar hun creativiteit aan toe en dat zorgt voor een eigen, persoonlijke stijl. 'Het is stil en warm in de stad, vanmiddag,' is een vrij droge constatering, maar het kan ook zo:

Op vilten voeten sluipt de middag door de stad.
Geen enkel blaadje roert noch leeft,
terwijl aan het touw der tempelklok
sluimerend een vlinder kleeft.

Frans de Jong, *Haven I*, hoogdruk, 1997.

Persoonlijke stijl is de karakteristieke manier van schrijven van één bepaalde schrijver. Zijn persoonlijke stijl wordt bepaald door zijn taalvaardigheid, zijn bedoeling met de tekst en het publiek dat hij voor ogen heeft. Maar ook zijn houding en gevoelens ten opzichte van het onderwerp tijdens het schrijven spelen een belangrijke rol. Dit kan leiden tot een ironische, dromerige of sarcastische tekst.

Het taalgebruik van een schrijver is in zekere zin constant: het keert herhaaldelijk terug, het is typerend voor een bepaalde auteur. Gabriel García Márquez (Colombia, Zuid-Amerika) is erg beroemd geworden door zijn spannende, directe vertelstijl. En A.F.Th. van der Heijden staat erom bekend dat hij bijzonder beeldend kan formuleren. Groepsstijl is de karakteristieke manier van schrijven van een bepaalde groep schrijvers. Net als in de bouwkunst, de schilderkunst en de muziek volgen ook in de literatuur de periodes met bepaalde stijlenmerken elkaar voortdurend op. Veel schrijvers zijn verbonden met groepen geestverwanten, ze vertegenwoordigen daardoor 'richtingen' en 'stromingen' in de literatuurgeschiedenis. Die groepen, richtingen en stromingen hebben bepaalde stijlenmerken. Een voorbeeld van een groepsstijl

is de zogenaamde *nieuwe zakelijkheid* (rond 1930). De schrijvers van deze stroming zetten in een korte, bijna norse stijl de werkelijkheid voor de lezer neer.

Vaak lijken het niet meer dan korte notities in zakelijke en

- 1 'Het Wereldtijdschrift', verklaarde Boorman, 'is een ingenaaide circulaire met een mooie titel, waarin gezegd wordt dat een bepaalde firma enig is in haar soort, een bepaalde naaimachine beter dan de andere, of dat een kostschool boven alles uitblinkt door directie, licht, lucht en hygiëne.
- 5 (...) Geen tijdschrift. Verzoeken om een abonnement gaan de prullenmand in. (...) Ik ruil papier tegen geld en ik ben dus eigenlijk koopman in bedrukt papier. De koper krijgt een baal of een hele wagen exemplaren thuis en daarmee is de waar geleverd. Dan volgt de factuur en het incasseren. (...) Zolang je liegt en glimlacht zijn ze tevreden, maar de
- 10 waarheid doet ze rillen. En 't incasseren is de waarheid, net als de dood.'

Willem Elsschot, *Lijmen/Het been*.

Stijl omvat een groot arsenaal aan stijlmiddelen, zoals stijlfiguren, tekststijlen en beeldspraak.

2 Stijlfiguren

Stijlfiguren zijn afwijkingen van de gebruikelijke woordkeus en zinsbouw. Je treft ze aan in alledaagse situaties en teksten. Stijlfiguren hebben als doel een bepaald effect te bereiken, zoals nadruk, verrassing, levendigheid en humor.

Herhaling (repetitio)

Bij een herhaling worden sommige woorden herhaald, waardoor deze extra nadruk krijgen.

- Geld, geld is het enige wat jou interesseert!
- 'Ga weg, ga weg!' riep ze woedend.

O, als ik dood zal, dood zal zijn
Kom dan en fluister, fluister iets liefs.

J.H. Leopold, *Verzamelde verzen*.

Parallellisme

Een bijzondere vorm van her-

Ik heb je lief zoals je soms
gelijk een gouden zomerdag bent

Opsomming (enumeratie)

Bij een opsomming wordt een aantal feiten, meningen, namen en argumenten achter elkaar geplaatst.

Je bent een akelig, miezerig, vervelend en lelijk ventje.

Hij lette niet op waar hij liep, door stegen, langs tuinen en fabrieken, holde blindelings, maar zag nog de flitsende gezichten die hem groetten: blozende meisjes, afgetobde arbeiders, verkommerde intellectuelen, teleurgestelde huisvaders.

Harry Mulisch, *Het Mirakel*.

Climax en anticlimax

Een climax is een geleidelijke opklimming in kracht of spanning.

Ik lust best drop. Wat zeg ik? Ik ben er dol op, ik ben er bezeten van, ik eet me er een maagzweer aan!

Oude mensen bewegen niet meer
Hun gebaren zijn lachwekkend, hun wereld is te klein
Van het bed naar het raam,
dan van het bed naar de stoel,
dan van het bed naar het bed.

Jacques Brel (België), *Les vieux*.

Het tegenovergestelde van climax heet anticlimax:

Pieter schreeuwde het uit van pijn, daarna zat hij nog een poosje te huilen, ten slotte kwam er nog af en toe een snik.

Antithese (tegenstelling)

Het naast elkaar plaatsen van tegenstellingen of tegengestelde begrippen

Op het feest was van alles te doen voor groot en klein.

Een spreuk is een korte uitspraak die op een lange ervaring berust.

Miguel de Cervantes (Spanje), *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*.

Paradox

Een paradox is een schijnbare tegenstelling. Het lijkt alsof de schrijver zichzelf tegenspreekt, maar door erover na te denken ontdekt de lezer dat de schrijver gelijk heeft.

- Rijkdom betekent vaak armoede.
- Als je goed luistert, kun je de stilte horen.
- Ik heb me heel jong al heel oud gevoeld.

Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet.

Multatuli, *Ideeën*.

Wie in vrede wil leven, moet zichzelf vaak geweld aandoen.

Jean de Boisson (pseudoniem van Cees Buddingh').

Anatomisch¹ laboratorium

Geconserveerd in glas en kasten
Uitgezocht op kleurcontrasten,
Gestorven nummers en op soort.
Hier leeft het sterven voort.

Boudewijn Büch, *Verzamelde gedichten*.

¹ anatomie:
na de dood
openen en
bestuderen
van een
lichaam

Understatement ('overdrijving')

Een understatement is een vorm van verzachting, vaak met een humoristisch effect.

Het voetbalfeest in Liverpool is een beetje uit de hand gelopen: 95 doden.

In memoriam¹

¹ (Latijn) ter nagedachtenis van

met dirk blééf je lachen
zoals die keer
dat hij
zijn hoofd op de spoorlijn legde
toen er net een trein voorbijraasde.

Pieter Beek, *Voor bruid en bruidegom*.

Understatements kunnen ook worden gebruikt om op een kalme, gewone toon over iets gruwelijks te schrijven. Als literatuurkritieken melding maken van een 'onderkoelde stijl', bedoelen de recensenten dat de schrijver van het boek de stijl van het understatement heeft gebruikt. Zoals de stijl van Carl Friedman: sober, ingehouden en ònopgesmukt.

- ¹ 'Een meneer die vliegt!' lacht de juffrouw, terwijl zij zich over mijn tekening buigt. 'Hij vliegt niet', vertel ik, 'hij hangt. Zie maar, hij is dood, zijn tong is blauw. En deze gevangenen moeten voor straf naar hem kijken. Mijn vader staat er ook bij, hier, met die grote oren.' 'Mooi', zegt de juffrouw. 'Helemaal niet mooi', zeg ik. 'Want ze hebben honger en nou moeten ze heel lang op hun soep wachten.' Maar zij is al doorgelopen naar het volgende tafeltje. 'Twee kabouters op een paddestoel', roept zij, terwijl zij in haar handen klapt. 'Dat is pas gezellig!' Nijdig trek ik dikke krassen over mijn tekening en draai het papier om. Wat is er zo gezellig aan een paar kabouters? Ik teken er veel meer dan twee: vijf in de sneeuw en eentje hoog in de wachttorens.

Carl Friedman, *Tralievader*.

Carl Friedman
Tralievader

Op een zomermorgen om half vijf, toen de zon prachtig opkwam, is hij van de Waalbrug gestapt.

(Nescio, over de zelfmoord van een verhaalfiguur.)

Nescio, *De Uitvreter*.

Litotes (dubbele ontkenning)

Een speciale vorm van understatement is de stijlfiguur litotes, waarin iets sterk wordt benadrukt door het tegenovergestelde te ontkennen.

- De uitvoering van het plan is niet onbevredigend verlopen. (= heel goed gelukt)
- Je ziet dat ze niet weinig om hun gezondheid geven. (= veel aandacht besteden aan)
- Dat is helemaal nog niet zo gek bedacht. (= prima idee!)
- Heer, niet onbemiddeld, zoekt kennismaking met ... (= welgestelde heer)

We're not amused.

De Britse koningin Victoria, *als zij iets sterk afkeurde*.

Retorische vraag

Een retorische vraag is eigenlijk een mededeling in de vorm van een vraag. Op een retorische vraag wordt beslist geen antwoord verwacht.

- 'Meneer, denkt zeker tieners te halen en ondertussen nooit wat te hoeven doen?' beet de leraar de jongen toe.
- Ben je op je achterhoofd gevallen?

Chiasme (kruisstelling)

Twee bij elkaar horende zinnen of delen van een zin zijn elkaars spiegelbeeld.

Aai een booswicht, hij zal u slaan;
sla hem, hij zal u aaien.

Denkend aan de dood kan ik niet slapen
En niet slapend denk ik aan de dood ...

J.C. Bloem, *Verzamelde gedichten*.

Woordspeling

In een woordspeling wordt creatief gebruikgemaakt van de verschillende betekenissen die een woord of uitdrukking kan hebben. We zeggen wel dat woordspelingen ambigu (dubbelzinnig) zijn of 'een dubbele bodem' hebben. Bestaande woorden worden soms in elkaar gevlochten, zodat nieuwe woorden ontstaan, of aan een woord wordt een nieuwe betekenis toegekend. Een woordspeling heeft meestal een humoristisch effect.

Pedagogochelaars.

Lucebert, *over opvoeders*.

In gezelschap van rokers is een niet-roker de sigaar.

Spot: ironie, sarcasme en cynisme

Ironie

Ironie is een vriendelijke spot die veel voorkomt. Degene die ironiseert, heeft niet de bedoeling een ander te kwetsen. Vaak zegt men het tegenovergestelde van wat eigenlijk wordt bedoeld.

- Nu maak je toch wel een bijzonder slimme opmerking.
- Vindt u het niet wat vroeg om nu al te beginnen?

Ook het woord *hopelijk* is geen zuiver Nederlands, maar een germanisme, terwijl het woord *emaille* in geen enkele taal voorkomt. Het moet zijn *email*. Hoe is het toch afgelopen met dat staatsexamen dat u wilde doen, is daar nog iets van gekomen?

Doden was het eerste vak, dat we in ons leven leerden.

Erich Maria Remarque (Duitsland), *Van het westelijk front geen nieuws*.

De beul tegen de ter dood veroordeelde: 'Pas op, breek je nek niet op dat trapje.'

Anoniem.

- 1 Gerrit Komrij met zijn 18e-eeuwse lampetkannenkop en ingebouwde
falssetstem aanvaardde zojuist glimlachend als een zonnekanon, de hem
opgedrongen Kluwerprijs die hem is toegekend, vanwege zijn jarenlange
geweeklaag. [...] Dit onsmakelijk kijkende mannetje blaast, steunt en
5 klaagt als een verkouden doedelzak. En omdat hij zijn zakdoek niet kan
vinden, die zak, spettert hij de boel onder, wat gaat stinken, waardoor hij
gaat walgen en tot slot anderen de schuld geeft dat de wereld vol snot zit.
[...] We worden misselijk van hem door dat gezeur over zijn homofiele
leven. 't Zal ons toch een zorg zijn wat hij in zijn kot doet. En dat gekwe-
10 zel van hem over huisje kopen in Portugal. Wat een ellende. Wat een
kleinburgerlijk gezwets.

Judy van Emmerik. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*.

Cynisme

Cynisme is de meest harde, bijtende vorm van spot. Een cynicus drijft ergens schijnbaar schaamteloos en ongevoelig de spot mee, maar hij beseft tegelijkertijd dat hij niet bij machte is de toestand of situatie te veranderen.

'Van dat kruis kun je twee galgen maken', sprak de vakman geringschattend.

Stanislaw Jerzy Lec (Polen).

Cynisme is vaak een kenmerk van mensen die heel teleurgesteld zijn en voor wie blijkbaar weinig anders overblijft dan bitter te reageren. In die zin is cynisme een vorm van zelfverdediging. De 'beroepshater' Hugo Brandt Corstius heeft een merkwaardige encyclopedie geschreven (*A is een letter*), waarin het volgende lemma te lezen staat:

Tautologie

We spreken van tautologie wanneer een begrip wordt herhaald door een synoniem woord dat tot dezelfde woordsoort behoort. Deze herhaling versterkt de inhoud.

- bar en boos
- nooit ofte nimmer
- het is zo en niet anders
- in vuur en vlam

Vergeef het ons, en scheldt ons quijt,
Dat geen verbeelding, tong noch teken U melden kan.

Joost van den Vondel, *Lucifer*.

Pleonasme

Het pleonasme is eigenlijk een stijlfout: er wordt een vanzelfsprekend kenmerk vermeld. Meestal in de vorm van extra bijvoeglijke naamwoorden.

- de uiterste limiet
- een passerende voorbijganger
- het vroor vijf graden onder nul

Maar bewust gebruikt kan het pleonasme een mooie stijlfiguur zijn.

De dronken drenkeling schreeuwt
dat hij niet van nat water houdt.

Vrij naar Herman van Veen. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen,
Nederlands cabaret 1970-1995.

3 Tekststijlen

De vorm en inhoud van fictionele teksten (evenals de zogenaamde 'toon' van een tekst) zijn net als de hiervoor behandelde stijlfiguren bepalend voor de stijl waar-

Epiek

Verhalende of beschrijvende literatuur, teksten waarin een verhaal wordt verteld. (Het Griekse woord epos betekent verhaal).

Epiek komt gewoonlijk voor in prozavorm, maar er bestaan ook epische (verhalende) gedichten.

Lyriek

Teksten waarin persoonlijke gevoelens en gedachten worden uitgedrukt (Grieks lyra = lier). Lyriek komt vooral voor in poëzievorm, maar er bestaat ook lyrisch proza vol gevoelsuitstorting.

Dramatiek

Teksten in toneelvorm (Grieks drama = handeling). Dramatiek werd tot omstreeks 1800 voornamelijk in poëzievorm geschreven, maar sinds die tijd voornamelijk in proza.

Didactiek

Verzamelnaam voor teksten in verhaal-, gedicht- of toneelvorm die vooral zijn geschreven met opvoedkundige bedoelingen (Grieks didaxis = onderwijs).

Humoristische teksten

Ook humor is een tekststijl. In een humoristische tekst kunnen allerlei 'losse' stijlfiguren voorkomen, bijvoorbeeld overdrijvingen en woordspelingen. Humor is een vorm van wijsheid. Een humorist is iemand die achter het grappige de ernst blijft zien. Of iemand die in een tragisch voorval toch iets komisch kan ontdekken. Men zegt dan ook wel dat echte humor 'een lach met een traan' is.

Humor: de glimlach van iemand die weet hoe weinig er te lachen is.

Julien de Valckenaere (België).

Lachen werkt bevrijdend. Humor kan een ontsnappingspoging zijn in sombere tijden. Wie iets van de komische kant bekijkt, kan het betreffende ervan inzien. Humor ontstaat vaak als mensen onder zware druk leven, zoals in oorlogstijd. In wezen heeft humor dus een ondertoon van ernst. Maar humor komt in allerlei gradaties voor. Als iemand een lichtpuntje ziet in een beroerde situatie, blijft de vrolijkheid beperkt tot een stille glimlach. Maar er zijn ook soorten humor waarbij de lezer of luisteraar bij wijze van spreken buikkramp van het lachen kan krijgen. Want lang niet altijd is de beschreven situatie in wezen ernstig. Sommige teksten bestaan enkel uit dwaasheden en vrolijke nonsens, die enorm op de lachspieren kunnen werken. Deze vorm van humor bestaat vaak ook uit spelen met taal.

vliegtuigen op weg naar landen waar de zon schijnt en waar het voor ons veilig is, die zijn vol...
En wij zijn vol; volgevreten, volgezopen en voldaan!

Seth Gaaikema. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen,
Nederlands Cabaret 1970-1995.

Satire

Wie een tekst schrijft met de bedoeling mensen of toestanden te bespotten en te bekritiseren en daarmee de lachlust van de lezer op te wekken, schrijft een satire. De meest gebruikte stijlfiguren in een satire zijn ironie en sarcasme.

Satires komen veelvuldig voor in cabaretprogramma's. Satires in poëzievorm worden *hekeldichten* genoemd. Voorbeelden van satires: *Animal Farm* van George Orwell (1946), *Gulliver's travels* van Jonathan Swift (1726) en *Candide ou l'optimisme* van Voltaire (1751).

- 1 Is er nog een plek waar je de ouderwetse kakker kan treffen? De hockeyers zijn gewinterstopt en volgens mij is het voor golfen nog te koud. Dus als u dit weekend nog ouderwetse kakkers in het wild wil zien moet u naar Rotterdam. Daar gebeurt het in Lee Towers Palace ofwel
- 5 sportpaleis Ahoy. Het ABN AMRO World Tennis Tournament. En dan moet je zorgen dat je een beetje in de buurt van de vips komt. Let op wat ze zeggen, kakelen, hoe ze gerookte zalm snoepen en zie ook hoe weinig ze betalen. Op de een of andere manier zijn ze altijd de relatie van een relatie van een vriendje of daar weer een relatie van. Of een vriendje. Kijk
- 10 ook goed naar de ballenmeisjes. Het Benneton druipt eraf. En vergeet de ballenmeisjesmoeders die de ballenmeisjes begeleiden niet. De furieuze blik die schreeuwt hoe trots ze is dat haar dochter ABN AMRO-ballenmeisje is.
- 15 Zie ook hoe de kakkers lekker in Promodorp blijven snacken, kijk hoe ze jagen om in de schaduw van een bekende tennisser te komen...

Youp van 't Hek, *Sportgek* (fragment).

Parodie

Een bijzondere vorm van satire is de parodie. In een parodie wordt een bekend literair werk nagebootst. Terwijl de vorm van de oorspronkelijke tekst min of meer wordt bewaard, wordt de inhoud aangepast aan het voorwerp van bespottung. Het bekende middeleeuwse dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* is een satire op het

Herinnering aan Holland

- 1 Denkend aan Holland
zie ik brede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
5 rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
10 ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
15 kerken en olmen
in een groots verband,
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
20 dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.

Hendrik Marsman, *Verzameld Werk*.

Holland

- 1 Denkend aan Holland
zie ik talloze files
traag door oneindig
laagland gaan,
5 rijen verzuurde
ijle populieren
als trieste pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
10 ruimte verzonken
de klaverbladen
verspreid door het land,
pompstations, motels,
eindeloos asfalt,
15 bermen en vangrails
in een groots verband,
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in gore geelkleurige
20 dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de dreun van een botsing
met haar ketting van rampen
gevreesd en gehoord.

Paul Köhler. In: *NRC Handelsblad*,
26 juni 1989.

- 5 Met klemming op zijn water,
En lusten als een kater
En met stijven nek,
En vijf gebroken ruiten,
En deuren, die niet sluiten,
10 En 't Pootjen¹ in zijn kuit
Er uitziet als een gek;
In min² nog te beklagen
Dan hij, die drie paar dagen,
In 't woelziek schoolvertrek,
15 De veestlucht³ en den drek,
De snotneus, d'Ezelsvragen,
't Afzichtelijk nagelknagen,
Het krabblend luis-verjagen
De vuile witte-kragen,
20 En 't hartverduiv'lend plagen
Der jonkheid⁴ moet verdragen.

¹ podagra:
soort reuma
² minder

³ de stank
van winden

⁴ jeugd

De Schoolmeester (pseudoniem voor Gerrit van de Linde),
Gedichten van den Schoolmeester.

4 Beeldspraak

Een veelvuldig gebruikt stijlmiddel is beeldspraak, letterlijk: spreken in beelden. Iets (een *object*) wordt vergeleken met of vervangen door een *beeld*. Bijvoorbeeld: *Als een dolle stier rende de kroegbaas de straat op*. Hier is *kroegbaas* het object en *dolle stier* het beeld. Veel vormen van beeldspraak berusten op een dergelijke vergelijking.

Het uitlaatgas hing als een pluim verdichte mist achter de auto's die hem passeerden. Hij remde af voor een paar duiven die met verende krop achter elkaar aan zaten over het asfalt. Op het allerlaatste moment vlogen ze op alsof hij ze uit zijn motorkap te voorschijn toverde.

Jan Wolkers, *De doodshoofdvinder*.

De onderverdeling van de verscheidene vormen van beeldspraak is al eeuwenlang een onderwerp van discussie: van een minimum van twee soorten tot ongeveer 140. Hier wordt het aantal beperkt tot vijf hoofdgroepen: vergelijking, metafoor, personificatie, synesthesie en metonymia.

De mens is als een blad; elke wind speelt ermee.

L. Th. Lehmann.

Een Nederlander maalt evenveel om cultuur als een pissebed om zonlicht.

Gerrit Komrij, *Lof der simpelheid*.

- b Vergelijking met *van*: een *beeld* van het *object*.

- 'n juweel van een doelpunt
- beesten van jongens

- c Vergelijking zonder voegwoord of voorzetsel.

- En naast mij lag, snurkend varken, mijn vrouw te slapen.
- De motor, een grommend monster, bracht haar snel naar de top van de heuvel.

Een bijzondere soort is de homerische vergelijking; dit is een vergelijking die verder wordt uitgewerkt, soms beknopt, soms zeer uitgebreid.

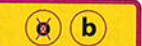
Met eerzucht is het als met zout water: hoe meer men ervan drinkt,
hoe dorstiger men wordt.

Robert von Hartmann (Duitsland).

Let op: bij alle vergelijkingen wordt zowel object als beeld genoemd.

Metafoor

Als alleen het *beeld* van de vergelijking wordt genoemd en het object wordt weggelaten, spreken we van een metafoor. Het *beeld* komt in de plaats van het *object*.

Bij een metafoor zit de werkelijkheid (het object) onder het beeld verborgen. Veel scheldwoorden zijn metaforen: als je iemand uitmaakt voor 'uit de naad geflopte boterhammenzak', vergelijk je deze persoon met nutteloos geworden verpakkingsmateriaal. Ook veel spreekwoorden/gezegdes zijn metaforen: in 'hoge bomen vangen veel wind' worden respectievelijk belangrijke personen en het verduren van krietiek verbeeld.

Een bijzonder soort metafoor is de *allegorie*; dit is een metafoor die verder wordt uitgebouwd met andere metaforen die in elkaar vloeien tot één beeld.

In het volgende gedicht wordt snel duidelijk op welk 'dier' de allegorie betrekking heeft.

Uniek dier

- 1 Zwaait steen (knots, houwdegen)
richt katapult (kanon, raket)
steekt de zon uit de oogkas
rukt tanden uit, nagels
- 5 breekt botten
verzamelt tongen
ontvrouwt, ontmant
draagt sporen aan de elleboog
zuigt uit zijn naaste
- 10 blaast op zijn evenknie
brandmerkt zijn geliefde
vreet bergen, bos, aardlagen
verzuipt de zee
zet zijn tanden in het ei
- 15 slacht het ongeboren kalf
knalt neer wat hem voor ogen zweeft
beticht de haai (hyena, krokodil)
van vraatzucht
zalft eigen goedheid
- 20 zaait bloed
oogst dood
drinkt zijn leven lang melk

Lizzy Sara May. In: *NRC Handelsblad*, 20 januari 1984.

Personificatie

Een personificatie beeldt een voorwerp (een ding, plant of abstract begrip) uit als een levend wezen, of geeft het de

De middag was stervende ... mee op het tij van de zon naar de grijze zingende kust.

Dylan Thomas (Engeland).

Synesthesie

Synesthesie is een beeldspraakvorm waarbij de indrukken van twee verschillende zintuigen met elkaar worden verbonden.

- Warme tonen (*gevoel + gehoor*)
- Schilderachtig schelden (*gezicht + gehoor*)
- Bittere kou (*smaak + tastzin*)

In het woud, waar 'k doolde
zo zonder doel
en niets wou zoeken
dan schaduw koel (*gezicht + gevoel*)

Johann Wolfgang von Goethe (Duitsland). In: Dick Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*.

Metonymia

Bij een metonymia is er geen sprake meer van vergelijking. De beeldspraak berust op een ander verband tussen object en beeld: men noemt een opvallend kenmerk, bijvoorbeeld het gebruikte materiaal of een verwant voorwerp.

o / b

- Ongelooflijk hard schopte hij het *leer* in de touwen.
(Het materiaal in plaats van 'voetbal' en 'doelnet'.)
- Heb jij de laatste *Spielberg* al gezien?
(De maker in plaats van de titel van de film.)
- *Nederland* won met 3-0.
(Elf spelers in een oranje shirt, zeker niet heel Nederland.)
- Zegt de verpleger tegen zijn collega: 'Als jij die *blindedarm* even naar de operatiekamer rijdt, breng ik die *gebroken schouder* naar de röntgenafdeling.' (Het orgaan respectievelijk lichaamsdeel van de patiënt.)
- We dronken nog een *glaasje* mee.

Onzorgvuldige beeldspraak

Bij zorgvuldig gekozen beeldspraak is het beeld oorspronkelijk, het spreekt aan, is zuiver en past bij het object dat men wil beschrijven. Soms gaat een schrijver/dichter te ver in zijn ijver: hij kiest te sterke beelden waardoor die belachelijk worden. Het gevolg is het effect van een smartlap. Deze overdreven beeldspraak noemt men *bombast* of *retoriek*.

Een kind zonder moeder is als een vaas zonder bloemen.

Pierre Kartner.

Ik voel mij als een kerstboom zonder piek.

André Hazes.

Van tranen overstelpt, met bloedende ingewanden
In de opengereten borst, nog gapend van haar wond,
De lijktours van mijn kind nog rokend in de handen,
Wat vordert men van mij op deze gedenkbaar stond!

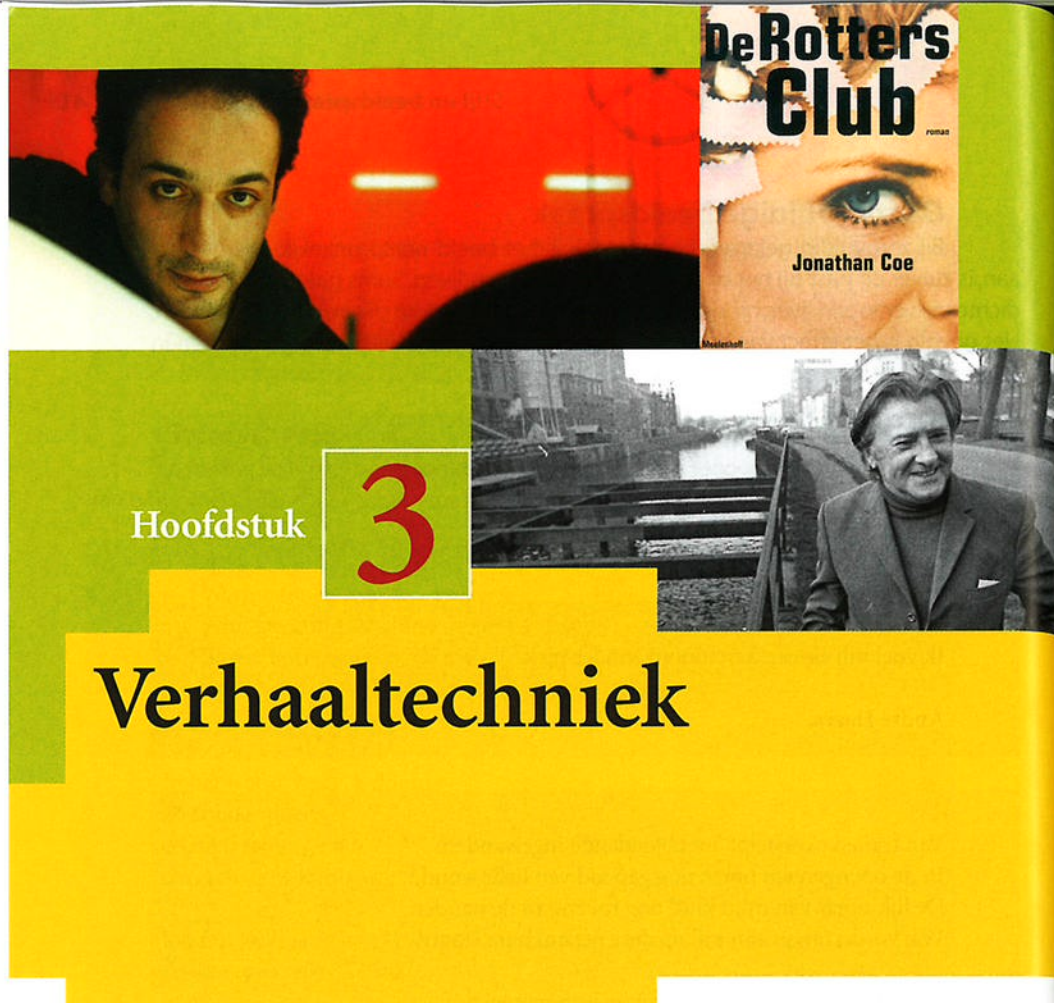
Willem Bilderdijk, *bij het overlijden van zijn zoontje*.

Een afgesleten beeldspraak, die door te veel napraten of naschrijven zijn effect heeft verloren, noemt men een *cliché*. Dit komt veel voor in de spreektaal.

- Ach, de volgende keer beter.
- Een kameel is het schip der woestijn.
- Ze kijkt of ze het in Keulen hoort donderen.
- Dat zijn krengen van kinderen.

5 Behandelde begrippen

anticlimax • antithese • beeldspraak • bombast • chiasme • cliché • climax • cynisme • didactiek • dramatiek • epiek • eufemisme • humor • hyperbool • ironie • litotes • lyriek • metafoor • metonymia • opsomming • paradox • parallelisme • parodie

1 Spanning

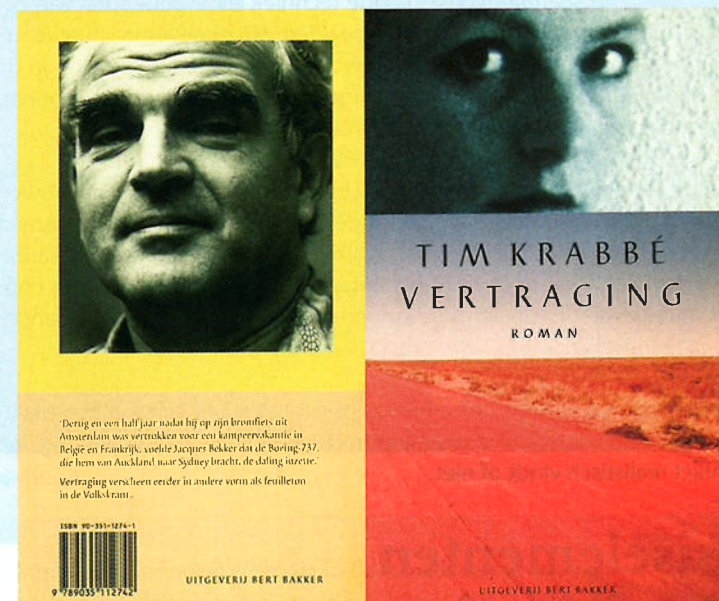
Een verhalenschrijver speelt een spel met zijn lezer. Hij wil hem ergens heen leiden: naar de ontknopung van het verhaal. Dat doet hij op geraffineerde wijze: stukje bij beetje doseert hij zijn verhaalelementen. De schrijver zorgt daardoor voor een bepaalde spanning. Spanning is niet alleen huiveren; ook humor is een vorm van spanning. Alleen is bij humor de lach de ontknopung in plaats van een opgeluchte zucht. Het verhaal als geheel vormt een *spanningsboog*, de tekstdelen tussen twee belangrijke nieuwe verhaalgegevens vormen daarbinnen kleinere spanningsboogjes.

De lezer heeft bepaalde verwachtingen over het verhaal. Dat begint bij de omslag: de titel, de schrijver, de flaptekst, de illustratie en vaak ook de genrevermelding. Maar ook de tekst roept verwachtingen bij je op.

Hier, aan de andere kant van de wereld!

Maar het was minstens acht jaar geleden dat hij dat adres te pakken had gekregen, en wie weet hoelang het toen al niet meer had geklopt. Op een brief had hij niets gehoord. Ze kon al lang gescheiden zijn, verhuisd, dood. En in het onwaarschijnlijke geval dat ze nog steeds op dat adres woonde, dan zou ze wel niet thuis zijn. En als ze wel thuis was, en hij belde aan, en ze deed open – zou ze dan niet, zodra hij zei wie hij was, zeggen dat hij moest ophoepelen?
En als ze hem binnen vroeg ...

Tim Krabbé, *Vertraging*.

In sommige verhalen doet de schrijver zelfs letterlijk een belofte aan de lezer. Zo begint bijvoorbeeld een bekend verhaal van Edgar Allan Poe als volgt:

Volgens de meest recente verslagen uit Rotterdam schijnt die stad in een hevige staat van opwindung te verkeren. Er hebben zich daar inderdaad fenomenen voorgedaan van een zo totaal onverwachte – en zo volstrekt nieuwe – aard, die zo in tegenspraak zijn met de heersende meningen, dat ik er niet aan twijfel dat het niet lang zal duren voordat heel Europa in een staat van hevige opwindung zal verkeren, de hele natuurkundige wereld gaat gisten en rede en astrologie elkaar in de haren zullen vliegen.

- De schrijver stelt de ontknoping van een misdaadverhaal voortdurend uit. Stapje voor stapje verstrekt hij informatie zodat de lezer kan meedenken.
- De schrijver kan de verhouding tussen wat de lezer weet en wat een verhaalfiguur weet, gebruiken om spanning op te wekken. De lezer kan op een bepaald moment meer weten dan een verhaalfiguur. Er is dan sprake van een kennisvoorsprong. De lezer kan bijvoorbeeld aan het begin van het verhaal lezen dat een verhaalfiguur in een val gaat lopen.
- De lezer kan ook in een bepaalde situatie minder weten dan een verhaalfiguur. Dan is er sprake van een kennisachterstand. Zo kan in een verhaal lang onduidelijk blijven wie de moordenaar is.
- In een humoristisch verhaal doseert de schrijver de humor zorgvuldig, zodat het niet al snel als een kaartenhuis in elkaar zakt.
- De meest klassieke spanningverwekkende techniek is het scheppen van bijzondere situaties en verhaalfiguren. Voorbeelden van ongewone situaties: na een schipbreuk aanspoelen op een onbewoond eiland of een afdaling in de Griekse onderwereld. Voorbeelden van ongewone verhaalfiguren zijn: aliens, draken en mensen met zeer eigenaardige eigenschappen.

Maar hoe een schrijver ook zijn best heeft gedaan, bij de ene lezer gieren de zenuwen door de keel bij een bepaald verhaal, terwijl de ander al snel met een verveeld gezicht met lezen ophoudt. Spanning is dus iets persoonlijks, het hangt af van je leeservaring en je leesbelangstelling. Wat voor de één een origineel verhaalonderwerp is, is voor de ander afgezaagd. En wat de één een aardige verhaalwending vindt, vindt de ander wel een beetje ál te toevallig.

Of je een verhaal spannend vindt, is ook afhankelijk van het feit of je je kunt verplaatsen in de hoofdfiguren en daardoor met ze kunt meeleven. En of je de oplossing van het verhaalconflict realistisch vindt of niet.

2 Basiselementen

Ieder verhaal is opgebouwd uit drie basiselementen:

- 1 *ruimte*: de ruimtes (plaats en tijd) waarin de verhaalfiguren zich bewegen;
- 2 *verhaalfiguren*: mensen of dieren die een rol spelen in het verhaal;
- 3 *situaties*: de verwickelingen waarin de hoofdfiguren verzeild raken.

Deze basiselementen bepalen samen de handeling (ook wel plot of intrige genoemd).

In de handeling ontwikkelt zich het thema: de centrale gedachte van het verhaal. De drie basiselementen van de handeling zijn in een verhaal altijd aanwezig in een bepaalde verhouding. In een psychologische roman ligt de nadruk op de verhaalfiguren, in een reisverhaal op de ruimte en in een humoristische tekst op de situaties.

1998, in het voorjaar van 2015 enzovoort). Verhaalfiguren denken, voelen en handelen altijd op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd. De gegevens over plaats en tijd in een verhaal worden samengevat met de term *ruimte*.

Plaats

Een schrijver kiest een bepaalde plaats, waarin hij zijn verhaalfiguren laat bewegen. Soms schept hij zelfs een belangenruimte, waarin het gevoel van een verhaalfiguur (bijvoorbeeld 'somber') overeenkomt met de ruimte om hem heen (bijvoorbeeld 'een ongezellige en slecht onderhouden hotelkamer').

Louis Paul Boon

- 1 Mijn werk was nogal eentonig in de vrieskelders: het meten van temperaturen die dag en nacht op vriespunt hadden te staan. Het was geen moeilijk werk, maar wenigen konden het uithouden iedere dag acht uren stipt aan de noordpool te zijn. De onbehaaglijkheid van een kraak-
- 5 zindelijke kou hing verglaasd tegen hoge muren die witgekalkt waren met een ietsje te veel blauwswel. In de doodse stilte hing misschien alleen nog de kwijnende echo, gelijk een spook, van een mijner vroegere voet-
- 10 stappen. Het was een andere wereld, een kunstmatige wereld. In het voorjaar was het in de stad nog schemerdonkere morgen als ik reeds in de kelders neerdaalde. Nooit wist ik welk een lente of zomerweer het was in de straten. Klam hingen mijn winterkleden in het ijzeren kastje. Een zware thermosdeur bracht mij, plots, in ijzige duisternis die mij naar het hart greep. Even hijgde ik dan – het geleeek vrij goed aan angst, misschien nog meer aan smart, maar het was gewoon een psychische reactie

- rondwarend in een hectare holle vrieskelders. Acht uren lang zou ik een kraan wat openzetten of dichtschroeven, enkele bevroren cijfers neerpennen, dagdromen, of met mezelf urenlang gesprekken voeren.
- 25 Bij het middaguur kon ik de ijzeren trap beklimmen, naar een smalle overloop die toegang gaf tot een kleinere afgelegen kelder – mijn geliefkoosde plaats voor het nuttigen van het noenmaal. Het waren slechts een paar boterhammen, met weer zoals ook gisteren een reep chocolade.
- 30 Alleen reeds omdat mijn dagdromen vervuld raakten van warm dampend eten, wist ik de middag nabij. Ik hou niet zozeer van chocolade, en ook het witritselende zilverpapier in het kille elektrische licht kwetste mij, ik weet niet goed op welke plaats.

Louis Paul Boon (België), *Menuet*.

De kille sfeer van de werkplek van de ik-figuur wordt uitvoerig beschreven. De ruimte is voor de lezer goed voor te stellen. In de loop van het verhaal blijkt er een verband te zijn tussen het leven van de hoofdfiguur en zijn werkplek: hij mist in zijn leven menselijke warmte en leeft geïsoleerd van anderen. Het fragment geeft een voorbeeld van belangenruimte in de meest voorkomende vorm: er is sprake van een overeenkomst tussen de werkplek en de gevoelswereld van de verhaalfiguur.

Tijd

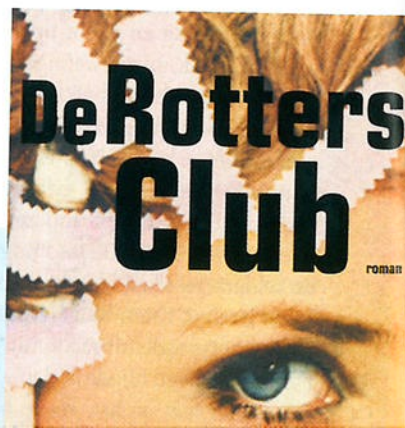
Gebeurtenissen spelen zich af in een bepaalde tijd. Een schrijver trekt zich niets aan van het 'normale' tijdsverloop. Dat zou namelijk een slaapverwekkend effect hebben op de lezer. Door een spel met de tijd te spelen, zorgt de schrijver voor spanning. Oninteressante stukken slaat hij over en sleutelmomenten smeert hij uit over enkele pagina's.

De beginsituatie en het slot

Het begrip tijd speelt al een rol in de eerste regels van de tekst: de opening. De schrijver kan eerst zijn personages introduceren en de plaatsen waar zijn verhaal zich gaat afspelen. Dan is er sprake van een *informatieve opening*. Voorbeeld:

(verhaalopening)

- 1 Op een heldere, blauwzwarte sterrenavond in het jaar 2003 zaten twee jonge mensen in de grote stad Berlijn aan een tafeltje in een restaurant. Het was een donkere, kille nacht.

op de moeder van Sophie, in de tijd dat ze nog op school zaten. Maar het was twintig jaar geleden dat ze voor het laatst een paar woorden met elkaar hadden gewisseld.

- 15 'Waar denk je dat ze naartoe zijn?' vroeg Sophie.
'Naar een of andere disco, denk ik. Lekker aan het housen.'
'Dat meen je toch niet?'
'Natuurlijk niet. Mijn vader is zijn hele leven nog nooit in een disco geweest.'

Jonathan Coe (Engeland), *De Rotters Club*.

Er kan ook al heel wat gebeurd zijn, als je begint aan een verhaal. De schrijver probeert je meteen te pakken. Er is dan sprake van een *opening-in-de-handeling*. Voorbeeld:

(verhaalopening)

Ze kwamen hem wakker schudden in zijn stoel, in de kamer ernaast, of hij haar nog een keer wilde zien voor het deksel van de kist zou worden gesloten.
'Wat, is het donker? Zo opeens?'

Luigi Pirandello (Italië), *Met blote voeten in het gras*.

Zoals een verhaal al begonnen kan zijn voordat de tekst begint, zo kan het verhaal ook nog verder gaan als de tekst afloopt. Zo'n tekst heeft een *open einde*. Nog niet alles is 'opgelost', het verhaal blijft je nog bezighouden; je probeert zelf een aanemelijk slot te bedenken.

Als het verhaal en de tekst op hetzelfde moment eindigen, is er sprake van een *gesloten einde*. Het verhaal is goed of slecht afgelopen, maar het is af en al je vragen zijn beantwoord.

Voorbeeld van een gesloten einde:

(slot)

- 1 'Maar moet je haar nú zien. Het gaat prima met haar, het kon niet beter, eigenlijk. En dat geldt ook voor ons.'
'Ik weet het. Dat is allemaal zo.'
'En er is zelfs een goede afloop.'
5 'Alleen voelt het voor mij niet aan als een afloop.'

15 Toen kikkerde Sophie op en zag in dat hij gelijk had, en nadat ze de aandacht van de wijnkelner had getrokken, draaide ze zich weer naar Patrick, lachte haar gulste lach, vol hoop en verwachting, en zei: Oké, dan is het nu jouw beurt.'

Jonathan Coe (Engeland), *De Rotters Club*.

Chronologisch en niet-chronologisch

Alles wat gebeurt, gebeurt chronologisch. We weten alleen wat er in de tijd die achter ons ligt is gebeurd en wat er op dit moment gebeurt. De toekomst is nooit exact te voorspellen.

Schrijvers hebben de vrijheid de tijd te manipuleren. Ze kunnen voorspellen. Ze kunnen scènes die zich in het verleden hebben afgespeeld, vertellen alsof ze nu plaatsvinden enzovoort.

Ze kunnen ook de volgorde van scènes bepalen. Als een schrijver kiest voor een volgorde die meeloopt met de tijd, spreken we van *chronologie*.

Het verhaal kan ook sprongen maken in de tijd, maar blijft wel de lijn vroeger – nu – toekomst volgen. Dan is er sprake van een onderbroken verhaal, bijvoorbeeld: gisteren – vandaag – morgen, of: in de Tweede Wereldoorlog – 10 jaar later – nu.

Als de schrijver zich niet aan die volgorde houdt, spreken we van een *niet-chronologisch* verhaal. Hij kan bijvoorbeeld eerst een moord beschrijven, om daarna terug in de tijd naar de oorzaken te zoeken die tot die moord hebben geleid.

Flashbacks en flashforwards

In een *flashback* brengt de schrijver ons terug in de tijd. Vaak gebeurt dit om een verklaring te geven voor een gebeurtenis.

Een verteller kan ook een toekomstige gebeurtenis in het verhaal naar voren halen, bijvoorbeeld om te waarschuwen voor wat komen gaat, kortom: hij kan iets vertellen over wat zich in de toekomst afspeelt. Dit is een *flashforward*.

Tijdversnelling en tijdvertraging

In het leven zijn er periodes waarin we maar weinig meemaken. In onze herinnering blijft er niet veel van zulke periodes hangen. Bepaalde gebeurtenissen echter zijn zeer sterk aanwezig in ons geheugen.

Voor een schrijver zijn dit belangrijke gegevens. Hij kan belangrijke stukken tijd uitgebreider beschrijven dan periodes met weinig relevante gebeurtenissen.

Een auteur die een bepaalde scène verhoudingsgewijs zeer gedetailleerd beschrijft, past *tijdvertraging* toe. Als de ontploffing van een bom drie seconden duurt, en de schrijver beschrijft van dat dramatische moment alle details in vijf bladzijden, dan is

4 Verhaalfiguren

De schrijver zet een verhaalfiguur neer door het beschrijven van:

- zijn uiterlijke kenmerken (uiterlijk, kleding, gedrag, taalgebruik, milieu);
- zijn innerlijke kenmerken (gedachten, gevoelens, karakter, mening over zichzelf en andere figuren in het verhaal);
- zijn handelingen.

1 Cornelis Berg had bij zijn terugkeer in Amsterdam zijn intrek genomen in een herberg. Hij wisselde vaak van logement, verhuisde wanneer er betaald moest worden, schilderde soms wat portretjes, genrestukjes op bestelling, en te hooi en te gras een naakt voor een liefhebber, of hij ging
5 de straten langs, bedelend om een opdracht voor een uithangbord. Ongelukkigerwijs beefde zijn hand; hij moest steeds sterkere glazen in zijn bril zetten; de wijn, waarvan hij in Italië de smaak te pakken had gekregen, bedierf, met de tabak, het laatste beetje vastheid van streek waarop hij zich nog beroemde. Hij werd balorig, weigerde het werk af te
10 leveren, zette door overladen of wegkrabben het hele resultaat op het spel, en hield ten slotte op met werken.

~ Marguerite Yourcenar (Frankrijk),
De sombere overpeinzingen van Cornelis Berg.

Marguerite Yourcenar

- 7 Zoals gezegd zou ik krankzinnig van eenzaamheid zijn geworden als ik Kai niet had gevonden. Want eenzaam was ik. En geen eenzaamheid was zo uitgelezen als de mijne. Geen eenzaamheid was zo bloemrijk. Met eenzaamheid bedoel ik de leegte die mij duizelde wanneer ik contact probeerde te leggen met anderen en die mij onoverbrugbaar leek. De gezichten van de mensen verdwenen in een vluchtpunt van wanhoop, ik zag de gelaatstreken van hun plaats vallen, langzaam afbrokkelen, de ogen doven en dan – was er niets meer. Alleen leegte en mijn hart bonkte tot in mijn botten, tot in mijn merg.
- 20 Een duisternis zoog mijn ziel in haar kielzog op. En dan sloot ik mezelf op, huilde tot mijn lichaam rilde van de pijn en braakte – letterlijk – mijn ellende uit. Koortsig verviel ik in dromen die geen troost boden.

Hafid Bouazza

Hafid Bouazza, *Salomon*.

Hoofd- en bijfiguren

Hoe langer een verhaal, hoe meer figuren een rol spelen en hoe meer je die figuren al lezend leert kennen. In de meeste verhalen komen één of twee hoofdfiguren voor. Het gaat vooral om hen en wat ze meemaken. Over de hoofdfiguren kom je dan ook het meest te weten.

In een goed verhaal is geen enkel personage overbodig en dat geldt ook voor de *bijfiguren*. Een bijfiguur is bijvoorbeeld een belangrijke schakel in het verhaalverloop, ook al treedt hij maar kort op. Van een bijfiguur wordt in een verhaal meestal alleen een korte typering gegeven.

Karakters, types en karikaturen

- Als een verhaalfiguur uitgebreid wordt beschreven, spreken we van een *karakter* (Engels: *round character*). Meestal hebben de gebeurtenissen in een verhaal effect op het karakter van een figuur. Dat karakter ontwikkelt zich dan in de loop van het verhaal; de hoofdfiguur ontwikkelt zich bijvoorbeeld van een aarzelende en onzekere jongeman tot een daadkrachtige man vol zelf-

5 Verhaalsituaties

Een verhaalsituatie is een onderdeel van een verhaal. Daarin wordt een bepaalde handeling volbracht, is sprake van een bepaald tijdsverloop en verschijnt of verdwijnt een (bij)figuur. Tussen twee situaties kan bovendien van ruimte worden gewisseld of van vertelwijze. Situaties zijn in verhalen over het algemeen onderscheiden door witregels of door een nieuw hoofdstuknummer.

Een verhaal is een verzameling situaties (of scènes) die met elkaar verband houden. Belangrijke situaties in een verhaal zijn:

- de beginsituatie ofwel de opening (waar kom je als lezer het verhaal binnen?);
- situaties waarin een nieuw element wordt toegevoegd aan het verhaal (bijvoorbeeld: een verrassende wending);
- de slotsituatie (wel of geen happy end, open of gesloten einde).

De handeling van een verhaal is het geheel van situaties, alle scènes in de volgorde waarin ze worden verteld. Die volgorde heeft een belangrijk effect op de spanning en de aantrekkelijkheid van een verhaal.

6 Vertelwijze

De *vertelwijze* of het *vertelperspectief* bepaalt de manier waarop je tegen de ruimte, de verhaalfiguren en de situaties aankijkt. De vertelwijze is als het ware de plaats waar de 'camera' staat opgesteld, die de beelden aan je doorgeeft (het *point of view*). Er zijn veel manieren om een verhaal te vertellen. Een bekende hoofdindeling is:

- ik-verhaal;
- auctoriaal verhaal;
- personaal verhaal.

Ik-verhaal

In een ik-verhaal is de verteller een ik-figuur, die over zijn eigen belevenissen vertelt of over die van een ander. In het ik-verhaal is de ik-figuur dus zowel verteller als personage in het verhaal.

(verhaalopening)

Ik wist niet wat voor dag het was.

Zoals gewoonlijk had mama me wakker gemaakt om naar school te gaan. Die ochtend was zoals alle ochtenden, dus ik vertrok nietsvermoedend. Op school kwam mijn leraar naar me toe. 'Weet je wat voor dag het was?' (verhaalopening)

Als lezer ben je afhankelijk van de observaties van de ik-verteller, die persoonlijk en dus subjectief zijn.

De roman *Hersenschimmen* van J. Bernlef verhaalt over een man die in de loop van het verhaal dement wordt. Omdat het verhaal vanuit de ik-figuur wordt verteld, wordt de lezer steeds onzekerder over wat de man vertelt.

- 1 Een jonge vrouw met lang steil blond haar zit nu tegenover mij aan tafel. Knik maar eens tegen haar, al begrijp ik haar aanwezigheid niet. Ze vraagt waarom ik zo met mijn hand over tafel wrijf. Ik kijk en nu pas voel ik dat de hand over de rode noppen van een keukenzeil wrijft (hoe lang is dit zo al aan de gang?).

Als ik mijn hoofd weer omhoog getild heb, moet ik snel een glimlach forceren. 'Ik ben een oude man geworden. Toch nog plotseling lijkt wel', zeg ik. Ze schudt haar hoofd, maar ik weet beter.

- Ze staat op en het rood van haar trui wordt nog veel roder dan de noppen van het keukenzeil. Ze hijst me overeind. Vind het vervelend dat ik de tafelrand los moet laten en grijp haar hand vast. Ze leidt me uit dit vertrek door een openstaande deur naar een andere ruimte. Daar staat pappa's bureau! Ik herinner me dat ik er zondags aan mocht zitten tekenen. Een wit papier op een biljartgroen vloeiblad vol inktvlekken en streepjes van afgevoelde brieven van pappa. Als je lang keek zag er van alles in: dieren, gezichten. Die tekende ik dan na.

- 10 'Toen ik een kind was kroop ik graag met een boek onder dat bureau. De reizen en lotgevallen van Kapitein Hatteras. Kapitein Hatteras, op zoek naar de Noordpool. Daar droomden ze in de tijd van Jules Verne allemaal van. Ik las er als jongen graag over. Amundsen, Nansen, Kapitein Hatteras. Weet je dat hij gek werd ten slotte, opgesloten in een inrichting? Het slot van *De Ijswoestijn* heb ik nooit vergeten. Hij loopt in de tuin van het gesticht, die omgeven is door een hoge bakstenen muur, steeds maar in één richting, naar het noorden. Net zo lang tot hij op de muur stuit. Daar blijft hij, met zijn uitgestrekte handen tegen de stenen, urenlang roerloos staan. En dan leg ik mijn handen zo tegen het hout van pappa's bureau en sluit mijn ogen en probeer ik te bedenken hoe het is om Kapitein Hatteras te zijn, helemaal alleen in een woestijn van ijsschotsen.'

'Uw vader is dood.'

- 35 'Tja, dat kan ook moeilijk anders als je zo oud bent als ik, nietwaar?'

J. Bernlef, *Hersenschimmen*.

Soms richt hij zich rechtstreeks tot de lezer. Vaak draagt een auctoriale verteller 'bewijsstukken', zoals brieven, dagboekfragmenten, memoires en manuscripten aan om de lezer voor te houden dat het verhaal echt gebeurd is (*realiteitsfictie*).

(verhaalopening)

- 1 Nu ik aan de wereld het verhaal ga geven van wat, naar mijn mening, een der wonderbaarlijkste en geheimzinnigste ervaringen is, ooit door ster-velingen meegemaakt, acht ik het mijn plicht te zeggen in welk verband ik daarmede sta. En dan wil ik dadelijk verklaren dat ik niet de verteller, maar alleen de 'redacteur' van deze buitengewone geschiedenis ben. (...) Een maand geleden ontving ik een brief en twee pakjes. (...) De brief bracht mij in de grootste verbazing; maar toen ik ertoe kwam het manuscript in te kijken, was ik nog verbaasder, wat de lezer, naar ik vermoed, ook zijn zal. (...) Mij schijnt het verhaal het stempel van waarheid te dragen. De uitlegging ervan moet ik aan anderen overlaten. Met deze kleine inleiding, die de omstandigheden nodig maken, introduceer ik de wereld aan Ayesha en de Grotten van Kor.

H. Rider-Haggard (Engeland), *Zij*.

Ook uit het volgende fragment uit een personaal verhaal (zie verder) blijkt dat er een alwetende verteller aanwezig is, zij het dan op de achtergrond.

(verhaalopening)

- 1 Zie het kind. Het is bleek en mager, het draagt een dun, gerafeld linnen hemd. Het stookt het vuur in de bijkeuken. Buiten liggen donkere, geploegde velden met flarden sneeuw en in de donkerder bossen erachter huizen nog wat laatste wolven. Hij stamt uit een geslacht van hout-
5 houwens en waterdragers, maar toch is zijn vader schoolmeester geweest. Hij ligt dronken te bed, hij citeert uit dichters die niemand meer kent. De jongen hurkt bij het vuur en slaat hem gade.
De nacht dat je ter wereld kwam. In drieëndertig. De nacht van de leoniden zeiden ze. Mijn god, wat vielen er een sterren. Ik zocht naar
10 donker, gaten in het uitspansel. De grote beer spatte uiteen.
De moeder, nu veertien jaar dood, broedde in haar eigen schoot het wezen dat haar noodlottig werd. De vader spreekt haar naam nooit uit, het kind heeft er geen weet van. Hij heeft een zuster op dit ondermaanse die hij nooit weer zal zien. Bleek en ongewassen slaat hij zijn vader gade. Hij kan
15 lezen noch schrijven en in hem broeit al een hang naar redeloos geweld.

Personaal verhaal

Bij een *personaal verhaal* wordt het verhaal niet door iemand verteld die je als zodanig herkent in het verhaal, zoals bij het auctoriale verhaal. Je beleeft de gebeurtenissen mee door de ogen van een persoon, die meespeelt in het verhaal. Zo'n verhaal staat in de hij/zij-vorm.

- 1 In de duisternis vielen de lapilli als een sterrenregen uit de hemel. Het leek wel of het hemelgewelf boven Pompeï in elkaar gestort was. Soms, als de vlammen van een in brand geraakt huis hoog oplaaiden, of de gloed van het kratervuur van de Vesuvius door de sluier van de stof- en asregen
- 5 heendrong, werden de straten even verlicht door een bloedrood schijnsel. Catullus en Marcellus worstelden zich door de Stabiaesstraat. Hun benen zonken diep weg in de brijige modderlaag die hun voeten bij elke stap opnieuw vast deed zuigen. Elke stap die ze zetten, kostte reuzenkracht. De hete lucht vol zwaveldamp brandde in hun longen en
- 10 maakte hun kelen rauw en pijnlijk.

Paul Knudsen (Denemarken), *De ondergang van Pompeï*.

Wisselend perspectief

In verhalen komt soms ook wisseling van perspectief voor. Deze techniek biedt de schrijver de mogelijkheid om bepaalde verhaalaspecten vanuit verschillende figuren te laten beleven. In *De Metsiers* past Hugo Claus de *meervoudige ik-vertelwijze* toe. De ik-figuren wisselen per hoofdstuk. De lezer kan daardoor het verhaal vanuit twee gezichtspunten meebeleven.

- 1 'Het regent hard', zegt hij.
Ik kom ook bij het venster staan, nu zie ik, dat hij een snor heeft over de volle lengte van zijn bovenlip; en net tussen de groeven, die van zijn neusvleugels uitgaan.
- 5 'Er staat een venster open, het tocht', zeg ik. Ik huiver, doe de deur dicht, maar zij waait open, ik zet er een rieten zetel voor, er is een grove reet licht, dan ga ik zitten, sluit mijn ellebogen dicht tegen de leuning. 'Het is laat', zegt hij. 'Zullen zij ...'
'... je thuis niet verwachten?' vraag ik.
- 10 Zij laat haar lachje van daarstraks horen, en zwijgt dan, ineengedoken in de rietzetel. Ik heb nooit gedacht dat het mogelijk was.
Jackie lachte mij uit omdat ik nog niet bij een vrouw geweest ben sedert Parijs. Ik heb gezien, hoe hij kapot ging eraan. Hoe de drang die hem naar ieder arm, versleten vrouwelijk schepsel joeg, hem onzinnig heeft
- 15 gemaakt, tot een vervloekte, verdomde zelfmoord.

Vertelwijze	Vertelvorm	Kennis van zaken
ik-verteller	ik-vorm	beperkt
auctoriale verteller	grotendeels hij/zij-vorm	alwetend
personale verteller	hij/zij-vorm	beperkt

7 Thema en motieven

Het *thema* van een verhaal is dat wat je als lezer ervaart als de grondgedachte van dat verhaal. Het thema geeft aan waar het verhaal eigenlijk over gaat. Een verhaal kan zich bijvoorbeeld afspelen tijdens een oorlog en een groot deel van het verhaal is ook gewijd aan oorlogshandelingen. Maar eigenlijk gaat het verhaal over de vriendschap tussen een soldaat uit het ene kamp en een soldaat uit het andere. Die vriendschap ontwikkelt zich tijdens de oorlog en weet stand te houden ondanks allerlei pogingen om die vriendschap te verhinderen. Het thema is dan dus niet: oorlog, maar bijvoorbeeld: standvastige vriendschap tussen twee mannen in een onmogelijke situatie. Het thema wordt zichtbaar gemaakt door het geheel van verhaalfiguren (gedrag, gedachten en gevoelens), ruimtes en situaties. Het is de 'rode draad' in het verhaal, het bindende element. Een verhaalthema is meestal te omschrijven als een algemeen menselijk verschijnsel:

- de verhouding tussen de mens en de natuur (liefde voor de natuur, ziekte, dood, hoe mensen omgaan met een natuurramp);
- de verhouding tussen mensen onderling (een generatieconflict, een liefdesrelatie, een vriendschap, of maatschappelijke problemen zoals eenzaamheid en onderdrukking).

Als lezer krijg je in de loop van het verhaal verschillende signalen die op het thema wijzen: bepaalde verschijnselen, gebeurtenissen of uitspraken. Deze signalen worden *motieven* genoemd.

Enkele voorbeelden van motieven zijn:

- opvallende gebeurtenissen in het verhaal (een moord, een verdwijning, een vreemde bezoeker);
- opvallende plaatsbeschrijvingen (een sprookjesachtig landschap, een spookachtig kasteel);
- opvallende tijdsverschillen (een verhaal dat zich deels in het verleden afspeelt en deels in het heden, waarbij de schrijver steeds tussen die twee periodes wisselt);
- op het eerste oog onbetekenende details, die door herhaling belangrijk worden. Die worden *leidmotieven* genoemd (bijvoorbeeld een seriemoordenaar die bij elk slachtoffer een zwarte handschoen achterlaat).

De motieven in een verhaal leiden samen tot het verhaalsthema, de grondgedachte. Motieven komen voort uit verhaalgegevens. En het thema komt voort uit een 'optelsom' van de motieven. Schematisch kun je dat als volgt voorstellen:

Verhaalgegevens	Motieven	Thema
De hoofdpersoon probeert tijdens het dagelijkse tramritje naar zijn werk telkens opnieuw een praatje te maken met de andere passagiers, maar niemand zegt iets terug. Op zijn werk werkt hij moederziel alleen in het archief en er is nooit eens een collega die even komt koffiedrinken.	→ onverschilligheid van anderen	
Een steeds terugkerend gegeven: de hoofdpersoon tilt iedere dag wel een keer de telefoon op, controleert alle stekkers, maar weet eigenlijk wel dat het apparaat niet stuk is, maar dat niemand hem belt.	→ contactarmoede → telefoon (leidmotief)	
In de vorm van flashbacks wordt een jeugdherinnering verteld, waarin de hoofdfiguur bij de padvinders is. Tijdens een zomerkamp merkt hij dat zijn 'vrienden' hem nergens bij willen betrekken. Hij wordt overal buitengesloten.	→ nare jeugdherinnering	→ eenzaamheid
De verhaalfiguur heeft een goede schoolopleiding achter de rug, maar slaagt er niet in een baan op zijn niveau te vinden; de ene na de andere sollicitatie mislukt door zijn eigen onzekerheid. Op zijn werk wordt hij getolereerd, maar hij merkt dat men hem maar een slapjanus vindt. Hij heeft weinig geld en woont op een armzalige zolderkamer. Het tocht er en het is er koud. De kamer is sober en ongezeellig gemeubileerd.	→ maatschappelijke mislukking	

8 Behandelde begrippen

auctoriaal verhaal • belangenruimte • bijfiguur • chronologisch • flashback • flash-forward • gesloten einde • handling (plot, intrige) • hoofdfiguur • ik-verhaal • informatieve opening • karakter • karikatuur • leidmotief • motief • onderbroken verhaal • open einde • opening-in-de-handeling • personaal verhaal (hij/zij-verhaal) • perspectief • ruimte • scène • situatie • spanning • spanningsboog • thema • tijdsverloop • tijdversnelling • tijdvertraging • type • verhaalfiguur • vertelwijze (vertelperspectief)

Hoofdstuk

4

Verhaalsoorten

1 Epiek

Epiek is verhalende of beschrijvende literatuur, ofwel teksten waarin een verhaal wordt verteld. (Het Griekse woord *epos* betekent verhaal.) Epiek komt gewoonlijk voor in prozavorm, maar er bestaan ook epische (verhalende) gedichten.

Een verhaal is een tekst over het gedrag en de belevenissen van een of meer hoofdpersonen in een bepaald plaats- en tijdsverband.

Epiek is de verzamelnaam voor verhalende teksten: van sprookje tot parabel, van anekdote tot roman, van column tot strijdschrift.

Er zijn vele vormen waarin een schrijver een verhaal kan presenteren. De meest gebruikte criteria voor de indeling van verhalen zijn:

- de omvang: kort verhaal, novelle, roman, romanserie (bijvoorbeeld een trilogie);
- de inhoud: historisch verhaal, sciencefiction;
- de schrijfstijl: humoristisch, sterk maatschappelijk betrokken;

ling overgeleverd en vaak pas eeuwen na het ontstaan opgeschreven. Vandaar de verzamelterm volksverhalen.

- De legende en de sage zijn volksverhalen met een zogenaamde historische achtergrond, ze lijken een kern van waarheid te hebben die in de loop van de eeuwen verloren of vervaagd is.
- Mythen en parabels, fabels en sprookjes zijn volledig gefantaseerd.

Legende

Legenden (van het Latijnse *legenda*, wat gelezen moet worden) geven de mensen een voorbeeld of steun voor hun leven. Doel van de legende is het versterken van de godsdienstzin.

De godsdienst speelt dan ook een belangrijke rol in de legende. De godheid grijpt in door middel van een wonder; dat is het centrale verhaalelement in elke legende. Hoofdrospelers zijn heiligen, zoals christelijke heiligen, Boeddha, Mohammed of de indiaanse Hiawatha.

Sage

Een sage is een oude, meestal vrij korte volksvertelling die een oude toestand verklaart. Sagen worden gepresenteerd als 'waar gebeurd', maar de historische gebeurtenissen waarop de sagen teruggaan, zijn meestal niet meer te achterhalen. Magie en bovennatuurlijke kracht spelen vaak een rol voor de hoofdpersoon, zoals toverkracht, een onoverwinnelijk zwaard of helderziendheid.

Er zijn verschillende soorten sagen:

- duivels- en geestensagen (over spoken);
- heldensagen (beroemde verhaalfiguren uit de West-Europese sagenwereld zijn Wilhelm Tell, Karel de Grote en koning Arthur);
- historische sagen (over rovers of oude gebouwen);
- toversagen (over tovenaars en heksen);
- verklarende of aetiologische sagen (die namen van plaatsen en streken verklaren).

Mythe

Mythen zijn verhalen over goden en halfgoden uit de natuur-godsdienst van een volk. De verhalen geven een verklaring voor verschijnselen die de mens niet kon verklaren:

- het ontstaan van de wereld, haar vorm en haar natuurkrachten;
- de schepping van de mens.

De mythe geeft een volk ook een basis voor zijn geschiedenis, zijn ontstaan: een mythologie (de verzame-

Zijn helden vertonen menselijke tekortkomingen: ze raken uit hun doen als ze verliefd worden, maken ruzie en zijn ontrouw.

Parabel

Een parabel (van het Griekse woord *parabole* = gelijkenis) heeft als doel om de toehoorder (of lezer) tot een morele houding te overreden. De parabel geeft een niet vanzelfsprekende conclusie en wil nieuw inzicht bijbrengen. Het taalgebruik in de parabel is over het algemeen nogal statig en verheven. De parabel wordt voornamelijk in de godsdienst toegepast om de keus tussen goed en kwaad te belichten. In de bijbel, met name in het Nieuwe Testament, is een aantal parabels te vinden, bijvoorbeeld de parabel van de *Barmhartige Samaritaan*. Ook in de wereldse literatuur komen parabels voor. Bekend is de *Parabel van de Japanse steenhouwer* van Multatuli, waarin de steenhouwer zijn geluk voortdurend ergens anders zoekt, maar uiteindelijk tevreden is met zijn eigen bestaan. Bertolt Brecht heeft de parabel *Haaïen en kleine vissen* geschreven, waarin eenvoudige mensen 'opgevreten' worden door de mensen die het voor het zeggen hebben.

Fabel

Fabels zijn korte anekdotische verhalen over dieren. Ze dienen om een praktische levenswijsheid over te brengen. De dieren hebben menselijke eigenschappen, ze kunnen praten en denken. De gebeurtenissen zijn verzonnen, maar ontleend aan de mensenwereld. Net als in sprookjes is het vaak de zwakkere die door slimheid zijn sterkere overwint. Soms wordt de moraal nog eens apart vermeld aan het einde van de tekst. Fabels komen voor bij vele volkeren, waarbij 'het slimme dier' bij ieder volk een andere verschijning is:

- Europa: de vos (Reinaert);
- West-Afrika: de spin (Anansi);
- Indonesië: de kantjil (een berghertje);
- Noord-Amerika: de coyote (prairiewolf).

Bekende schrijvers van fabels zijn de Griek Aesopos (5e eeuw v.Chr.) en de Fransman Jean de la Fontaine (17e eeuw).

De vos Reinaert zit boven op het rad van fortuin.

Sprookje

Volkssprookjes zijn van oorsprong verhalen voor volwassenen. Vaak zijn het zeer oude verhalen, die van generatie op generatie werden doorverteld. Later kregen de braafste sprookjes een didactische functie voor kinderen. Vanaf 1800 is een groot aantal van deze verhalen opgeschreven, onder andere door de gebroeders Grimm, de Amerikaanse Anthonie en Charles Perrault.

- vage aanduiding van tijd en plaats ('Er was eens in een land hier ver vandaan ...');
- vaste uitdrukkingen ('Er was eens ...', 'En ze leefden nog lang en gelukkig.');
- ongebreidelde fantasie (alles kan met toverkracht);
- wreedheden zijn geen uitzondering (vooral in de sprookjes van Grimm);
- het taboe en het doorbreken daarvan (Roodkapje die niet van het pad mag afwijken, want dan loopt het verkeerd met haar af);
- eenvoudig taalgebruik.

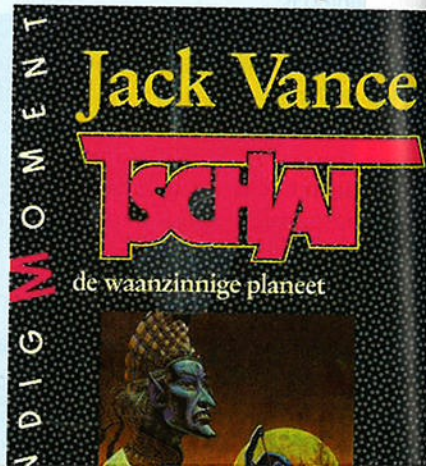
3 Sciencefiction en fantasy

De moderne fantastische literatuur is grofweg te verdelen in twee categorieën: sciencefiction en fantasy. De Nederlandse literatuur heeft betrekkelijk weinig fantastische literatuur opgeleverd, in tegenstelling tot met name de Engelstalige literatuur. In sciencefiction en fantasy wordt een wereld gecreëerd die niet bestaat en die slechts denkbaar is in tijden die de lezer niet kent: het verre en daardoor vage verleden of de toekomst.

Sciencefiction (SF)

De gebeurtenissen in sciencefictionverhalen zijn denkbaar binnen of vanuit onze wereld. De verhaalinhoud is verstandelijk voorstelbaar. De schrijver tracht een mogelijke toekomst te beschrijven. In de meeste sciencefictionverhalen spelen wetenschappelijke ontwikkelingen een rol (*science* = wetenschap). Sciencefiction-schrijvers nemen vaak technische en wetenschappelijke theorieën als uitgangspunt, breiden die uit en plaatsen ze in de toekomst en/of in het nog onbekende heelal. Maar de Amerikaanse SF-schrijver Sturgeon zei: 'Sciencefictionverhalen zeggen meer over het heden dan over de tijd waarin ze zich afspeelen.'

- 1 Reith greep naar de tastkijker. Het schepsel had zijn gezicht in de schaduw, maar door steeds scherper in te stellen werd Reith de magere trekken gewaar.
- 5 Het gerimpelde gezicht, half mens en half insect, stond in een bevroren grijns; terwijl Reith keek, verroerden de mondelen zich langzaam, gingen voor- en achteruit ... Het wezen bewoog, nam een enkele stap voorwaarts, steels en traag, en bevroor opnieuw. Het hield een lange arm omhoog in een dreigend gebaar, zonder enig doel voor zover Reith begreep.
- 15 Traz was ontwaakt, hij volgde de blik van

lijk te maken. De Phung maakte een gebaar van triomfantelijke verrassing en nam drie sprongen tot een plek op twee meter van de Dirdirman, die nog steeds zijn mantel schikte.

25 De Phung stond met de blik omlaag, doodstil weer. Hij bukte en raapte enkele stukjes gruis op. Met zijn lange armen boven de Dirdirman liet hij een van de steentjes vallen. De Dirdirman schrok op in paniek, maar zag de Phung nog steeds niet en ging weer liggen. Reith huiverde en riep:

30 'Hee!' De Phung raapte een kei op, wierp zijn arm naar achter en smet de steen met geweldige kracht. Traz en Reith lieten zich vallen, de steen spatte achter hen uiteen.

Jack Vance (Verenigde Staten), *Tschai de waanzinnige planeet*.

Een bijzondere vorm van SF zijn de *utopie* en de *anti-utopie*. In een utopie wordt een beeld geschetst van een ideale maatschappij in de toekomst. Hiertegenover staat de anti-utopie, waarin een toekomstige maatschappij wordt geschetst, waarin alle menselijke waarden op de achtergrond zijn geraakt. Vooral de Engelstalige literatuur heeft enkele belangrijke anti-utopieën opgeleverd: *Brave New World* van Aldous Huxley en *1984* van George Orwell.

De utopie en de anti-utopie zijn in feite geëngageerde toekomstromans: vaak wil de auteur zijn lezer waarschuwen voor verkeerde handelingen en denkwijzen van het heden die kunnen leiden naar een toekomst waarin het kwaad overheerst. In het geval van Orwells 1984 waren dit de ontwikkelingen in het communistische Rusland onder Stalin.

Fantasy

Sciencefiction

jasje: het goede werd er uiteindelijk in beloond. In de latere gothische romans (ook wel *horror* genoemd) kwam dit aspect op de achtergrond.

Het op dit moment nog steeds populaire verhaal *Frankenstein* van Mary Shelley is een goed voorbeeld van dit genre, net als de roman *Dracula* van Bram Stoker en de vele verhalen over weerwolven.

Een bijzonder fantasy-genre is de zogenaamde *sword and sorcery*. *Sword and sorcery* (zwaarden en tovenarij) is in feite een reïncarnatie van oude sprookjes en sagen, maar dan met grotere, gruwelijkere en vaak ook sadistische monsters. Een wereldberoemde auteur van *sword and sorcery* is John Tolkien met zijn trilogie *In de ban van de ring*.

4 Van anekdote tot roman

Hedendaagse verhalen zijn er in verschillende soorten. Er wordt meestal een indeling gemaakt naar de lengte en de daarmee samenhangende 'diepte' van het verhaal.

Anekdote

Een anekdote is het kortste verhaaltje. Vaak is een anekdote humoristisch of opmerkelijk. De schrijver vermeldt slechts de kern, de essentie van het verhaal, zonder verdere opsmuk.

'Zeg, heb ik u niet eens in Parijs ontmoet?' vraagt de ene heer aan de andere. 'Ik ben nog nooit in Parijs geweest', repliceert de andere heer. 'O', zegt de ene heer, 'ik ook niet. Dan moeten het twee andere heren zijn geweest.'

Anoniem.

Kort verhaal

Korte verhalen (short stories) zijn oorspronkelijk voor tijdschriften geschreven verhalen. De lengte varieert van één tot circa twintig bladzijden. De beschreven gebeurtenis staat centraal. Kenmerken:

- meestal één hoofdpersoon;
- één gebeurtenis;
- eenvoudige opbouw, geen bijzaken;
- meestal geen inleiding, vaak is de gebeurtenis al begonnen;
- verrassend einde.

Novelle

De novelle (It. *novella* = nieuwtje) is een verhaalvorm tussen het korte verhaal

Roman

De roman heeft een lange voorgeschiedenis. Het oorspronkelijk Franse woord *roman* verwijst naar het Romaans: de volkstaal waarin men in de Middeleeuwen verhalen begon te schrijven. (De meeste literatuur werd destijds nog in het internationale Latijn geschreven.)

In de huidige betekenis is de roman een uitgebreid verhaal waarin de daden en gedachten van de hoofdfiguren uitgebreid worden beschreven.

Kenmerken:

- meerdere plaatsen van handeling;
- relatief grote tijdsspanne en sprongen in de tijd;
- verschillende verhaallijnen die met elkaar samenhangen en meerdere belangrijke gebeurtenissen;
- uitvoerige karakterbeschrijvingen van de hoofdpersonen en typering van de bijfiguren;
- verschillende verhaalfiguren, meestal één of twee hoofdfiguren met diverse bijfiguren.

De term *roman* is een overkoepelende term voor een groot aantal verhaaltypen. Verschillende soorten romans worden voornamelijk ingedeeld naar hun inhoud. Hier volgen enkele voorbeelden.

- In de *ridderroman* uit de Middeleeuwen en de *avonturenroman* van de 17e en 18e eeuw ging het vooral om het beschrijven van de avonturen van de hoofdfiguren. In de *schelmenroman* (of picareske roman) werden de avonturen van slimme en meestal vrijgevochten fortuinzoekers beschreven.
- Vanaf de 18e eeuw ontwikkelde zich de *psychologische roman* waarin de uitbeelding van het geestesleven een belangrijke plaats inneemt. De *tendens-, strekkings-, of ideeënroman* is een psychologische roman die tot doel heeft te protesteren tegen bepaalde misstanden of een bepaalde filosofische, politieke of religieuze overtuiging te propageren. Het voorbeeld van een Nederlandse tendensroman is *Max Havelaar* van Multatuli.
- In de 19e eeuw kwam de *zedesroman* tot ontwikkeling. Hierin spelen de zeden (goede/slechte levensstijl en denkwijze) een rol. Vaak hebben deze romans een opvoedkundig doel.
- De *historische roman*, ook ontstaan in de 19e eeuw, speelt in een historisch decor. Oorspronkelijk was de eigenlijke verhaalinhoud vaak niet historisch. Veelal betrof het spannende avonturen met dappere en deugdzaame helden in een historische inscenering. Voorbeeld: *Ivanhoe* van Walter Scott. In een goede historische roman met een historische verhaalinhoud wordt een levendig en boeiend beeld geschapen van het dagelijkse leven in een bepaalde periode, iets waarin geschiedenisboeken vaak niet slagen.
- Oorlogen laten diepe sporen achter, ook in de literatuur: in de *oorlogsroman* worden de oorlogsjaren of de effecten van die jaren op de naoorlogse generaties beschreven. Onderwerpen in deze verhalen zijn bijvoorbeeld: het verzet, vervolging en onderduiking, en de oorlogsstrijd zelf. Tot op de dag van vandaag

- De *politieroman* (detective), *misdaadroman* en *thriller* zijn populaire roman-genres waarin misdaad en de oplossingen van misdaad een rol spelen. Zorgvuldig opgebouwde spanning en vaak een ingenieus opgebouwde handeling zijn kenmerken van goede misdaadverhalen. Soms worden de oplos-sers van de misdaad in deze verhalen bekender dan hun scheppers: Sherlock Holmes (A. Conan Doyle), Maigret (Simenon), Hercule Poirot (Agatha Christie).
- De *sciencefiction*- en de *fantasyroman* zijn behandeld in de vorige paragraaf.

5 Journalistiek literair proza

Cursiefje

Een cursiefje is in feite een uitgewerkte anekdote. De term verwijst naar de manier van zetten, die veel voor deze teksten wordt gebruikt: *cursief* (= schuin-gedrukt). Het cursiefje komt vooral voor in dag- en weekbladen. De stijl is vlot en los. Veel cursiefjes bevatten woordvondsten en verrassende observaties. Een schrijver van goede cursiefjes slaagt erin met weinig woorden veel te zeggen over een alledaags onderwerp, met de nadruk op sfeerbeschrijving en humor. Een bekende Nederlandse schrijver van cursiefjes was Simon Carmiggelt. Zijn teksten spelen zich vaak af in het café, het 'paradijs van de schemer'.

Column

De column is een teksttype dat eigenschappen van het cursiefje en van een journalistiek artikel combineert. Het woord verwijst naar de kolom in een krant. De meeste columns hebben een vaste omvang uitgedrukt in aantal kolommen (over het algemeen een halve kolom) en verschijnen op een vaste plaats en vaste dag in de week. De toonzetting van de column is meestal satirisch. De inhoud sluit nauw aan bij de actualiteit. Bepaalde onderwerpen of figuren worden bekritiseerd. Daarbij is de han-deling van ondergeschikt belang. Bekende Nederlandse schrijvers van columns zijn Youp van 't Hek, Jan Blokker, Jan Mulder en Hugo Brandt Corstius, die als pseudoniem onder andere de naam *Stoker* gebruikt.

Pace

- 1 Hoe ik weet dat het oorlog is? Omdat de koningin het land uit is. Een oude traditie. Wel fijn dat ze in het verre Chili nog even op de zaak Margarita inging. Vooral de ruitelijke excuses aan haar nichtje en haar man over het feit dat ze de privacy van het paar op schandelijke wijze heeft geschonden,
- 5 maakten diepe indruk. Toevallig kreeg ik een stukje van de koninklijke kersttoespraak uit 1998 in handen. Het woord is aan Trix: 'Wie kent niet het gevoel te kort te schieten en te falen jegens anderen? Dat stemt mis-schien mild in ons oordeel over fouten van onze medemensen. Maar wat echt verkeerd is kan natuurlijk niet worden getolereerd. Machtsmisbruik

schap. En dat niet iedereen de bereidheid tot verzoening kan opbrengen is begrijpelijk. Toch is er uiteindelijk geen andere weg.' Tot zover onze vor-stin. Dus loopt het voor de maffe prinses en haar claimbaron toch nog goed af. Een kwestie van tijd. Ondertussen is het oorlog. De webcams op de tanks zorgen ervoor dat we onszelf diep Irak in kunnen zappen. Pilsje erbij, zakje wikkels onder handbereik, heerlijk. Zolang het gifgas niet via mijn televisie mijn huiskamer in kan stromen vermaak ik me prima. Webcams op de slachtoffers lijkt me een optie voor een volgende oorlog. Dat het bloed tegen je beeldbuis spat. Of ik voor de oorlog ben? Natuurlijk niet. Maar ik ben ook niet echt voor die Saddam Hussein, die iedereen overhoop schiet die het niet met hem eens is. Femke Halsema en Jan Marijnissen maken met hun tegendraadse meninkjes in dat land weinig kans. Wat ik zo fantastisch aan de Amerikanen vind is dat ze na het bevrij-den van Irak ook meteen de Koerden hun eigen land teruggeven. En daarna de Palestijnen. Tsjetsjenië popelt. Bush krijgt het nog druk. Afgelopen week was ik in Rome. Gewoon lekker ordinair voor een potje voetbal. De hele stad hangt vol met regen-boogvlaggen met het woord Pace erop. Wandelend door de culturele hoofdstad van de wereld stuitte ik regelmatig op vredesdemonstraties. Dat was knap irritant want daardoor kon ik niet lekker doorlopen. Steeds werd ik door de politie een andere kant op gestuurd. Een vriend van mij miste door een betoging tegen de oorlog het eerste doelpunt van Van der Meyde. Da's lastig. Ik was wel op tijd, maar dat kwam omdat mijn taxichauffeur GPS in zijn auto had en voor een alternatie-

ve route kon kiezen. Dat Global Position System hebben we overigens te danken aan de vorige Golfoorlog. Kortom: zo'n oorlog is toch ergens goed voor. Woensdagavond zaten we in het stadion. Een paar uur voor het begin van de oorlog. Niemand wilde het er over hebben. Eerst voetballen. Uiteindelijk is voetbal ook oorlog. En wat voor een. De taxichauffeur bracht ons op advies van de Romeinse politie bijna tot aan onze stoel. Er liepen namelijk gewapende Roma-fans en die staken en sloegen er op los. 'And because you are Danish, it's better not to go there.' Een echte kenner deze chauffeur. Hij weet dat Ajax de club van Kopenhagen is. Na de wed-strijd moesten we een kleine anderhalf uur in het stadion blijven. Voor

Youp van 't Hek.

Essay

Een essay is een beschouwende of betogende tekst waarin zo verantwoord mogelijk en dus zo genuanceerd mogelijk een bepaald standpunt wordt ontwikkeld. In Nederland zijn Kees Fens en Rudy Kousbroek bekende literaire essayisten.

Polemiek

Een polemieker is een pennenstrijd: een verzameling teksten waarin een aanval wordt ondernomen op personen, zaken of opvattingen die naar het oordeel van de polemist niet overeenstemmen met zijn visie. Zolang de literatuur bestaat, bestaan er polemieken (Grieks *polemos* = oorlog). Een polemieker wordt gewoonlijk gevoerd op heftige toon. De satirische stijl en spitsvondige formuleringen zijn de wapens van een polemist.

Rasechte Nederlandse polemisten zijn of waren: W.F. Hermans (†), Jeroen Brouwers, Gerit Komrij, Jan Blokker, Hugo Brandt Corstius, Renate Rubinstein (†), Renate Dorrestein en Maarten 't Hart.

Vroeger was er nogal eens een eerlijke, smakelijke letterkundige affaire, maar tegenwoordig richt het polemisch geschut zich meer op de wetenschap en de media.

De zwaarlijvigheid van de Nederlandse letterkunde is zelf al een zwaarlijvig onderwerp geworden. De roep om meer polemieker is zelf volkomen onpolemisch geworden. Van tijd tot tijd worden er door enthousiaste jongeren tussen de veertig en de vijftig knuppels geworpen in wat zij voor een hoenderhok houden, maar wat in werkelijkheid al lang de afdeling bevroren kip is.

Hugo Brandt Corstius. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*.

Reisverhaal

Reizen is nieuwe indrukken opdoen, onverwachte dingen meemaken, mooie en lelijke dingen tegenkomen. Een schrijver kan zijn lezer meenemen op zo'n reis door beschrijvingen te geven van zijn indrukken, het landschap, het volk, zijn belevenissen, de cultuur enzovoort.

Voorbeelden van Nederlandse schrijvers van reisverhalen zijn Cees Nooteboom en Adriaan van Dis.

Reizen in Birma is een ramp. Zelden heb ik een gelukkiger reis gemaakt. Die twee dingen zijn verweven, of misschien nog wel erger dan dat, in elkaar getimmerd, je krijgt ze niet uit elkaar: de ramp is het geluk. Hoe

mag. Dat je binnen die termijn van zeven dagen volstrekt afhankelijk bent van één organisatie. Omdat die de enige is bestaat daarop geen beroep. Op dat punt mag de Birmaanse lach niet verkeerd worden begrepen. Nee is nee. (...)

We hebben nauwelijks bagage, en dus kunnen we te voet naar het Strand Hotel. In het trottoir bevinden zich bomtrechters, het Hoofd Bestratingen moet ontslagen worden. En toch, het heeft wel iets als lopen niet meer vanzelfsprekend is, het lijkt wel gevaarlijk ijs. Scheuren, gaten, de kale ingewanden van de aarde, wellustig onkruid, vervelende, Engelse kasten van huizen, tienkleurig asfalt, en daarop de antediluviale Oldsmobiles, Buicks en andere handgemaakte constructies, zacht bellende fietsers met gracieuze gestalten, gemurmur van voetgangers, geslis van sandalen, en dan op de hoek van een straat, ineens het wijde uitzicht over de Rangoon River.

Cees Nooteboom, *Aan de voet van de Schwedagon*.

Recensie

Literaire recensenten bespreken in kranten, tijdschriften, voor de radio of de televisie recent verschenen literaire werken. Een recensie bevat naast informatie ook kritische kanttekeningen en het advies om het betreffende werk wel of niet te lezen. (Latijn *recensio* = keuring, schatting). Het besproken werk is gewoonlijk pas verschenen of vertoond.

Zo ligt er nu bijvoorbeeld een opvallend dun en duur boekwerkje in de boekhandel: *Armando het gevecht* (...). Het boekje is uitgekomen bij een nieuw uitgeverijtje dat beheerd wordt door een met literaire aspiraties behepte hansworst en, geheel in de zakelijke traditie van deze kreukelaar, reeds gedoemd is te verdwijnen. (...) Buiten de flaptekst die in populaire, zij het opgeblazen bewoordingen nog wel helder is, blijft de inhoud van dit prachtbundeltje voor mij onbereikbaar. Abracadabra om een netter woord voor lulkoek te gebruiken. 'Waar is dit jaar ik ken het niet?' (...) Het bundeltje van 'Armando' is wederom bestemd voor die kleine groep high-brow, kunstminnenden en de happy few die alles koopt wat er in de etalage ligt. *Armando het gevecht* hoort thuis op het glazen tafeltje, naast Schöner Wohnen en Elegance, waar de gastvrouw in avondjapon rondloopt met een bakje knabbel.

Jan Cremer. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*.

Tekststrip

In een tekststrip zijn de tekst en de tekeningen gescheiden, bijvoorbeeld in de verhalen over *Tom Poes* en *Ollie B. Bommel* (Marten Toonder). De tekst is vaak belangrijker dan de tekeningen.

- 1 Het was voorjaar geworden en om de torens van Bommelstein speelde een zacht briesje, dat bloemengeuren met zich voerde. Want de natuur begon te ontwaken, en dat bleef natuurlijk ook niet onopgemerkt binnen de muren van het oude slot. Toen de bediende Joost om een uur of vijf
- 5 gewoontegetrouw een glas port binnenbracht, speelde er zelfs een kleine glimlach om zijn lippen. 'De lente is aangebroken met uw welnemen, heer Olivier', sprak hij. 'Ik was zo vrij vanmiddag zelfs een tureluur waar te nemen.'
- 'Ja, nu je het zegt', zei heer Bommel, een verraste blik naar buiten werpend. 'Er zitten blaadjes aan de perelaar! Mooi hoor. Maar toch ...' Hij keek dromerig voor zich uit en vervolgde met stille stem: 'Eerlijk gezegd kan het me spijten, dat de winter ten einde loopt. Ik ben hem heel prettig doorgekomen met behulp van de boeken uit mijn bibliotheek.'
- 'Het doet me genoegen dat te horen', zei de trouwe knecht. 'Zal ik de port hier neerzetten?'
- 15 'Zoals je weet heeft mijn goede vader me heel wat werken nagelaten', hernam heer Ollie. 'Een ruime keuze voor iemand met mijn ontwikkeling. Daardoor heb ik bijvoorbeeld kennis kunnen nemen van "De negerhut van oom Tom" en "Alleen op de wereld". Ik ben er diep door
- 20 getroffen, want het bleek me, dat er in stilte veel geleden wordt op deze wereld, terwijl hoogstaande figuren er veel goed aan kunnen doen.'
- 'Inderdaad', gaf Joost toe. 'Ik voor mij heb 's avonds, wanneer ik een ogenblik vrij had, "Het slot" gelezen van een zekere heer Kafka. Ik meende er iets uit te kunnen leren, voor mijn professie, hier in Bommelstein.'
- 25 Maar ik vond het toch niet zo boeiend, en ik verstout mij het einde onbevredigend te noemen.'

Ballonstrip

In de ballonstrip staan gesproken en gedachte zinnen in ballonnetjes. De tekst van de verteller staat in een kadertje binnen de tekening. Hier is de tekening zeker zo belangrijk als de tekst, in sommige gevallen zelfs belangrijker: sommige stripverhalen uit de jaren vijftig worden tegenwoordig al gerekend tot de beeldende kunst. De ballonstrip heeft een veel grotere populariteit verworven dan de tekststrip; deze laatste komt steeds minder voor.

7 Overige vormen van literair proza

Brievenboeken

Een aantal schrijvers heeft hun correspondentie in druk laten verschijnen. Vooral Gerard Reve heeft het genre van het moderne brievenboek in Nederland tot ontwikkeling gebracht.

Verwant hieraan is de *briefroman*, waarin uit de diverse brieven tussen meerdere personages een verhaal te lezen valt. Het bekendste voorbeeld hiervan is *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolf en Aagje Deken.

Dagboeken

Het bijhouden van een (literair) dagboek is in een aantal landen zeer gebruikelijk. In Nederland zijn onder andere de dagboeken van Hans Warren bekend geworden. En wereldberoemd is het dagboek van Anne Frank.

Memoires

Memoires zijn een verzameling herinneringen van een auteur, geschreven bij wijze van terugblik. Ze bevatten vaak autobiografische elementen, verslagen van ontmoetingen met personen, of van belangrijke gebeurtenissen.

Biografie en autobiografie

In een *biografie* wordt het leven van iemand beschreven, waarbij de auteur ernaar streeft de werkelijkheid zo dicht mogelijk te benaderen. In een *autobiografie* is de schrijver zelf onderwerp van zijn levensbeschrijving.

8 Behandelde begrippen

anekdote • autobiografie • ballonstrip • beeldverhaal • biografie • briefroman • column • cursiefje • dagboek • detective • essay • fabel • fantasy • griezelroman • historische roman • kort verhaal • legende • memoires • mythe • mythologie • novelle • oorlogsliteratuur • parabel • polemieck • psychologische roman • recensie • reisverhaal • sage • schelmenroman • sciencefiction • sprookje • streekroman • strip-

Hoofdstuk

5

Dichttechniek

1 Een spel met woorden

In gewoon taalgebruik gaat het bij een boodschap vooral om de inhoud. De vorm en de formulering doen er minder toe. Het belangrijkste is dat de boodschap overkomt. Een dichter wil natuurlijk óók graag dat zijn boodschap overkomt.

Maar hij vindt het nét zo belangrijk dat zijn lezers aandacht hebben voor de vorm waar- in hij die boodschap gegoten heeft. In een gedicht spelen ook de woordkeuze, de woordvolgorde en de zinsbouw een vitale rol: een gedicht is een spel met zorgvuldig gekozen woorden.

Vanavond vlocht jouw lichaam zich
door de tralies van mijn oogleden
en de hele nacht zuchtte mijn slaap
bij het zoete gewicht van jouw aanwezigheid.

Op het eerste gezicht staan in dit gedichtje merkwaardige dingen, zoals: *Vanavond vlocht jouw lichaam zich / door de tralies van mijn oogleden*. Maar tijdens het lezen begrijp je dat de ik-figuur 's nachts gedroomd heeft van zijn geliefde. Als je wat langer nadenkt, begrijp je dat de dichter in de eerste twee regels heel beeldend vertelt dat die geliefde in zijn droom bij hem gekomen is. De laatste twee regels maken in de vorm van beeldspraak duidelijk hoe prettig de ik-figuur zich tijdens die droom voelt. In poëzie worden bijzondere ervaringen en gevoelens uitgedrukt met woorden. De alledaagse woordenschat en taalmogelijkheden zijn daarvoor vaak niet toereikend. Die taal is dikwijls niet 'lenig' genoeg. Daarom zijn dichters voortdurend op zoek naar nieuwe mogelijkheden van de taal. Ze speuren naar het juiste woord. Ze zoeken naar wat nieuw, zeldzaam en verrassend is. Vandaar bijvoorbeeld in dit gedichtje: *de tralies van mijn oogleden en de hele nacht zuchtte mijn slaap*.

Het liefdesgedichtje van Yorgos Manousakis roept een speciaal gevoel op dat vooral ontstaat doordat de gebruikte woorden in deze combinatie geordend zijn. Uit de spanning van die ongewone woordkeus 'ontspringt een mysterieuze vonk', die wel 'poëtische sfeer' wordt genoemd.

Minigolf

minigolf spelen
is een uitstekende training voor een dichter:
men moet namelijk eerst goed kijken
en daarna pas slaan

Cees Buddingh', *Gedichten 1938/1970*.

Gedichten schrijven is een kwestie van observeren en combineren. Poëzie biedt bijzondere informatie, heel andere informatie dan je kunt vinden in een encyclopedie of een studieboek. Poëzie brengt gebieden bij elkaar die in onze denkvakjes (gevoel/verstand, logisch/onlogisch, realistisch/fantastisch) ver uit elkaar liggen.

Minimal

1 Vogel wipt.
Tak kraakt.
Lucht betreft.

Bijna niets
5 om naar te kijken
en juist dat

Ik lag te slapen ...

- 1 Ik lag te slapen onder
een boom toen ik werd gewekt
door het ritselen van bladeren en
een man voorbij zag vliegen:
5 dat zeg ik nou wel, maar misschien was het
een vogel

Joan Brossa (Spanje).

In: *Honderd dichters uit 15 jaar Poetry International 1970-1984*.

De politiek is niet meer dan een van de vele aspecten van een cultuur. De taal daarentegen is de ziel ervan, en de poëzie is haar schoonste uitdrukking.

Léopold Senghor (Senegal). In: Dick Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*.

2 Vergelijking met proza

Wat geen proza is, is poëzie;
En wat geen poëzie is, is proza.

Molière (Frankrijk).

Een heldere, sluitende definitie van poëzie is er niet. Maar wat poëzie is, kun je achterhalen door een gedicht met een verhaal te vergelijken. Er blijken dan enkele opvallende verschillen te zijn. Poëzie onderscheidt zich op de volgende punten van proza:

- bepaalde regellengte en opbouw in strofen;
- beknoptheid, concentratie in de zinsbouw;
- momentopname van een gedachte of gevoel;
- veel beeldspraak;
- veel herhaling;
- er is meestal maar één persoon aan het woord.

Deze punten komen hierna stuk voor stuk aan bod. Bijna al deze poëziekenmerken zijn niet voor niets van 'technische' aard. Poëzie schrijven is niet alleen een kwestie

Poëzievorm**Biologisch**

- 1 de vitale plaatsen in mijn lichaam
zijn: hart
nieren
darmen
5 lever
maag
en
longen

- wanneer zal de eerste pijn
10 zich laten voelen?

- wij drinken dagelijks
het helder bronwater van
mijnen
verffabrieken
15 staalgietereien
kernreactoren
met de heerlijke smaak van
koper
chloor
20 en ammoniak

en hengelen in onze stoutste dromen
naar dode vissen

Eddy van Vliet (België),
Columbus tevergeefs.

Eddy van Vliet.

Prozavorm**Biologisch**

De vitale plaatsen in mijn lichaam zijn: hart, nieren, darmen, lever, maag en longen. Wanneer zal de eerste pijn zich laten voelen?

Wij drinken dagelijks het heldere bronwater van mijnen, verffabrieken, staalgietereien, kernreactoren, met de heerlijke smaak van koper, chloor en ammoniak, en hengelen in onze stoutste dromen naar dode vissen.

Er is een zichtbaar vormverschil tussen proza en poëzie. Proza is ingedeeld in alinea's en hoofdstukken, poëzie in versregels en strofen. In proza bepaalt de breedte van het papier de regellengte; in poëzie doet de dichter dat zelf. Die bepaalde regellengte is bewust aangebracht, evenals de indeling in strofen.

Beknoptheid

In het gedicht van Eddy van Vliet valt de beknoptheid op. Kort en krachtig zet hij enkele beelden achter elkaar. Hij heeft het snoeimes in zijn mededelingen gezet. Dat betekent echter niet dat er in het gedicht weinig wordt gezegd, maar de dichter

De Surinaamse dichter Glenn Sluisdom geeft in *Kusje* de beknoptheid van poëzie prachtig vorm.

Kusje

had ik je omlijnd
binnen het gezicht
van dit gedicht?
in alles ben je meer

Glenn Sluisdom (Suriname). In: Michiel van Kempen (ed.), *Spiegel van de Surinaamse poëzie*.

Momentopname

In een verhaal wordt meestal een avontuur, een voorval beschreven. Er is sprake van een zeker tijdsverloop waarin de gebeurtenissen plaatsvinden. Tijdsverloop is daarom in de meeste verhalen een belangrijk ordeningsprincipe. Bij gedichten ligt dat anders, daar speelt het tijdsverloop niet zo'n grote rol.

Er zijn wel gedichten waarin tijd wordt aangegeven of gesuggereerd, maar dat dient dan slechts als middel om de centrale gedachte van het gedicht beter op de lezer over te brengen. Veel gedichten beschrijven als het ware slechts één ogenblik; je zou daarom van een momentopname kunnen spreken. Het gaat om de gedachte of het gevoel op een bepaald moment.

Middagdienst van een schildwacht

- 1 Nabij de veldrand waar de krekels fel
Zijn vleugels schuurt tussen het gele kruid
Sta ik en luister hoe de zee gezeefd
Wordt door de stenen vingers van de kaap.
- 5 Op dit oneindig zomermiddaguur
Denk ik aan hen wier monden zijn verstard.
Ik denk aan hem die kruipt door nauwe graven.
Ik ween om een ¹ met oogkassen vol zand.

Sidney Keyes (Engeland). In: Dick Voerman e.a. (ed.), *Pegasus op wereldreis*.

Beeldspraak

Eddy van Vliet heeft in strofe 1 en 3 gekozen voor korte, snelle opsommingen van beelden. Door dat staccato van beelden treft de inhoud de lezer bij wijze van

Herhaling

Voor een prozaschrijver is herhaling van woorden of zinsstructuur meestal niet gewenst; het is in de meeste gevallen beter een synoniem te kiezen of een beschrijving met andere woorden. Maar dichters maken veelvuldig gebruik van de techniek van herhaling:

- woordherhaling (repetitio);
 - rijm (klankherhaling);
 - veel gedichten bestaan uit strofen die op overeenkomstige wijze zijn opgebouwd; vaak hebben de strofen van een gedicht telkens evenveel versregels of zijn de versregels ongeveer even lang;
 - soms bouwt een dichter zijn regels op analoge wijze op (parallelisme).
- Eddy van Vliet heeft in zijn gedicht vooral de derde vorm toegepast.

Vertelwijze

In poëzie is er, in tegenstelling tot in verhalen en toneelstukken, vrijwel altijd maar één persoon aan het woord. De meeste poëtische teksten zijn monologen, uitgesproken en geschreven door een ik-figuur. De lezer identificeert die ik-figuur gewoonlijk met de auteur zelf, maar soms is voorzichtigheid geboden, omdat de auteur een denkbeeldige ik-figuur heeft bedacht: hij kan een ander (mens, dier, plant of ding) zijn gevoelens en gedachten laten verwoorden.

3 Traditionele en moderne gedichten

Dat gedichten onderling sterk van vorm verschillen, hangt vooral samen met de ontstaanstijd ervan. Vóór ongeveer 1950 was het gebruikelijk dat poëzie voldeed aan vormconventies. Die vormafspraken waren het resultaat van een eeuwenlange traditie. Sinds ongeveer 1950 hebben veel dichters die traditionele conventies bewust naast zich neergelegd, omdat ze 'ongebonden' willen schrijven in een vorm die bij hen past. Tegenwoordig komen weer veel klassieke dichtvormen terug, zoals het sonnet.

Traditioneel gedicht

- 1 strofen van gelijke omvang, in ieder geval regelmatige opbouw
- 2 ongeveer even lange versregels, in ieder geval regelmaat
- 3 eindrijm volgens een bepaald rijmschema
- 4 normaal gebruik van leestekens

Modern gedicht

- 1 wisselende strofelengete
- 2 wisselende regellengete
- 3 geen eindrijm (vrije verzen)
- 4 vaak geen of weinig leestekens

- 5 Maar amper prest men hem om op het dek te landen
Of deze vorst van het azuur sleept gelijk twee
Peddels zijn grote, witte vleugels tot zijn schande
Grotesk en zielig aan weerszijden met zich mee.

Gevleugeld reiziger, nu krachteloos, onhandig!

- 10 Komiek en lelijk ook, voorheen zo'n lust voor 't oog!
De een brandt met een pijp zijn snavel en de ander
Hinkt honend het onmachtig dier na dat eens vloog!

De Dichter is gelijk die prins der hemelsferen,

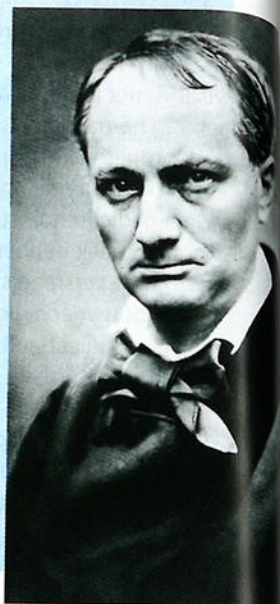
Hij die met storm verkeert, licht boog en schutter uit;

- 15 Gebannen aan de grond, waar spotters hem kleineren,
Wordt hij door reuzenwieken in zijn gang gestuit.

Charles Baudelaire (Frankrijk).

In: *De bloemen van het kwaad* (1857).

Charles Baudelaire.

In de snackbar

- 1 een jongen uit Trabzon vertelde mij:
broer, vroeger aten wij met de hele familie
één kom yoghurt en één brood

wij zaten op de grond om het tafelblad geschaard

- 5 ik droeg een revolver in mijn gordel
net als mijn vader dacht ik dat wij helden waren

maar heldendom zit niet in de revolver
dat begrepen wij pas later

nu snij ik mijn gedachten

- 10 in plakjes en reepjes

als tomaten en uien
dunner en dunner

in deze hondenbaan
illegaal in Amsterdam

4 Rijm, ritme en metrum

Muziek bestaat uit klanken: *C'est le ton qui fait la musique*. Er is veel overeenkomst tussen poëtische taal en muziek, omdat poëzie óók aantrekkelijk kan zijn door klankeffecten. Hierna is een voorbeeld opgenomen over een schot en de echo daarvan. Merk hoe de dichter erin slaagt de klanken van het schot en de echo na te bootsen. Let vooral op de herhalingen van de klinkers en medeklinkers.

In de hoogte

Lang rolt, een bol van klank, de knal van 't schot,
Bonzend van wand tot wand, 't gebergte rond.

J. Dèr Mouw, *Volledig dichtwerk*.

In *poésie pure* (klankpoëzie) wordt het muzikale in de taal héél sterk benadrukt. Het gaat er de dichter vooral om 'mooi' klinkende woorden te kiezen. Poésie pure is taal-muziek, geboren uit een zorgvuldige compositie van klank en ritme. Als voorbeeld een fragment uit het gedicht *Vera Janacopoulos*:

- 1 Ambrosia, wat vloeit mij aan?
uw schedelveld is koeler maan
en alle appels blozen

de klankgazelle die ik vond

- 5 hoe zoete zoele kindermund
van zeeschuim en van rozen

Jan Engelman, *Verzamelde gedichten*.

Klankrijkdom is een eigenschap van veel gedichten. De middelen die hiervoor ten dienste staan, zijn rijm, ritme en metrum.

Rijm

1 Das ästhetische Wiesel

Ein Wiesel
sass auf einem Kiesel
inmitten Bachgeriesel.

- 5 Wisst ihr,

De esthetische wezel

Een wezel
zat op een kei
in een klaterende beek.
Weten jullie

Rijm is klankovereenkomst in beklemtoonde lettergrepen tussen woorden die niet te ver van elkaar verwijderd zijn. Rijm komt niet alleen voor in poëzie, maar ook in proza. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de schuingedrukte woorden in het volgende fragment van de eerste pagina van de novelle *De ontaarde slapers* van de Belg Ward Ruyslinck.

Al vier dagen waaide de wind uit het westen aan, als een donker loeiend vloedwater rollend over de vlakke achter de stad. Als een wild dier huilde hij in het nabije akkermaalsbos, waarboven de kraaien met zware trage slagen rusteloos rondroelden. En op het voetbalveld zweefte hij met donderend geweld onder de golfplaten van de tribunes. Het was een ruige, vochtige wind, die de rook die uit de vele scheve schouwen van de voorstad opsteeg met een klap in de lucht wegsloeg.

Ward Ruyslinck (België), *De ontaarde slapers*.

In de Middeleeuwen, toen veel poëzie mondeling werd overgeleverd, had rijm behalve een esthetische functie ook tot doel het onthouden van de tekst te vergemakkelijken. Rijm kun je indelen naar de soorten rijmklanken of naar de plaats waar de woorden rijmen.

Indeling naar soorten rijmklanken

a Volrijm

Zowel klinkers als medeklinkers rijmen op elkaar:
wond - hond (mannelijk of staand rijm)
wonde - ronde (vrouwelijk rijm)
wonderen - donderen (glijdend rijm)

Een speciale soort volrijm is gelijk rijm: dezelfde woorden worden herhaald. Dit wordt ook wel rime riche of rijk rijm genoemd.

b Halfrijm

Of alleen de klinkers óf alleen de medeklinkers rijmen op elkaar. Er zijn daarom twee soorten halfrijm: klinkerrijm of assonantie en medeklinkerrijm.

Klinkerrijm of assonantie

Te Middelharnis is een kind verdronken:
sober berichtje in een avondblad.

Ed. Hoornik.

Medeklinkerrijm

En kranten waaïen weg en zijn verouderd,
de dagen korten, nachten worden kouder,
maar over 't water komt zijn kleine stem.

Ed. Hoornik.

Indeling naar de rijmende plaats

Als de woorden aan het eind van de versregels op elkaar rijmen, is er sprake van eindrijm. Op dezelfde manier zijn namen als middenrijm, binnenrijm en overlooprijm ontstaan.

Eindrijm: _____ loop
_____ koop
Middenrijm: _____ loop _____
_____ koop _____
Binnenrijm: _____ loop _____ koop _____
Overlooprijm: _____ loop _____
_____ koop _____

In de meeste gedichten is het eindrijm geordend in een bepaald rijmschema. Er zijn bepaalde namen voor de verschillende schema's. De belangrijkste zijn (A en B stellen verschillende rijmklanken voor):

Slagrijm:	(A A A A)	loop	koop	sloop	dope
Gepaard rijm:	(A A B B)	loop	koop	slaaf	raaf
Gekruist rijm:	(A B A B)	loop	slaaf	koop	raaf
Omarmend rijm:	(A B B A)	loop	slaaf	raaf	koop

Als in een gedicht géén eindrijm voorkomt, spreek je van vrije verzen. Op het eerste gezicht lijkt het alsof veel moderne dichters geen gebruik maken van rijm, want de regels in veel van hun gedichten rijmen niet meer op elkaar. Maar net als vroeger komen klinker- en medeklinkerrijm in bijna elk gedicht voor. Let in het volgende gedichtje bijvoorbeeld op de alliteratie met de z-klanken en op het volrijm '-acht' in de twee laatste regels.

Laatst

Rijm kan ervaren worden als te nadrukkelijk en eentonig. Om dit nadeel op te heffen, kan een dichter gebruikmaken van *rijmverdoezeling*: hij handhaaft het rijm wel, maar leidt de aandacht ervan af. Dat kan heel goed door *enjambementen* toe te passen. Bij een *enjambement* loopt de ene versregel zonder onderbreking door in de volgende, waardoor de gebruikelijke pauze na het rijmwoord aan het eind van de regel vervalt. Dit 'doorlopen' verdoezelt de strakke regelmaat van het rijm.

Schaatsenrijden

- 1 Ik scheer scheef op het vlak
Langs een donkerblauw wak,
Na een sprong voor een scheur.
Als een koord schiet ik voort
- 5 Op het staal en ik duik
In de wind en gebruik
Elke spier, die geniet
Als ik suis langs het riet.

Clara Eggink. In: A. Bertram, *Inleiding tot het lezen van gedichten*.

Een enjambement heeft ook een inhoudelijke functie. Door een zin af te breken, komen woorden alleen te staan, waardoor ze extra nadruk krijgen:

Vannacht
toen het zo glad was
gleed op straat mijn moeder uit en
brak haar pols

Remco Campert.

Ritme en metrum

Ritme is een verschijnsel dat zich afspeelt in een zekere tijd. Ritmisch verlopende lichamelijke verschijnselen zijn: de hartslag, ademhaling, slapen en wakker zijn. Ritmische natuurverschijnselen zijn: het kabbelen van een beek, eb en vloed, de afwisseling van dag en nacht, de opeenvolging van de jaargetijden. Ritme is een golfbeweging die ontstaat door een voortdurende opeenvolging van tegenstellingen (Grieks *rheoo* = stromen, vloeien).

In poëzie ontstaat ritme door een bepaalde regelmaat binnen en tussen de versregels, bijvoorbeeld door rijm, de afwisseling tussen beklemtoonde en minder beklemtoonde lettergrepen en woorden, de afwisseling van vlug en langzaam, hoog en laag. Oorspronkelijk had het Nederlandse vers een vrij en natuurlijk ritme: het aantal klemtonen was niet regelmatig over de versregels verdeeld. Een Middelnederlands voorbeeld, het begin van *Van den vos Reynaerde*, laat dit zien.

v - v - v - v - v
Het was in eenen tsinxendaghe
v - v - - v - v
Dat beede bosch ende haghe
v - v - v v - v v -
Met groene loveren waren bevaen.

v = thesis, onbeklemtoond deel
- = arsis, beklemtoond deel

In de 16e en 17e eeuw heeft de Europese dichtkunst een sterke invloed ondergaan van de poëzie uit de klassieke Oudheid. In de klassieke poëzie werd een door allerlei regels bepaalde *regelmatige afwisseling* toegepast van kort- en langklinkende lettergrepen.

In de Renaissance gingen Nederlandse dichters in navolging daarvan de beklemtoonde en minder beklemtoonde lettergrepen regelmatig afwisselen. *Metrum* is in de poëzie de van tevoren vastgestelde, regelmatige afwisseling van beklemtoonde en minder beklemtoonde lettergrepen.

Metrum is kunstmatige herhaling.

Het ritme in poëzie was daardoor niet meer vrij, maar gebonden aan een vaste maatvoering (metrum). Het metrum werd uitgewerkt in zogenaamde *versvoeten*, delen waarin een versregel volgens het metrum kon worden verdeeld:

iamben v (versvoet van een onbeklemtoonde

drijn was bijvoorbeeld een versregel van zes jamben met een korte pauze in het midden. Duizenden voorbeelden daarvan zijn te vinden in het renaissance-drama *Gijsbrecht van Aemstel* (1637) van Joost van den Vondel:

v - v - v - // v - v - v -
 Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten
 v - v - v - // -v - v - v - v -
 Erbarremt over my en mijn benaauwde vesten,
 En arme burglary; en op mijn volx gebed,
 En dagelix geschrey, de bange stad ontzet.

ritme Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten

metrum Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten

Pas rond het midden van de 20e eeuw braken de meeste dichters met het kunstmatige metrum. In de meeste moderne gedichten komt het niet meer voor. Maar het belangrijke beginsel van ritme is niet verzwakt, het is zelfs wezenlijk voor dichters taalgebruik. In moderne poëzie komt ritme bijvoorbeeld voor door:

- rijm;
- afwisseling van beklemtoonde en minder beklemtoonde lettergrepen, vlug en langzaam, hoog en laag;
- overeenkomst in zinsbouw;
- afwisseling van kortere en langere versregels en strofen;
- opsommingen.

5 Strofenbouw

Een gedicht is gewoonlijk onderverdeeld in strofen. Elke strofe bestaat uit een of meer versregels. (In een lied wordt een strofe een *couplet* genoemd.

De bekendste strofenvormen zijn:

- distichon : strofe van twee versregels
- terzine : strofe van drie versregels
(maar als onderdeel van een sonnet, spreek je van terzet)
- kwatrijn : strofe van vier versregels
- kwintet : strofe van vijf versregels
- sextet : strofe van zes versregels
- septet : strofe van zeven versregels
- octaaf : strofe van acht versregels

Het is interessant om te praten over de verschillen die je ontdekt als je samen over gedichten praat. Je leert daardoor niet alleen steeds beter lezen, maar ook anderen kennen, en jezelf natuurlijk.

Net verliefd

- Als wij getweeën lopen
 langs spiegelende ramen
 kijk ik tersluiks opzij
 en niet naar mij
- maar naar ons samen.

Nerveus taxeer ik
 ons als paar;
 Hoe staat zij mij?
 Hoe sta ik haar?

- En verder schurkend
 stamel ik verstolen
 onze namen.

Kees van Kooten, *Bescheuragenda* 1986.

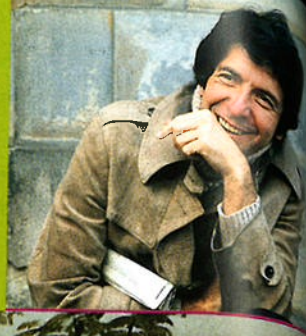
Veel gedichten zijn gemakkelijk om te lezen. Je voelt snel aan waarover ze gaan. Je hoeft er niet lang op te turen om ze te begrijpen. Er zijn ook gedichten die je wel mooi vindt, maar die je niet meteen begrijpt. Sommige tekstgedeelten snap je niet goed. Sommige regels moet je nog eens lezen. Die speurtocht kan heel interessant zijn.

Onbekend maakt onbemind. Die uitdrukking geldt ook voor de zogenaamde 'moeilijke' gedichten. Laat je niet afschrikken door een gedicht dat je na eerste lezing nog niet snapt. Probeer eens enkele van die gedichten te lezen. En doe er moeite voor om te begrijpen waarover ze gaan. Achteraf zul je vaak kunnen zeggen dat die inspanning de moeite waard was.

Gedichten zijn als oesters:
 als ze niet voortreffelijk van kwaliteit zijn, zijn ze niet te genieten.

C. Zuckmayer (Duitsland).

7 Behandelde begrippen

Hoofdstuk

6

Dichtsoorten

Gedichten kun je indelen naar de vorm (bijvoorbeeld sonnet, haiku en limerick) en naar de inhoud (zoals liefdeslied, levenslied, klaaglied en hekeldicht). Hierna komen eerst de dichtvormen aan bod. Daarna volgt een paragraaf over dichtsoorten naar de inhoud.

Sommige dichters beschouwen bepaalde dichtsoorten (bijvoorbeeld een sonnet) als een uitdaging en worden tot creatieve vondsten aangezet door de strakke vormvoorschriften. Maar de meeste dichters van tegenwoordig houden zich niet aan het 'keurslijf' van een bepaald genre en zoeken al experimenterend naar de beste individuele vorm voor hun poëzie.

1 Dichtsoorten naar de vorm

Sonnet

Sonnet komt van het Italiaanse *sonetto* (liedje). Deze dichtvorm bestaat al sinds de 13e eeuw. Het sonnet stamt uit Italië, waar beroemde dichters als Dante en Petrus de Vries (Petrarcha) de vorm hebben ontwikkeld.

De laatste brief

1	De wereld scheen vol lichtere geluiden	1	
2	en een soldaat sliep op zijn overjas.	2	kwatrijn
3	Hij droomde lachend dat het vrede was	3	
4	omdat er in zijn droom een klok ging luiden.	4	
5	Er viel een vogel die geen vogel was	6	kwatrijn
6	niet ver van hem tussen de warme kruiden.	7	
7	en jij werd niet meer wakker want het gras	8	— wending —
8	werd rood, een ieder weet wat dat beduidde.	9	
9	Het regende en woei. Toen herbegon	10	terzet
10	achter de grijze lijn der horizon	11	
11	het buld'ren – goedmoedig – der kanonnen.	12	
12	Maar uit zijn jas, terwijl hij liggen bleef,	13	terzet
13	bevrijdde zich het laatste wat hij schreef:	14	
14	liefste, de oorlog is nog niet begonnen.		

Bertus Aafjes, *Het gevecht met de muze*.

Het klassieke (Italiaanse) sonnet telt veertien regels, die in vier strofen worden gegroepeerd: twee strofen van vier regels (kwatrijnen) vormen samen het octaaf, twee strofen van drie regels (terzetten) samen het sextet. Tussen het octaaf en het sextet bestaat een inhoudelijke tegenstelling: de volta, chute of wending. Bijvoorbeeld: droom/werkelijkheid, vroeger/nu, vraag/antwoord, gebeurtenis/beschouwing. Het klassieke rijmschema was: abba – abba – cdc – dcd, waarbij de letters a tot en met d telkens een andere rijmklank aan het eind van de versregel voorstellen, maar daarvan werd vaak afgeweken.

In de loop van de tijd zijn er veel varianten op het klassieke sonnet ontstaan. De bekendste variant is het zogenaamde *Engelse sonnet* of *Shakespearesonnet*, waarin de wending ligt tussen de eerste twaalf regels en de laatste twee. Dat laatste gedeelte wordt daardoor extra kernachtig, het krijgt een spreukachtig karakter.

Sonnet LXVI

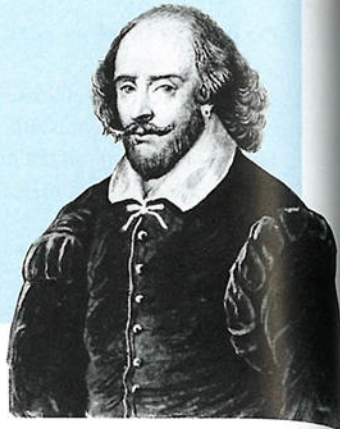
- 1 Moe van dit al, bid ik de Dood om rust
nu ik Verdienste in bedelrok zie gaan
en onnut Niets, dat zich in praal verlust

en simpele Waarheid misnoemd Simpelheid
en Goed als prooi in jager Boosheids hand.
Moe van dit al, verliet ik graag dit leven,
wist ik niet – dood – mijn lief alleen gebleven.

Shakespeare (Engeland).

In: C. van Emde Boas, *Shakespeare's Sonnetten in hun verband met de travesti-double spelen*.

William Shakespeare.

Middelbaar onderwijs

1 Het mooiste meisje van de klas
verschikt onwennig bij haar schouder
een bandje van haar bustehouder;
ze draagt dat rare ding maar pas.

5 De meester, achter brilleglas,
Ziet toe, ontroerd, en denkt: Wat zou d'r
Gebeuren als zij tien jaar ouder
En ik eens tien jaar jonger was?

Ach, hij vergeet hoe hij verdorde

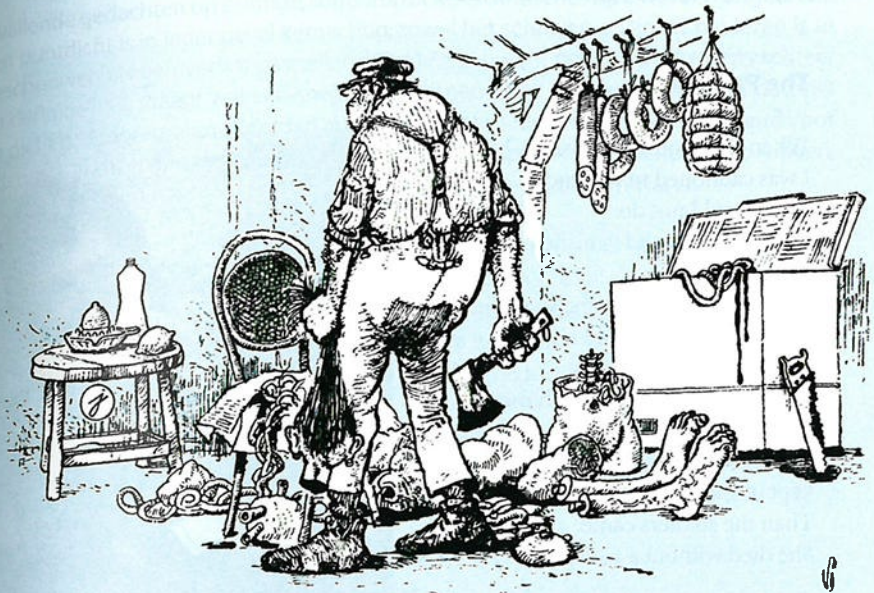
10 En hoe haar leven net begint.
In stilte wordt door hem bemind
De schone vrouw, die zij zal worden.

Dan praat ze wat, het lieve kind,
En streng roept hij haar tot de orde.

Driek van Wissen, *Het mooiste meisje van de klas*.

Ballade

De ballade is een dichtvorm die al bestaat sinds de 13e eeuw. De naam komt van het Italiaanse *ballata*, dat 'danslied' betekent. Sinds de Romantiek (omstreeks 1800) gebruiken we de naam ballade ook voor verhalende gedichten over heldendaden, moordpartijen en liefdessmartten, die een eenvoudige versvorm hebben en

De moord in Everdingen

1 Een somber lied ga ik u zingen,
Een lied zo akelig en droef.
Het was bij het plaatsje Everdingen
Daar leefde eens een grote boef.

5 Eens was hij een nijver, eerzaam werker.
Hij teelde vee en bouwde land;
Nu ligt hij zuchtend in een kerker
En walgt van eigen moordenaarshand.

Hij had zijn ouders vroeg verloren:

10 Een oude tante voedde hem op.
Helaas, helaas moest hij ontsporen
Hij was een echte galgenstrop.

Hij kwam steeds in de dorpstaveerne
En dobbelde met de handelaars,

15 Bezocht er steeds een veile deerne,

En toen hij niets meer had te geven
Was het de deerne, die hem vroeg:
'Beneem je tante toch het leven:
20 Dat oude wijf heeft geld genoeg.'

En ja, hij liet zich overhalen
Hij dronk zich 's avonds vol met vieux
Ging toen zijn scherpe hakbijl halen
En lokte naar de stal zijn meu.

25 En daar in 't griezelige kotje,
Oh, ijzingwekkend tafereel,
Greep hij haar bij haar schrale strotje
En kliefde met de bijl haar keel.

Ach, laat ik het drama niet beschrijven
30 Weldra lag in de diepvrieskist
Zijn meu in moten en in schijven
Hij had haar opgevoerd en gevoerd

De ballade als verhalend gedicht of lied met eenvoudige versvorm over ontroerende gebeurtenissen leeft nog steeds voort. Bij moderne dichters, in popmuziek en country zijn tal van voorbeelden te vinden.

The Partisan

1 When they poured across the border,
I was cautioned to surrender.
This I could not do.
I took my gun and vanished.

5 I have changed my name so often.
I have lost my wife and children.
But I have many friends.
And some of them are with me.

An old woman give us shelter,
10 kept us hidden in the garrett.¹
Then the soldiers came.
She died without a whisper.

They were three of us this morning,
I'm the only one this evening.
15 But I must go on,
the frontiers are my prison.

The wind, the wind is blowing,
Through the graves the wind is blowing.
Freedom soon will come.

20 Then we'll come from the shadow.

Les Allemands étaient chez moi.
Ils me disent résigne-toi,
mais je n'ai pas peur.
J'ai repris mon âme,
25 j'ai changé cent fois de nom,
j'ai perdu femme et enfant,
mais j'ai tants d'amis,
j'ai la France entière.

Un vieux homme dans un grenier,
30 pour la nuit nous a caché.
Les Allemands l'ont prisent

Leonard Cohen

De Duitsers zijn bij me geweest,
hebben me gezegd me over te geven.
Maar ik ben niet bang,
ik heb al mijn moed verzameld,
ik heb mijn naam honderd keer veranderd,
ik heb mijn vrouw en een kind verloren,
maar ik heb vele vrienden,
ik heb heel Frankrijk als vriend.

Een oude man heeft ons voor de nacht
verstopt op een zolderkamertje.
De Duitsers hebben hem gegrepen

¹ zolderkamertje
vliering

Epigram

Een epigram of *punt dicht* is een kort gedicht waarin emotionele oordelen of invallende gedachten op puntige, soms ironische en kritische wijze worden uitgedrukt. Een punt dicht is in ieder geval kernachtig, zowel het schrijven ervan als het lezen is te beschouwen als een verstandsspelletje. De 17e-eeuwer Constantijn Huygens schreef de 'definitie': 'Gij vraagt wat een sneldicht voor een dicht is? / Het is een dicht dat snel en dicht is.' Epigrammen stammen al uit de klassieke Oudheid. Het Griekse woord voor inscriptie luidt: *epigramma*. Epigrammen waren oorspronkelijk inscripties op graven, gedenktekens en geschenken, die door vorm en ritme gedichten waren.

Niemand houdt harddraverijen in 't Stadion; 't is er te klein voor.
Dat maakt de bochten te scherp, legt ze te dicht bij elkaar.
Even onbruikbaar is 't epigram voor lange betogen:
Als een schot in de roos hebben de Muzen 't bedoeld.

Parmenion van Makedonië (Griekenland).
In: Hélène Nolthenius, *De cicade op de speerpunt*.

Briefje van een zelfmoordenaar

Het kalm
koel gezicht van het water
vroeg mij om een kus.

Langston Hughes (Verenigde Staten).
In: Ernst van Altena (ed.), *Van Apollinaire tot Wedekind*.

Modern times

Zelfs een transistor
is stilte
als je hem afzet.

J. Bernlef, *Bermtoerisme*.

Grafschrift

Tot de punt dicht wordt ook het grafschrift of *epitaaf* gerekend, een dichtvorm die vooral met satirische of humoristische bedoelingen wordt beoefend.

Van een kapper

Wat ik betreur,
dat is de geur.

Eric van der Steen. In: M. van der Plas, *Ongerijmde rijmen*.

Van een piekeraar

Het heeft jaren en jaren gekost,
maar nu ben ik opgelost.

Limerick

Ook de limerick is een soort puntdicht. Een limerick is een vijfregelig, humoristisch gedicht van Ierse oorsprong. De naam zou ontleend zijn aan een gezelschapsliedje met als refrein: 'Will you come up to Limerick?' (plaats in Ierland).

De eerste regel eindigt meestal op een plaatsnaam, het gedicht beschrijft een grappige situatie en besluit met een verrassende slotopmerking, een pointe.

De regellengte wisselt af: lang-lang-kort-kort-lang, met per regel meestal respectievelijk negen, negen, vijf, vijf en weer negen lettergrepen. Het rijmschema is a-a-b-b-a. Limericks worden vooral gebruikt voor pikante of satirische anekdotes. Bijna iedereen herkent zich wel een limerick die hij of zij waarschijnlijk niet gelezen, maar gehoord heeft.

De vrouw van een Deken in Aken
Lag 's nachts diepe zuchten te slaken,
Zij kreunde zacht: 'O!
Het kriebelt mij zo:
Wel een deken in bed, maar geen laken.'

Alex van der Heide. In: C. Buddingh', *Lexicon der poëzie*.

Rot Yong

A terrible enfant, called Peter,
sprinkled his bed with a gheter.
His father got woost,
took hold of a cnoost
and gave him a pack on his meter

John O'Mill, *Popsy poems*.

Als water willoos over zand en steen,
zo kwamen wij, geen weet waarom, en geen
weet waarvandaan, en over de woestijn
als nevel weg, en niemand weet waarheen.

Omar Khayyam, (Perzië, het tegenwoordige Iran), *Rubaiyat*.

Vannacht

Het waterhoentje vlucht bij onraad in het riet.
De merel schrikt wanneer een schaduw door de takken schiet.
Vannacht: de treden kraakten, open viel de deur,
Ik was niet bang, zei zacht: 'Kom'. Jij was het niet.

Tymen Trolsky, *Kwatrijnen*.

Haiku en senryu

Haiku (zowel enkelvoud als meervoud) is een van oorsprong Japanse dichtvorm die in de westerse wereld geliefd is. De vorm en het onderwerp zijn karakteristiek. De vorm van een haiku is strak en uiterst beknopt. Het gedichtje telt in de oorspronkelijke taal zeventien lettergrepen, gewoonlijk over drie regels verdeeld in de verhouding vijf, zeven, vijf.

Boven het anjelierenpark
fladdert een witte vlinder.
Wiens ziel zou het zijn?

Masoaka Shiki (Japan). In: J. van Tooren, *Haiku, een jonge maan*.

Moeder die ik verloor
telkens als ik de zee zie:
ach, weer de zee zie.

Kobajasji Issa (Japan). In: J. van Tooren, *Haiku, een jonge maan*.

De woorden zijn eenvoudig en gewoon. Het gaat de dichter vooral om de feilloze

Haiku is natuurpoëzie. Het landschap wordt erin verbeeld, de bloemen, dieren en dingen om de mens heen. Veel haiku hebben ook een seizoenwoord: een aanduiding van het jaargetijde waarin de haiku wordt geplaatst.

Haiku is een dichtvorm die tot bezinning, tot meditatie aanzet. Het gaat dus niet om het uitzicht (de natuurbeschouwing), maar om het inzicht dat daarvan het gevolg kan zijn.

Shokei, Uitzicht met bomen aan de oever van de rivier,
15e eeuw.

Het oude vijvervlak
Een kikker springt – plons –
En het is weer stil.

Matsuo Basjoo (Japan). Vertaling Jef Last.
In: M. de Jong (ed.), *Het Nederlandse gedicht na 1880*.

Basjoo laat het water van een oeroude vijver even opspatten door een kikker, maar daarna is alles weer hetzelfde als voorheen.

De invloed van deze Japanse natuurpoëzie op westerse dichters is groot. Niet dat veel dichters zich strikt aan de vormvoorschriften houden, maar vergelijkbare verstilde natuurgedichtjes zijn ook bij ons talrijk.

Inzicht

boven het ruisen van de branding
geven meeuwen een besef van stilte
Kijk naar ze
en luister

Max Croiset. In: M. de Jong (ed.), *Het Nederlandse gedicht na 1880*.

Haiku

Het is vroeg in mei.
Er loopt een beest in de wei
en ik zeg: Haiku

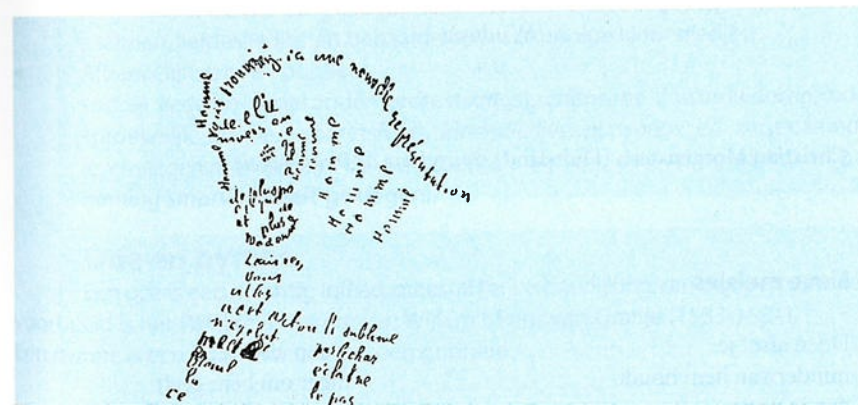
Mariëlle en Sabine. In: *Apocalyps*, schoolkrant Twickelcollege

Visuele poëzie

Bij de meeste gedichten bepalen de regellengte en de strofe-indeling de vorm. Bij visuele poëzie is de vorm nog bewuster tot stand gekomen. De dichter stelt figuren samen met behulp van tekst; vandaar dat deze poëzievorm ook wel *beeldgedicht* of *tekstbeeld* heet.

Een beeldgedicht is een werkstuk dat zowel gelezen als bekeken moet worden. De tekst is niet alleen afgedrukt, maar aan de drukwijze is ook te zien wat de tekst betekent. Het is dan ook een vorm die tussen de literaire en de beeldende kunst in ligt. Over de relatie tussen schilderkunst en poëzie zei de Griekse dichter Simnides van Keos (6e/5e eeuw v.Chr.) al: 'De schilderkunst is zwijgende poëzie, en de poëzie is sprekende schilderkunst.' Beelddichten bestaan al sinds de klassieken en komen overal in de wereld voor. Ze ontstaan als de dichter behalve de 'blote' tekst ook beeldende vormen gebruikt om zich uit te drukken.

In West-Europa is de visuele poëzie in het begin van de 20e eeuw begonnen. Men maakte woorden en zinnen los uit hun normale verband en liet vooral de beeldwaarde tot uitdrukking komen. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de calligrammen ('schoonschriften') van Guillaume Apollinaire, die woordfiguren maakte in de vorm van een paard, de regen, een fontein en een kanon. De Belg Paul van Ostaijen heeft in het eerste kwart van de 20e eeuw veel geëxperimenteerd met wat hij 'ritmische typografie' noemde.

De dichtvorm van de haiku wordt in Japan ook gebruikt om humoristische effecten

Toelichting bij *Zeppelin*: een zeppelin stijgt op vanuit het centrum van Londen; de kranten staan er vol van (Beata insula = mooi eiland).

Visuele poëzie is nooit wijdverbreid geweest, maar toch is zij als experiment erg interessant. Deze dichtvorm vergroot het uitdrukkingsvermogen van poëzie door visuele elementen toe te passen. Deze elementen hebben hun eigen karakter, signalen en informatie en voegen daarom een extra dimensie toe.

Die Trichter

Zwei Trichter wandeln durch die Nacht.
fließt weisses Mondlicht
still und heiter
auf ihren
Waldweg
u.s.
w.

Christian Morgenstern (Duitsland), *Spiegel van de Duitse poëzie*.

Lieve meisjes

Doen alsof je
minder van hem houdt

Doen alsof je
meer om hem geeft

Oude dichtvormen

- De volgende dichtvormen werden in de rederijkerstijd en Renaissance met regelmaat beoefend, maar komen tegenwoordig nog maar zelden voor.
- Acrostichon of naamdicht: de beginletters van de strofen of de beginletters van de versregels vormen samen een naam. Het Nederlandse volkslied is een acrostichon: *Willem van Nassou*.
 - Refrein: een gedicht waarin elke strofe eindigt met dezelfde regel (de zogenaamde *stock-regel*).
 - Retrograde of kreeftdicht: een gedicht dat ook van achter naar voor te lezen is.
 - Rondeel: een gedicht van gewoonlijk acht regels; de regels 1, 4, 7 en de regels 2 en 8 zijn gelijk.

2 Dichtsoorten naar de inhoud

Lied

Het lied is het meest voorkomende poëziegenre. In vrij beknopte vorm geeft het uiting aan gevoelens en stemmingen. Soms komt een verhalend element op de achtergrond voor, maar hoofdzakelijk is het stemmingsbeeld. Een lied is gewoonlijk opgebouwd uit strofen (bij liederen vaak *coupletten* genoemd) en refreinen. Het wordt gekenmerkt door eenvoudige taal en 'vloeiend' taalgebruik. Het lied kent vele subgenres, afhankelijk van het ontstaan, het doel en het publiek.

Enkele voorbeelden ter verduidelijking.

- Afhankelijk van het ontstaan:
volks- en cultuurliederen (respectievelijk deel uitmakend van de volkscultuur of geschreven en gecomponeerd voor speciale gelegenheden; vergelijk een oud danslied met een loflied ter gelegenheid van een belangrijke politieke gebeurtenis).
- Afhankelijk van het doel:
religieuze, wereldse en pedagogische liederen (respectievelijk bijvoorbeeld psalmen, liefdesliedjes en bepaalde opvoedkundige kinderliedjes).
- Afhankelijk van het publiek:
sociale liederen (waaronder protestsongs), *chansons* (luisterliederen, oorspronkelijk uit de cabaretsfeer), *kinderliedjes*, *popsongs* en zogenaamde *levensliederen* (waarvan de sentimentele variant de weinig vleienende benaming *smartlap* heeft gekregen).

Ode en hymne

Een *ode* is een plechtig loflied, meestal ter verheerlijking van een persoon. Een voorbeeld is het *Wilhelmus* ter ere van Willem I, Prins van Oranje (1533-1584). Een *hymne* is een loflied ter ere van een godheid.

Elegy

O snatch'd away in beauty's bloom!
On thee shall press no ponderous tomb;
But on thy turf shall roses rear
Their leaves, the earliest of the year,
And the wild cypress wave in tender gloom.

*O, weggerukt toen je op je mooist was!
Op jou zal geen logge tombe drukken,
Maar op je graf zullen rozen met
hun bladeren ritselen, de vroegste van het jaar,
En de wilde cypres zal zacht en droevig wiegen.*

Lord Byron (Engeland). (fragment) In: G. Harrison (ed.),
A Book of English Poetry.

Hekeldicht

Een hekeldicht is een satirische poëzietekst vol spot, verontwaardiging of haatgevoelens. Voorwerp van hekeling kunnen zijn: maatschappelijke en politieke toestanden, gebeurtenissen en personen.

Chiquita

Tornado eist zo'n zesenvijftig doden
Bij Fokker verliest duizend man zijn baan
Le Pen haat alle negers en ook joden
En Chiquita is een prachtige banaan

U ziet het nieuws dankzij de reclame
Ziet u hoe we naar de donder gaan
Van alle doden vergeet u alle namen
Behalve Chiquita
want dat is een prachtige banaan

Youp van 't Hek. In: theatershow *Scherven*.

3 Behandelde begrippen

Hoofdstuk

7

Toneel

Inleiding

Als je in de huid van een ander kruipt, als je een ander nadoet, ben je toneel aan het spelen. De drift tot toneelspel is ons aangeboren. Het is onder de naam 'drama' ook een aparte literaire kunstvorm geworden naast de hoofdgenres proza en poëzie.

Een toneelstuk is als leestekst nauwelijks boeiend. De tekst is ook niet bedoeld om te lezen. De tekst vormt het uitgangspunt voor verschillende mensen die samen voor de opvoering van het stuk zorgen. Een toneelstuk is pas interessant als het wordt uitgevoerd en ernaar wordt gekeken, vandaar de term *schouwspel*.

Theater is méér dan aanschouwelijk gemaakte tekst. Bij het omzetten van een tekst naar een toneelopvoering (de *mise-en-scène* of *enscenering* van een stuk) worden allerlei theatrale middelen gebruikt, zoals decors, belichting, kleding, grime en toneelspel.

- 1 All the world is a stage,
And all the men and women merely¹ players:
They have their exits and their entrances²;
And one man in its time plays many parts,
5 His acts being seven ages.³

William Shakespeare (Engeland), *As you like it*.

- 1 slechts
2 afgaan van en
opkomen op
het toneel
3 tijdperken

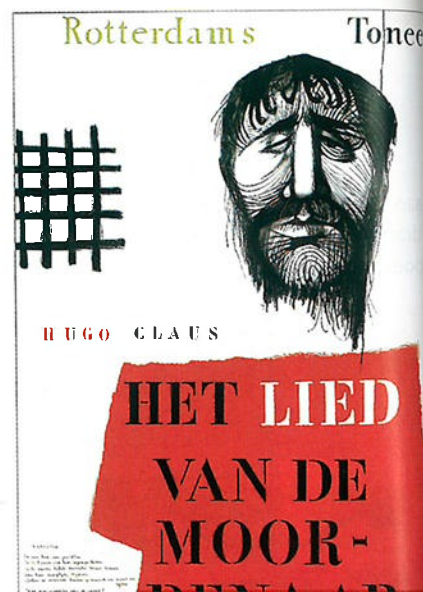
Het communicatieproces zit bij toneel dan ook anders in elkaar dan bij verhalen en gedichten. De ideeën van de schrijver krijgen een *eerste interpretatie* door de regisseur, de decorbouwer, de belichting, de kleding, de grime en het spel van de acteurs. Het opgevoerde spel krijgt een *tweede interpretatie* van de toeschouwer. Bij film is het nog wat ingewikkelder, maar dat komt later.

1 Toneeltermen

Het woord 'drama' is afgeleid van het Griekse woord voor 'handeling' en is de verzamelnaam voor allerlei soorten toneel. Tot ongeveer 1800 werd een toneelstuk meestal geschreven in poëzievorm, daarna vrijwel altijd in prozavorm.

Net als in een verhaal is in een toneelstuk sprake van een *conflict*: van een botsing tussen mensen met tegenstrijdige belangen. Dat kunnen opvatting zijn, maar ook karaktertrekken of zakelijke of persoonlijke belangen. Dat conflict veroorzaakt *spanning* voor de toeschouwer, die benieuwd is naar het verder verloop en de afloop van het stuk.

Voor elk toneelstuk geldt dat er sprake is van

beeld met de *decorontwerper*, de *technicus* die voor de belichting zorgt en de *kostuumontwerper*.

Een toneelstuk wordt verdeeld in *bedrijven*. Een bedrijf is een afgerond geheel van gebeurtenissen die zich afspelen op dezelfde plaats. Er volgt een nieuw bedrijf als er gewisseld wordt van plaats van handeling óf als er een sprong in de tijd plaatsvindt. Elk bedrijf is onderverdeeld in *scènes* (ook wel *taferelen* genoemd). Elke keer als er een nieuwe speler opkomt, begint een volgende scène. Elke auteur speelt zijn eigen *rol*. Een *claus* is de tekst die een acteur uitspreekt zonder dat hij onderbroken wordt door een andere acteur. Een acteur leert behalve zijn eigen clausen ook steeds de laatste woorden van de voorgaande claus van een andere acteur. Dat noemt hij zijn *wacht*. Soms kan een claus erg lang uitvallen. Als een acteur zich daarbij niet of nauwelijks tot een andere acteur richt, spreken we van een *monoloog* (alleenspraak). Er zijn zelfs toneelstukken die bestaan uit één lange monoloog. De *dialogo* (samenspraak) komt echter het meest voor.

In een toneelmanuscript zijn twee soorten tekst: *hoofddekt* en *neventekst*. De monologen en dialogen (de gesproken tekst) vormen de hoofddekt. Daarnaast vind je in het manuscript nog allerlei aanwijzingen: over de inrichting van het decor, de kostuums, de belichting, de manier van spreken, gelaatsuitdrukkingen en bewegingen. Al deze aanwijzingen noemen we de *neventekst*.

- 1 Eenentwintigste toneel
(Mathilde, boekhouder Kaps, Kniertje)

- Mathilde: (onzichtbaar) Kaps! Kaps! (De boekhouder staat op, verdwijnt een ogenblik, keert terug met 'n schaalte en een geëmailleerd pannetje.)
5 Boekhouder: (goedig) Of je de schale bij gelegenheid anreikt – en of je zaterdag weer wil komme schoonmaken. (Zij staart voor zich uit. Vriendelijk legt hij haar willoze handen om schaalte en pannetje, en sloft naar z'n kruk. Een stilte. Kniertje zit onbewogen, smartelijk-versuft, mumt met de lippen, staat moeilijk op, strompelt het kantoor uit. Het geklos van haar klompen klinkt na in de stilte.)
10

Herman Heijermans, *Op hoop van zegen*.

De aankleding van het toneel noemen we het *decor*. Een decor wordt vaak gemaakt van grote, houten raamwerken waarover linnen wordt gespannen. Dat linnen wordt geschilderd. Dat kan erg gedetailleerd gebeuren, zodat je bijvoorbeeld een 'echte' kamer uit een kasteel voor je ziet. Maar de decorontwerper kan ook veel overlaten

Een *souffleur* is iemand die de acteurs de tekst toefluistert, als ze hun rol vergeten zijn. In een schouwburg is een souffleur vanuit de zaal niet zichtbaar.

Na een langdurige periode van manuscript lezen, *rollezen* en spelrepetities wordt er een *generale repetitie* gehouden. Daarbij is voor de eerste keer elke acteur geschminkt en gekostumeerd. Daarna kan de eerste echte voorstelling beginnen, de *première*.

2 Toneelsoorten

Tragedie/treurspel

De tragedie of het treurspel is ontstaan in de Griekse Oudheid. In de klassieke tragedie staat het noodlot centraal; het lot van de mensen ligt in de handen van de goden. Het spel handelt over de ondergang van een hooggeplaatst persoon, omdat hij de grens overtreedt van wat een mens geoorloofd is.

De Griekse filosoof Aristoteles verbond een aantal regels aan de tragedie:

- Een vast verhaalschema: de held of heldin veroorzaakt bij vergissing of gedreven door haat een ernstige verstoring van de maatschappelijke orde. Daardoor slaat het noodlot toe. Door tussenkomst van de goden gaat de hoofdfiguur tragisch ten onder of verzoent zich met de werkelijkheid.
- Een vaste opbouw in vijf bedrijven, afgewisseld met vier koorzangen (*reien*): inleiding (*expositie*), groeiend conflict (*intrige*), crisis (*climax*), een ramp (*catastrofe*) en een noodlottige afloop of verzoening (*peripetie*).
- De *wet der drie eenheden*: het spel speelt zich af op één plaats (eenheid van plaats), binnen vierentwintig uur (eenheid van tijd) en er staat één verhaallijn centraal (eenheid van handeling; zie de eerste regel).

In een klassieke tragedie wordt vaak gebruikgemaakt van het zogenaamde *bode-verhaal*. Doordat een bode vertelt wat zich buiten het toneeldecor of voorafgaand aan het verhaal afspeelt, kan de auteur voldoen aan de eenheden van tijd en handeling. Aan het eind van een treurspel treedt soms een *deus ex machina* op: een godheid die met behulp van een machine uit de hemel op het toneel neerdaalt en een oplossing brengt. In Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* beveelt de engel Rafael de hoofdpersoon aan de ingenomen stad te ontvluchten. Zoals alle toneelstukken uit die tijd

was de klassieke tragedie in poëzievorm. De stof werd ontleend aan de klassieke Oudheid, de vaderlandse geschiedenis en de bijbel. Een grote Franse tragedieschrijver is Racine met bijvoorbeeld *Andromaque* (1666).

In Duitsland schrijft Goethe zijn beroemde tragedie *Faust* (1808), waarin een geleerde in ruil voor kennis zijn ziel verkoopt aan Mephistofeles, de duivel. Shakespeare

1 Hoorgeschal achter het toneel. Lear, ridders en gevolg op.

Lear: Laat me een moment wachten op het eten: toe, maak het klaar.
(iemand uit het gevolg af)
Hé! Wat ben jij voor iets?

5 Kent: Een man, sir.

Lear: Wat is je beroep? Wat zoek je bij ons?

Kent: Mijn roeping is niet minder te zijn dan ik lijk: om hem trouw te dienen die mij in vertrouwen wil nemen; om hem te beminnen die eerlijk is; om te verkeren met hem die verstandig is, en weinig spreekt; om het oordeel te vrezen; om te vechten als er niets anders op zit; en om geen vis te eten.

15 Lear: Wat ben je voor iets?

Kent: Een erg trouwhartige kerel, en zo arm als de koning.

Lear: Als jij als onderdaan net zo arm bent als hij is als koning, ben je arm genoeg. Wat wil je?

Kent: Dienst.

20 Lear: Wie wil je dienen?

Kent: U.

Lear: Ken je me, kerel?

Kent: Nee, sir; maar u hebt dát in uw voorkomen dat ik met genoeg meester zou willen noemen.

25 Lear: Wat is dát?

Kent: Autoriteit.

Lear: Wat voor diensten kan je verrichten?

Kent: Ik kan een eerlijk geheim voor me houden, paardrijden, lopen, een prachtig verhaal bederven door het te vertellen en een eenvoudige boodschap zonder plichtplegingen afleveren; waar doorsnee-mensen geschikt voor zijn, daar ben ik goed in, en het beste aan me is dat ik niet stilzit.

35 Lear: Hoe oud ben je?

Kent: Niet zo jong, sir, om van een vrouw te houden vanwege haar mooie stem, noch zo oud om haar verlekkerd achterna te lopen vanwege alles; ik heb achtenveertig jaren achter de rug.

40 Lear: Volg me; je zult me dienen; als je me na het eten nog net zo bevalt, dan blijf je nog wat bij

- 1 Een geleerde verkoopt in ruil voor kennis zijn ziel aan Mephistopheles, de duivel.

Mephistopheles: Het is een wet van duivels en demonen
Steeds door dezelfde opening in en uit te gaan.
5 De keus staat vrij maar dwingt, daaraan helpt
geen verzetten.

Faust: Dus in de hel zelfs gelden wetten? Dat mag ik horen,
met de heren wordt
Dus veilig, als men wil,
10 contract gesloten?

Mephistopheles: Wat wij beloven, wordt ook
steeds genoten,
Daarin doen wij u niets tekort. (...)
Wanneer gij wilt, dan ben ik
15 ook bereid

U tot gezelschap hier te blijven,
Mits gij mij toestaat u de tijd
Met enkele kunsten passend te
verdrijven.

20 Faust: Dat zie ik graag, het staat u vrij,
Mits dan uw kunst aantrekkelijk zij!

Mephistopheles: Meer dan er in de loop der tijden,
Mijn vriend, uw zinnen mocht
verblijden,

25 Geniet gij in één uur bij mij.

Affiche voor *Faust* in 1918.

Johann Wolfgang von Goethe (Duitsland), *Faust*.
In: A. Donker, *Goethe's Faust*.

Komedie/blijspel

Ook de komedie of het blijspel is ontstaan bij de Grieken. De regels voor de opbouw waren oorspronkelijk dezelfde als die van de tragedie. Een komedie is echter een luchtig spel dat in een lachspiegel de kleinheid van de mens, zijn fouten en gebreken toont. Een komedie bevat ook een moraal: een les voor de toeschouwer.

Er zijn drie categorieën:

- ☉ **Karakterblijspel:** menselijke tekortkomingen zoals gierigheid en afgunst. Voorbeelden: G.A. Bredero, *Spaanschen Brabander* (1617), P.C. Hooft, *Warenar* (1617), Molière, *L'Avare* (De vrek, 1668).
- ☉ **Intrigeblijspel:** dwaze en ingewikkelde situaties (zoals een man die tegelijkertijd met twee vrouwen leeft).

- 1 *Warenar is zijn pot met goudstukken kwijt en jammert om zijn gestolen geld. Ritsert denkt dat Claartje al een kind heeft gekregen en veronderstelt dat Warenar daarover treurt. Hij bekent dat hij het heeft gedaan. Warenar denkt nu dat Ritsert de dief is en heeft niet door dat hij zijn vaderschap bekent.*

5 Ritsert: Ic hebt gedaen, ick kent.¹

Warnar: Wat segje daer?

Ritsert: De waarheyt.

Warnar: Vryer wat gaetje an?²

10 Ick heb jou Vaer zaligher e kent, dat was een angder man.
Waer heb ickt anje verdient? Hoe quam 't in jou ghedachten?
Datje mijn woud'bederven³ mit al mijn gheslachten⁴?

Ritsert: 'kWasser toe ghedronghen, het heeft zoo willen zijn.

Warnar: Toe edronghen? Dat's proper.⁵

15 Ritsert: Ick beken, ick heb groffelijck misdreven,
En bidd'jou neemt het dus euvel niet, maer wilt het my vergeven.

Warnar: Foey jou datje soo na de mynen⁶ soudt staen.

Ritsert: Ick heb het uyt een dronckenschap en uyt liefden ghedaen.
'tIs mijn hertelijck leet, 'kbidje wil 't int goe slaen.⁷

20 Warnar: Soo trouwen?⁸ As de Vrysters nae de Brulof toe gaen,
Meuchje dan komen strijcken heur kettingen of, of nemen
jou keur.⁹

25 Van haer gouwe Braseletten, in gaen'er me deur¹⁰?
En ist dat de Schout ghewaer wordt de voncken,¹¹ knap,
Segghen 'tis uyt liefden eschiet en uyt dronckenschap?

Moy ghepraet! Daer hadjet!¹² kostelijck bescheyt!

'kHebber gien sin in, 'tis een schandelijck feyt;
Ghy meucht wel ghelooven dat dat niemand beklyven doet.¹³

30 Ritsert: 'tIs nu soo veer ghekomen dat het is alst blyven moet
'tVersteuren¹⁴ en helpt niet, dus set u hert te vreen.

Warnar: So 't blyven moet? By get daer toe segh ick neen!
Jy seltse mijn weergheven, of ick draeyje de kraech om!

Ristert: Wat wilje van mijn hebben? Jou Dochters Maechdom?
Hoe soud'ickje daer aen helpen? 'tis immers te laet?

35 Warnar: Laet mijn Dochter mijn dochter wesen; dit is een snoo daet,¹⁵
Gy meuchje wel schamen voor de menschen te toonen.¹⁶

Ritsert: Ick hebber berouw af, ay wiltet verschoonen,¹⁷
Ick selt weer inde rechte brenghen soo veel als ick kan.

40 Warnar: Willens¹⁸ quaet doen, en dan om vergifnis bidden?
Ick hou'er niet van.

Ju zoud'se gelaten hebben, so jyse vongt,
En gedocht dat het so niet zijn sou.

1 ik beken het

2 wat overkomt je?

3 te gronde richten

4 nakomelingen

5 Het is me

wat moois!

6 mijn goed (maar

ook: mijn gezin)

7 niet te vervelend

opnemen

8 Welnee, man!

9 nemen wat van

je gading is

10 ermee vandoor

gaan

11 En als de schout

er weldra lucht

van krijgt

12 Dat zou wat

moois zijn!

13 dat daar niemand

voordeel van heeft

14 Er boos over

worden

15 misdaad

16 je aan de mensen

te vertonen

17 vergeven

18 Opzettelijk

Warnar: Veur niemant aers as veur jou? Hoe of het hier gaen sel?
Gans elementen gheefjet niet weer?

50 Ritsert: Wat?

Warnar: Ick ty nae de Schout!

Ritsert: Wat dingh sou ickje weer gheven?

Warnar: De Pot mit het Gout!

Of ick sel terstont de diefleyders om je sennen.²²

²² de politie op
je af sturen

55 Ritsert: Ik weet van Pot noch 't Gout!

Pieter Cornelisz. Hooft, *Warnar*.

1 Centraal staat de schijnheilige kant van de menselijke communicatie. Alceste heeft het waanidee: iedereen bedriegt iedereen en allemaal bedriegen ze mij.

Philinte: Wat is er? Wat heb je?

Alceste: Laat me toch met rust, man.

5 Philinte: Waar heb jij in godsnaam last van?

Alceste: Laat me met rust, zeg ik je, en ga alsjeblieft weg.

Philinte: Je wordt meteen weer kwaad; hoor jij eigenlijk wel wat ik zeg?

Alceste: Ik heb geen zin om jou aan te horen, ik heb zin mij kwaad te maken.

10 Philinte: Krijg ik plots de wind van voren, wat is dit voor gang van zaken? We zijn toch vrienden, en dat vind ik raar ...

Alceste: Ik jouw vriend? Vergeet het maar.

Tot nu toe deed ik mijn best jouw vriend te zijn,

Maar zojuist kwam jouw ware aard tevoorschijn.

15 En daarom zeg ik je: die tijd, die is voorbij,

Want ik wil niets te maken hebben met een verdorven geest als jij.

Philinte: Wat bedoel je, Alceste, doe ik iets verkeerd?

Alceste: Dat jij je niet kapot geneert.

Hoe kan iemand zichzelf zo verlagen,

20 Dat kan geen respectabel mens verdragen.

Ik zie hier net een man tegen wie jij allervriendelijkst doet,

Die je opgewonden en verheugd begroet.

Met prachtige verklaringen over vriendschap voor het leven.

Probeer je jouw innige omhelzing nog meer inhoud te geven.

25 En als ik je dan later vraag hoe die man heet,

Blijkt dat je zijn naam niet eens weet.

Hij heeft zich nog niet goed en wel omgekeerd,

Of het is duidelijk dat hij je totaal niet interesseert.

Gatverdamme!

1 De ontslagen majoor Tellheim, gekrenkt in zijn eer, invalide en berooid, vindt het niet meer verantwoord om zijn verloofde Minna von Barnhelm aan zich te binden. Als onderpand moet hij zijn verlovingsring aan de waard afstaan. Minna weet dit niet, maar komt met haar kamermeisje Francisca onverwachts in hetzelfde pension terecht.

5 Minna: Ik hoor dat de officier die voor ons moest wijken ...

Waard: ... dat die gewoon afgedankt officier is, freule ...

Minna: Dat maakt niets uit.

Waard: ... en dat het bergafwaarts met hem gaat.

Minna: Reden te meer. Het moet een bijzonder capabel man zijn.

10 Waard: Ik zeg U net dat hij is afgedankt.

Minna: De koning kan niet alle capabele officieren kennen.

Waard: O jawel, die kent hij, die kent hij allemaal.

Minna: Dan kan hij ze nog niet allemaal blijven honoreren.

Waard: Ze zouden allemaal gehonoreerd blijven als ze het ernaar hadden ge-

15 maakt. Maar tijdens de oorlog leefden de heren erop los alsof het eeu-

wig oorlog zou blijven, en of het verschil tussen mijn en dijn voorgoed

was afgeschaft. Nu zitten alle logementen en herbergen opgescheept

met dat slag, en een waard moet flink uitkijken. Met deze ben ik er nog

20 redelijk afgekomen. Geld was er niet meer bij, maar nog wel waarde-

bezit, en ik had hem nog rustig een maand of twee, drie kunnen aan-

houden. Maar het zekere voor het onzekere, – Apropos, freule, U moet

verstand hebben van juwelen?

Minna: Niet speciaal.

Waard: U edele weet wel beter! Ik moet U een ring laten zien, iets heel kost-

25 baars. Ja zelf heeft U edele ook een hele mooie aan, – en hoe meer ik die

bekijk, hoe meer ik me verbaas dat die zoveel van de mijne wegheeft. –

Ha, kijkt u eens, moet U zien. (haalt tevoorschijn en overhandigt) Wat

een vuur! De middelste briljant alleen weegt over de vijf karaat!

Minna: (bekijkt) Wat moet dat ... hoe kan dat ... die ring ...

30 Waard: Van de hand in de hand is die ring zijn vijftienhonderd daalders waard.

Minna: Francisca! Moet je zien!

Waard: Ik heb dan ook geen moment gearzeld er vierhonderd op uit te lenen.

Minna: Komt hij je niet bekend voor, Francisca?

Francisca: Het is hem. – Hoe komt u aan die ring?

35 Waard: Nou, nou, meisje. Dat gaat jou toch niet aan.

Francisca: Dat gaat ons niet aan? Binnenin staat het monogram van de freule.

Laat U maar zien freule!

Minna: Het klopt, het klopt! – Hoe komt u aan die ring, meneer?

40 Waard: Ik? Ik ben er eerlijk aan gekomen. Maar freule toch. U wilt me toch niet

in het ongeluk storten? Weet ik waar die ring eigenlijk thuishoort?

Tijdens de oorlog is er zoveel van eigenaar veranderd, de hele tijd, met

en zonder voorkennis. En oorlog was oorlog; uit Saksen zullen wel meer

Klucht

Een klucht is een kort humoristisch toneelstuk over een alledaags onderwerp dat flink overdreven wordt. Een klucht telt meestal één bedrijf en is platrealistisch;

- de hoofdfiguren zijn typetjes met overdreven uitgebeelde karaktereigenschappen;
- de grappen zijn grof en gaan vaak over seks.

Voorbeelden: *De Buskenblaser* (anoniem) en Bredero, *Klucht van de koe* (1612).

Sketch

Een sketch is een kort humoristisch toneelstukje met een verrassende wending. De sketch komt voor in cabaret en theatershows, op radio en televisie en in musicals. De sketch is simpel opgebouwd en gaat over herkenbare mensen en herkenbare situaties.

Scène uit de klucht *De bruiloft van Kloris en Roosje*, schilderij van Cornelis Troost, 1668.

- 1 De moeder is alleen thuis. Haar zoon komt binnen. Hij is jong, bleek en maakt een wilde, koortsige indruk. In wanhoop zakt hij half in elkaar tegen de muur.

Zoon: Moeder! Vlug! Doe de deur dicht ... ik sméék je, doe de deur dicht!

- 5 Hoofdschuddend gaat de moeder naar de deur en sluit die met een diepe zucht. Ze schuift de grendel op de deur en zucht opnieuw, nu gelijk met haar zoon.

Moeder: Zo ... de grendel erop. *(bekijkt haar zoon)* Moet je dat zien ... dat stormt hier maar binnen, rillend, trillend en bibberend van top tot teen!

- 10 Zoon: Oh, moeder, als je eens wist!

Moeder: Ik weet niets ..., maar ik denk *(ze glimlacht)*, ik denk dat je weer iets doms hebt gedaan.

Zoon: Helaas!

Moeder: Vanwaar die koorts, die opgejaagde blik? En wat verstop je daar zo angstvallig onder je arm?

- 15 Zoon: Het is het hoofd van mijn broeder, moeder.

Moeder: *(verrast)* Het hoofd van je broer?

Zoon: Ik heb hem gedood, moeder.

Moeder: Was dat nou nodig?

Moeder: Nee, dat moest er nog maar bij komen, dat ik het hoofd van m'n oudste zoon niet eens voor 'n laatste keer zou mogen bekijken! *(teder)* Natuurlijk, jij bent mijn lieveling, maar dat mogen we ook weer niet overdrijven. *(bekijkt het hoofd opnieuw)* En moet je dat nou eens zien, deugniet die je bent! Je broer vermoorden, dat is nog tot daaraan toe, maar je geeft je niet eens de moeite even z'n ogen dicht te drukken! *(ze doet het zelf)* Oh, met kinderen heb je toch altijd wat ... *(glimlachend)* Als ik er toch niet was! *(ze denkt na)* Ik denk dat het in de kelder, achter die grote steen ...

Zoon: *(nervus)* In de kelder, moeder? Ben je echt niet bang dat ... dat ...

Moeder: Nee, daarvoor hoeft je niet bang te zijn. Op diezelfde plaats heb ik het hoofd van je vader verborgen, toen ik die vermoordde ... dat is nu ... 'ns kijken ... vijftientig jaar geleden ...

Zoon: !!!

Moeder: Tja, wat wil je? Ik was jong, verliefd, dwaas ... Ik hield van lachen, dansen. *(glimlachend)* Oh jeugd. Heerlijke tijd van dwaze dwaasheden en kleine kleinigheden. *(ze gaat af)* Ik ben zo terug ... dek jij de tafel maar vast.

Zoon: Ja, moeder.

Moeder: *(draait zich op de drempel nog een keer om)* En het lijf? M'n zoon, wat heb je met het lijf gedaan?

50 Zoon: *(na lichte aarzeling)* Het lijf? Dat loopt nog rond ...

Moeder: Die jeugd toch! Ze zijn allemaal hetzelfde ... altijd maar de baan op, zwieren en plezieren van her naar der, van hot naar haar!

Ze gaat af. De zoon is alleen en begint de tafel te dekken. Plotseling wordt er geklopt.

Zoon: *(nervus)* Wie is daar?
(Er komt geen antwoord, maar het kloppen wordt heviger.)

Zoon: Wie is daar?

(Het kloppen wordt nog heviger.)

60 Zoon: Er wordt geklopt, ik vraag wie er is en ik krijg geen antwoord. En toch is er een onzichtbare kracht die mij onweerstaanbaar naar die deur trekt.

Hij sluipt naar de deur, schuift de grendel eraf en springt geschrokken achteruit. Het lichaam komt binnen. Het is het hoofloze lijf van een jonge man, kennelijk

(al pratend zet ze de borden op tafel) Hoe kun je je nou zó laten toetakelen? En nog helemaal buiten adem ook. Vooruit... (ze neemt hem minzaam bij de arm) aan tafel en eet je soep. (tegen haar andere zoon) En jij ook. En nu hoop ik toch echt dat jullie geen ruzie meer zullen maken ... Toe, geef elkaar de hand en de vrede is getekend.

75

Jacques Prévert (Frankrijk), *Gezellig onder ons*.
In: Ernst van Altena, *Onder ons*.

Commedia dell'arte

De commedia dell'arte is ontstaan in het 17e-eeuwse Italië. Het was een populaire vorm van improvisatietoneel. Er waren geen ingewikkelde decors, het toneel bestond uit een eenvoudig podium en een simpel en globaal scenario rond vaste thema's vormde het uitgangspunt. De rollen lagen ook vast (bijvoorbeeld Harlekijn). De auteurs improviseerden naar hartelust en konden inspelen op de reacties van het publiek.

Personages uit de commedia dell'arte.

Episch toneel

In 1936 introduceerde Bertolt Brecht een nieuwe vorm van toneelkunst: het episch toneel. Daarin zette hij zich af tegen het klassieke toneel, dat hij niet meer geschikt vond om het publiek nog te boeien. Het nieuwe toneel vereiste een ander vorm van spel en een andere houding van het publiek.

- In het episch toneel gaat men ervan uit dat de wereld onoverzichtelijk en complex is. Een toneelstuk is daarom een mengeling van losse scènes, die soms samenhangen en soms contrasten vormen. Een scène lijkt op een stukje van een legpuzzel (= het thema, het algemene idee van het toneelstuk) die je als toeschouwer zelf moet leggen.
- Identificatie met de spelers, het 'einzufühlen' met de personages is taboe. In het epische theater moet de toeschouwer zich juist distantiëren van de toneelhandeling. Brecht noemde dat het *Verfremdungseffekt*. De toneelspelers vallen soms bewust uit hun rol. En vaak doen zich heel vreemde situaties voor: iets wat eigenlijk diep tragisch is, wordt plotseling op een humoristische wijze uitgebeeld. Daardoor wordt de betrokkenheid bij de toneelhandeling, de toneelillusie, opzettelijk verbroken, waardoor de toeschouwer wakker schrikt.

De bedoeling is dat je als toeschouwer niet automatisch de ideeën van de toneelfiguren overneemt, maar een eigen standpunt vormt over de inhoud. Deze nieuwe toneelvorm legt de basis voor het toneel uit onze dagen. Bertold Brecht schreef *Die Dreigroschenoper* (1928). Het stuk speelt zich af in de Londense onderwereld van hoeren, pooiers, criminelen en zwervers. 'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral' is hun cynische levenshouding. Een ander bekend toneelstuk is *Mutter Courage und ihre Kinder* (1941). Brecht schreef dit drama over de Dertigjarige Oorlog in de 17e eeuw, maar in feite zijn de gebeurtenissen te vertalen naar elke oorlog. Brecht noemde zijn drama een 'Leerstuk' waarin hij zich tegen oorlog in het algemeen keerde.

1 De kar van Moeder Courage staat in een kapotgeschoten dorp. Van verre ijle marsmuziek. Twee soldaten aan het buffet, die door Katrin en Moeder Courage worden bediend.

Moeder Courage: Wat, je kunt niet betalen? Geen geld, geen borrel.
5 Overwinningmarsen spelen ze wel, maar soldij betalen niet.

Soldaat: Mijn borrel wil ik. Ik ben te laat aan het plunderen geslagen. De Veld heeft ons besodemieterd en de stad maar één uur vrijgegeven om te plunderen. Hij is geen
10 onmens, zei hij; de stad moet hem vast wat hebben betaald.

De veldprediker: (komt aangestrompeld) In die boerderij daar liggen nog mensen. De boerenfamilie. Laat iemand me helpen. Ik heb linnen nodig.

15 De tweede soldaat loopt met hem weg. Katrin raakt erg opgewonden en probeert haar moeder te bewegen, linnen te geven.

Moeder Courage: Heb ik niet. Al mijn verband heb ik verkocht aan het regiment. Ik scheur voor die daar mijn officiershemden niet kapot.

Bertolt Brecht (Duitsland), *Mutter Courage und ihre Kinder*.
In: Tom Kleijn, *Bertolt Brecht, Mutter Courage und ihre Kinder*.

Absurdistisch toneel

Na de Tweede Wereldoorlog vertonen veel toneelstukken een absurde of onrealistische, sprookjesachtige wereld. Acteurs spelen met een masker van wreedheid of hullen zich in sluiers van bedrog. Ook de speelruimte varieert sterk: draaiende platforms, stapelbare verhogingen, gekleurde lampen, spots, geluidseffecten, film-

- 1 De twee vrouwen Inès en Estelle en een man Garcin verblijven in de hel, in een eeuwig verlichte en gesloten kamer. Zij folteren elkaar met hun blikken.

Inès: (tot Garcin) Nou, waar wacht je op? Doe wat je gezegd wordt.

- 5 De lafaard Garcin houdt de kindermoordenaars in zijn armen. Er kan worden gewed. Zal de lafaard Garcin haar kussen? Ik zie jullie, ik zie jullie; ik alleen ben een menigte, de menigte – Garcin, de menigte, hoor je het? (mompelend) Lafaard! Lafaard! Lafaard! Lafaard! Tevergeefs vlucht je voor me, ik laat je niet los. Wat zoek je op haar lippen? Vergetelheid? Maar ik vergeet je niet. Mij moet je overtuigen. Mij. Kom, kom! Ik wacht op je. Je ziet Estelle, hij maakt zich al los uit de omarming, hij is zo gedwee als een hondje ... Je krijgt hem niet!

Perspektief speelt **Huis Clos**:
'De hel, dat zijn de anderen.'

Jean-Paul Sartre (Frankrijk), *Huis Clos* / *Met gesloten deuren*.

Een ander voorbeeld van een absurdistisch toneelstuk is *Waiting for Godot* / *En attendant Godot* (1953) van de in Parijs woonachtige Ier Samuel Beckett.

- 1 Vladimir en Estragon wachten op een persoon met de veelbelovende naam Godot. Ze weten niet wie hij is en hebben geen enkele aanduiding dat hij zal komen. Het absurde wachten, elke dag opnieuw, op dezelfde plaats, onder dezelfde boom, wordt ondraaglijk. Om de tijd te doden probeert Vladimir een toneelstukje op te voeren, maar Estragon herinnert zich niets meer van Pozzo en Lucky met wie ze de dag ervoor hebben kennismemaakt.

Estragon: Ik ga weg.

Vladimir: Wil je spelen?

Estragon: Wat spelen?

- 10 Vladimir: We zouden Pozzo en Lucky kunnen spelen.

Estragon: Ken ik niet.

Vladimir: Ik speel Lucky en jij Pozzo. (Hij neemt de houding aan van Lucky die onder de last van zijn bagage bijna bezwijkt. Estragon kijkt met de grootste verbazing naar hem.)

Vladimir: Zeg dat ik moet denken.

Estragon: Wat?

25 Vladimir: Zeg: Denk varken.

Estragon: Denk varken!

(pauze)

Vladimir: Ik kan het niet.

Estragon: Hou op!

30 Vladimir: Zeg dat ik dansen moet.

Estragon: Ik ga weg.

Vladimir: Dans, varken.

(Hij kronkelt zich op dezelfde plaats. Estragon gaat haastig af.)

Samuel Beckett (Ierland/Frankrijk), *Waiting for Godot* / *En attendant Godot*.

Modern toneel

Sinds de jaren zeventig van de 20e eeuw is er een enorme variatie in theatervormen ontstaan: wat betreft de inhoud (psychologisch, politiek, absurdistisch theater), de vorm (bewegingstheater, experimenteel theater met geluids- en filmfragmenten) en de doelgroep (kindertheater, minderhedentheater).

Totaaltheater door De la Guarda.

Al deze indelingen lopen over en door elkaar heen. Alles kan en niets moet. Een populaire vorm is het *totaaltheater*, waarin toneelspelers, dansers en musici elkaar aanvullen met toneelspel, beweging en muziek. En dat spel wordt aangevuld met audio- en filmfragmenten.

3 Luisterspel/hoorspel

Door de massale opkomst van de televisie rond 1950 is het luisterspel (of hoorspel) op de achtergrond geraakt. Vooral tussen 1945 en 1970 waren er luisterspelen die velen aan de radio 'gekluiserd' hielden. Tegenwoordig is er nauwelijks

Ter illustratie volgt een stukje uit een draaiboek. (*Infaden* is het langzaam laten opkomen van geluid en *outfaden* het langzaam laten uitsterven van het geluid.)

Geluid en dergelijke

Infaden: stationsgeroezemoes. Na tien seconden iets naar de achtergrond. Erdoorheen: naderende, hollende voetstappen.

Voetstappen stoppen, geroezemoes blijft.

Opklinkende stem: Koffie! Koffie! Broodjes om mee te nemen!

Geroezemoes en stemgeluid outfaden. Infaden: stadsverkeer, openen van autoportieren, dichtslaan, starten en wegrijden.

Dialogen

Loes: *(roepend)* Hé, Hans, waar ga je heen?

Hans: *(verwonderd)* Nee maar, Loes, jij hier? Ik wilde net naar je toe gaan, naar je huis!

Loes: *(lachend)* Nou, je ziet het, hier ben ik, je hebt je doel al bereikt.

Hans: Dat dacht je maar! Nou begint onze kruistocht pas. Nu ik je hier heb, bespaart me dat een hele hoop moeite en *(veelbetekenend)* tijd, haha! Maar vertel-es, waarom ben je niet thuis?

Loes: *(levendig)* Dat is een heel verhaal, jongetje. Kom, laten we even naar de restauratie gaan, dan zal ...

Hans: *(beslist)* Nee, niks restauratie, we hebben haast!

Loes: We?

Hans: Ja, we. Jij moet mee. We moeten als de gesmeerde bliksem naar Potter, je weet wel, die loodgieter in de Hoogstraat. Ik vertel je onderweg wel waarom. Mijn wagen staat voor het station.

4 Cabaret

Het Franse woord 'cabaret' betekent kroeg. Deze theaterkleinkunst is geboren in Franse kroegen in het begin van de 20e eeuw en verhuisde later naar de kleine theaters. Bij het cabaret wisselen spitsvondige en geestige conferences (voordrachten, imitaties, sketches), liedjes, mime en dans elkaar af. Cabaretteksten zijn meestal gericht op actuele, politieke en maatschappelijke omstandigheden. Cabaret steunt op humor en taboedoorbreking, vaak met de bedoeling te confronteren en te choqueren. De keuze van een originele invalshoek speelt daarbij een belangrijke rol. Cabaretiers zetten kritische kanttekeningen bij het dagelijkse leven, ontroeren het publiek, laten de kijkers lachen of zetten hen aan het denken. Cabaret kent vele vormen, zoals satirisch cabaret, maatschappijkritisch cabaret, beschouwend-verhalend cabaret (overpeinzingen afgewisseld door keiharde grappen), muzikaal cabaret en nonsenscabaret.

- 1 Opa was jouw alles en toen hij was doodgegaan
zat jij urenlang stil voor je uit te staren
Je maakte niets meer schoon, je vervuilde langzaam aan
en je sprak verward over jouw kinderjaren
- 5 Soms liep je 's avonds laat met de poppen over straat
die jij nog uit je kindertijd bewaard had
En ik weet nog van die keer,
Oh je wist volstrekt niets meer
dat je een hele nacht bloot voor de koude haard zat
- 10 Oma waarom liet je mij in de steek
heb je me geestelijk verlaten
Je ogen zo flets, en je haren zo bleek
Ik zou nog zo graag met je praten.

Paul de Leeuw. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*.

In de jaren negentig van de 20e eeuw werd de toon van veel cabaretiers cynischer: hoe harder en zwarter de humor, hoe meer succes, leek het parool. Een grap als: 'Ik discrimineer niet, voor mij zijn alle buitenlanders hetzelfde' van Theo Maassen is daarvan een typerend voorbeeld. Voor een kritisch publiek heeft die humor een dubbele bodem: de grap geeft een bekend vooroordeel over buitenlanders weer en wijst tegelijk op het gevaar van een dergelijk standpunt.

steld op de bank, zo'n hoop van die plakkerige lego op de vloer en twee van die lelijke kinderen. (...) De enige vonken die in mijn huwelijk oversprongen, waren die tussen de aluminium deurkrukken en de nylon vloerbedekking. Mijn vrouw zei altijd: 'Neem me nou eens mee uit.' Dan gingen we eten in zo'n bistro van twee van die houten borden. (...) We waren zo'n stilzwijgend echtpaar achter in zo'n hoekje van zo'n bistro. We hebben met zijn tweeën wat Gouda-kaarsen naar beneden zitten kijken...

Youp van 't Hek. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*.

Tegenwoordig is de *standup-comedian* erg populair. Het is de moderne naam voor een cabaretier die zijn humoristische, ontroerende, satirische en cynische ideeën aan zijn publiek presenteert in de vorm van één lange monoloog.

Enkele Nederlandse vertegenwoordigers zijn: Paul de Leeuw, Hans Teeuwen en Theo Maassen. Volgens Hans Teeuwen moet cabaret vooral niet 'leuk' zijn, maar het publiek moet worden geslagen, geschopt en volkomen in de war het theater verlaten. Hij kijkt in de beerput van zijn ziel en zingt, of beter ... hij schreeuwt:

Hans Teeuwen.

Als ik mijn huid kan redden door te liegen,
Zal ik het niet laten
Als ik marteling kan voorkomen
door mijn vrienden te verraden,
dan doe ik dat, want ik ben bang (...)

Wie me kan geven wat ik nodig heb, praat ik naar de mond
Ik huichel en ik kruip op m'n knieën door de stront
Het kan me niets schelen, ik ben geen held

Maar wacht maar tot ik daar ben, daar waar ik wil zijn
Waar niemand me kan raken, veilig door de pijn

5 Musical

Een musical of musical comedy is een mengeling van toneel, muziek, zang, dans, lied en show in een tamelijk vrije vorm. Een musical behoort net als de opera en de operette tot muziektheater. Muzikaal gezien ontwikkelt de musical zich tot een genre dat uitstijgt boven het peil van variëte en revue. Het verhaal speelt meestal geen onbeduidende rol, is realistisch en heeft ondanks de uitbundige, showachtige presentatie, vaak een ernstige ondertoon.

Jesus Christ Superstar gaat over het leven en sterven van Christus, *Evita* over de regering van Perón in Argentinië. Een aantal musicals is gebaseerd op wereldliteratuur: *West Side Story* op Romeo en Julia van Shakespeaere, *Les Misérables* op de gelijknamige roman van Victor Hugo. Daarnaast zijn verschillende musicals verfilmd, bijvoorbeeld *Titanic*.

6 Film en televisie

Het medium film is een moderne genrevariant van de toneelvorm. Een televisiespel en speelfilm bieden de schrijver van drama méér mogelijkheden dan een toneelstuk dat in een zaal wordt opgevoerd. Hij kan bijvoorbeeld verschillende decors gebruiken, beeldduitsneden en trucages (special effects).

Toneelschrijver Samuel Beckett schreef vele toneelstukken waarin de soberheid domineerde. Op het podium ligt het accent op de tekst, maar in de verfilming wint het beeld. Zoals in de verfilming van het toneelstuk *Krapp's Last Tape*: een man zit aan een bureau achter een bandrecorder en luistert naar zijn eigen stem. Zijn stem van vroeger. Al zijn herinneringen heeft hij op band gezet. Langzaam gaat de camera achteruit; we zien een immense wand met ordners achter zijn rug die hoog boven hem uittorent, zijn leven, het bewijs dat hij er ooit was. Als de man een nieuwe band in zijn bandrecorder doet, zoomt de camera in tot een close-up. De ogen van de acteur zijn onafgebroken gefocust op het apparaat. Hij haalt een verfromfaaid briefje uit zijn zak en leest. Sist, kreunt en barst plots in lachen uit. We zitten er met onze neus bovenop. Luisteren mee naar dat leven, dat onherroepelijk voorbij is gegleden.

Televisiespel

Net als bij een film, zijn de mogelijkheden tot uitbeelding bij een televisiespel ruimer dan bij een toneelstuk dat wordt opgevoerd. Een toneelstuk wordt gerealiseerd in twee uur met de toeschouwers erbij. Dat legt beperkingen op: het is bijvoorbeeld haast onmogelijk om in een toneelstuk meer dan drie keer van decor te wisselen.

Een televisiespel is een toneelspel dat speciaal voor de televisie is geschreven. De regisseur van een tv-spel kan zo vaak en zo snel van decor wisselen als hij wenst. Hij kan bijvoorbeeld stukjes film inlassen om het straatgebeuren te laten uitkomen of een landschap te karakteriseren. Door gebruik te maken van montage technieken kan hij ook in enkele minuten verschillende malen sprongen in de tijd maken. Door opnametechnieken (bijvoorbeeld de extreme close-up) kan hij ervoor zorgen dat belangrijke details, zoals de gelaatsuitdrukkingen van de spelers (hun mimiek), extra aandacht krijgen in het tv-spel.

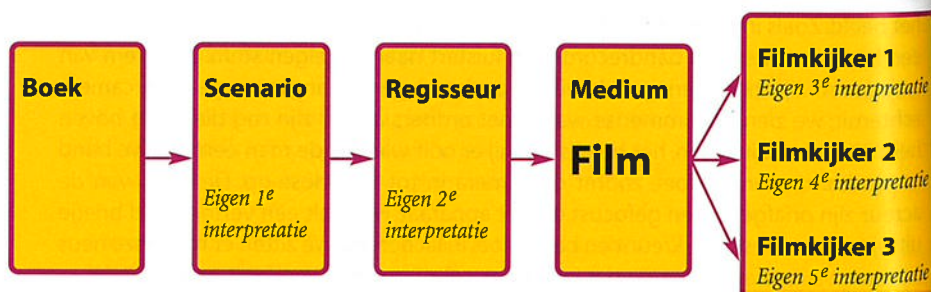
Speelfilms en literatuur

Een enkele keer is een scenario oorspronkelijk, maar meestal vormt literatuur het uitgangspunt voor een bioscoop- of televisiefilm. Van de meeste boeken uit de wereldliteratuur zijn speelfilms gemaakt. Als tegenwoordig een boek succes heeft, volgt er al snel een film. Zo is bijvoorbeeld *De ontdekking van de hemel* (1992) van Harry Mulisch in 2001 verfilmd door Jeroen Krabbé met als titel *The Discovery of Heaven*. Ook de boeken van Harry Potter, verslonden door jong en oud, zijn verfilmd.

Een film vertelt een verhaal, maar anders dan dat bijvoorbeeld in een roman gebeurt. Er is sprake van een andere taal: geen schrijftaal, maar audiovisuele taal in de vorm van beelden en geluiden. Er is ook een andere verteller: de camera.

Bij het verfilmen van een roman dient het boek als basis. Dan volgt het scenario of script, waarin de scriptschrijver het boek geschikt maakt voor verfilming. Vervolgens geeft ook de regisseur zijn eigen interpretatie aan het totaal.

Het communicatieproces is bij verfilmd literatuur dus nog iets ingewikkelder dan bij een toneelstuk. De ideeën van de romanschrijver krijgen een *eerste interpretatie* door de scriptschrijver, een *tweede interpretatie* door de regisseur en een *derde interpretatie* door de filmkijker:

korte dialogen die worden afgewisseld met actiescènes. Door middel van een *voice-over* worden iemands gedachten hoorbaar of via in beeld gebrachte associaties wordt een gevoel zichtbaar gemaakt. Het verschil in ontvangst tussen een boek en de verfilming ervan kan enorm groot zijn. Zowel positieve als negatieve reacties komen voor: de film is mooier en beter dan het boek of net andersom.

‘Het boek is bijna altijd beter. Je ging naar de film omdat hij een bewering is van een dierbare roman, en wat blijkt? De mooiste scène komt er niet in voor, de gezichten van de acteurs kloppen niet met de hoofden in je fantasie. De makers konden een ster krijgen, dus is de kale en bebrilde hoofdfiguur – met wie je je zo goed kon identificeren – opeens een blonde jonge God met snor geworden.

Soms, heel soms, is de film beter. Omdat de regisseur een volstrekt eigen, oorspronkelijke visie op het doek laat zien. Zijn film verdrijft de jouwe uit je hoofd.

Soms is de film beter, simpel omdat hij eerst was.’

Ger Thijs, *De Volkskrant*, 8 februari 2001.

Fons Rademakers heeft nogal wat veranderd in de speelfilm *De aanslag*, die is gebaseerd op het gelijknamige boek van Harry Mulisch. Mulisch vond dat niet erg, want het was zijn boek en Rademakers’ film.

‘Als je de rechten koopt voor de verfilming van een roman, moet je daar ook goede afspraken over maken. Harry Mulisch heeft dat heel verstandig gedaan met *De aanslag*. Hij zei: ‘Ik heb het boek geschreven, jij maakt de film. Dat zijn twee volkomen verschillende dingen.’

Uit een interview met Fons Rademakers.

Marga Minco kreeg wél ruzie met de regisseur die haar oorlogsnovelle *Het bittere kruid* had verfilmd. De verliefdheid tussen de hoofdfiguur, een joods meisje, en een zoon van een NSB’er, leek de regisseur een interessante toevoeging. De schrijfster was het daar helemaal niet mee eens.

‘Zo’n regisseur denkt dan: Er gebeurt niet genoeg in dit verhaal. Laten we er iets pittigs in stoppen ... Als we die jodin nou eens een relatie laten hebben met een NSB’er, dat is heftiger, veel dramatischer. Maar als je dat

Het boek *Twee koffers vol* van Carl Friedman (1993) is door Jeroen Krabbé verfilmd tot het kassucces *Left Luggage* (1996). Het belangrijkste thema van de film is de verwerking van de overlevenden van de holocaust. In de film wordt de tegenstelling tussen de hoofdpersoon Chaja en de familie Kalman vooral psychologisch uitgewerkt. *Twee koffers vol* bevat een theoretische discussie over het joods-zijn, maar in *Left Luggage* is er sprake van psychologische actie.

Hoewel er is gesleuteld aan het oorspronkelijke verhaal, kon Friedman zich heel goed vinden in de film:

'Een film is een ander product. Ik vind het leuk als iemand met mijn werk aan de slag gaat en er zijn eigen product van maakt. Dan moet je niet met allerlei voorwaarden of geboden een vinger in de pap willen houden. Als ik bij de groenteboer een krop sla koop, heeft die man er ook geen voorschriften bij wat voor soort salade ik daarmee moet maken.'

Uit een interview met Carl Friedman.

De all-time bestseller *The Lord of the Rings* / *In de ban van de ring* van de Brit J.R.R. Tolkien over de strijd tussen het goed en het kwaad is een gewaagd en kostbaar filmproject.

7 Behandelde begrippen

absurdistisch toneel • bedrijf • cabaret • decor • episch toneel • film • klucht • komedie

Afdeling

2

Literatuur geschiedenis

Inleiding

De beschrijving van de West-Europese literatuurgeschiedenis die je hierna vindt, heeft de vorm van duidelijk afgebakende stromingen en bewegingen. Dat maakt het geheel overzichtelijk, maar het klopt eigenlijk niet met de werkelijkheid. Want een literair tijdvak is behalve een periode met een begin en een einde ook een mentaliteit, een geestelijk klimaat. Die mentaliteit begint ergens aarzelend de kop op te steken, groeit langzaam naar een hoogtepunt, begint langzaam af te nemen en werkt nog door in tijdvakken die volgen. Het verschijnsel Romantiek bijvoorbeeld, is ontstaan tegen het einde van de 18e eeuw, maar leeft nog steeds voort in de moderne literatuur.

Literaire tijdvakken volgen elkaar dus niet op van het ene jaar op het andere. Er is altijd sprake van een afnemende bovenstroom van het langzaam aflopende tijdvak en een toenemende onderstroom van het tijdvak dat zich geleidelijk aan het ontwikkelen is. Grenzen tussen tijdvakken zijn in feite heel vaag. Het ene tijdvak gaat langzamerhand in een ander over, de onderstroom van de nieuwe mentaliteit komt steeds meer naar de oppervlakte.

Oude beschavingsvormen sterven af op dezelfde tijd en op dezelfde bodem, waarin het nieuwe voedsel vindt om op te bloeien.

J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*.

Elk van de negen hoofdstukken in dit overzicht bestaat uit drie paragrafen:

- 1 *Tijdsbeeld*
Een algemene inleiding schetst het sociale en culturele 'klimaat' in de betreffende periode: menselijke verhoudingen, geloof en wetenschap. Een overzichtje met informatie over mens en maatschappij dient daarbij telkens als extra geheugensteun en beeldvorming.
- 2 *Kunst in vogelvlucht*
Een korte paragraaf geeft een overzicht van de kunst in die tijd.
- 3 *Literatuur*

De paragraaf *Literatuur* geeft de verhouding aan tussen schrijvers en lezers en de literaire stromingen in die periode. Dat gebeurt eerst voor de West-Europese literatuur in het algemeen en daarna voor de Nederlandse, Engelse, Duitse en Franse literatuur, telkens met een korte opgave van belangrijke literatuur in die periode.

Aan het eind van de derde afdeling vind je een *Begrippenlijst literatuurgeschiedenis*, waarin de behandelde begrippen in vier talen zijn opgenomen. Handig om te

Hoofdstuk

1

Voorgeschiedenis

(tot circa 1100)

1 Tijdsbeeld

Niemand weet hoe het precies begon ...

De inhoud van deze paragraaf is verdeeld in drie stukken:

- prehistorie (tot ongeveer 50 v.Chr.): over de Germanen en de Kelten;
- oude geschiedenis (van 50 v.Chr. tot 500 n.Chr.): over de Grieken en Romeinen en de invloed van het christendom;
- vroege Middeleeuwen (van 500 tot ongeveer 1100): over de Karolingische tijd en de invloed van de Romeinse beschaving, de Griekse Oudheid en het katholieke geloof.

Prehistorie (tot ongeveer 50 v.Chr.)

Tot ongeveer 50 v.Chr. ontbreken geschreven berichten over de cultuur in het huidige West-Europa. Hoewel de mens al ongeveer 2,5 miljoen jaar moet bestaan, zijn er in Europa alleen sporen ontdekt van menselijk leven die 500.000 jaar oud zijn. Die

Daarna werd het iets warmer, waardoor zich een weelderige plantengroei kon ontwikkelen. Vanaf die tijd ontstond in Noordwest-Europa een boerenbevolking die leefde in kleine woongemeenschappen.

De verzamelnaam voor de verschillende stammen in het huidige Nederland, België en Duitsland vanaf ongeveer 500 jaar voor onze jaartelling is Germanen. Ook de Kelten hebben hun invloeden doen gelden op de lage landen bij de zee, maar hun invloed was vooral sterk in het huidige Groot-Brittannië, Ierland, Frankrijk, Spanje en grote delen van Oost-Europa.

De Germanen

Door archeologisch onderzoek en door studie van oude historische en literaire teksten heeft men het leven van de Germanen enigszins kunnen reconstrueren. De familiebanden waren hecht. Bloedverwantschap, bloedwraak en erfrecht speelden een belangrijke rol in het dagelijkse leven en de sociale verhoudingen. De vrouw werd beschouwd en gerespecteerd als een gelijke. Trouw aan het stamhoofd (*comitatus* volgens Tacitus) en glorie als krijger waren de pijlers van de Germaanse erencode voor de mannen. Een echte krijger kwam na zijn dood in het Walhalla terecht, de hemel van de in de strijd gevallen helden. Een overledene werd oorspronkelijk in huis begraven, bij de haard of onder de drempel. Later in een grafheuvel op het erf. Nog later ging men over tot het verbranden van de overledenen.

Volgens de Germanen bleef de mens na zijn dood als lichamelijk wezen voortbestaan. Vandaar allerlei verhalen dat doden levenden bezochten, verhaalstof die we nu nog steeds terugvinden in sagen en sprookjes. Verzet tegen de gezamenlijke afspraken werd als heiligschennis beschouwd. De nederzetting van een groep in dorps- of stamverband had waarschijnlijk haar centrum in een houten gebouw dat behalve als feesthal ook als tempel werd gebruikt. Er was een offerplaats en er stonden houten beelden van een of meer goden. De verhouding tussen mens en goden had een heel praktisch karakter. Een god was voor een Germaan een bondgenoot. Een Germaan bracht offers om hemelse bijstand te verkrijgen bij allerlei praktische doelen: de jacht, de visserij, de landbouw, het aanvaarden van een lange reis. Gezamenlijke erediensten en offers naar aanleiding van belangrijke gebeurtenissen (ziekte, rampen, oorlogen, overwinningen, goede oogsten) waren de hoogtepunten van het godsdienstige

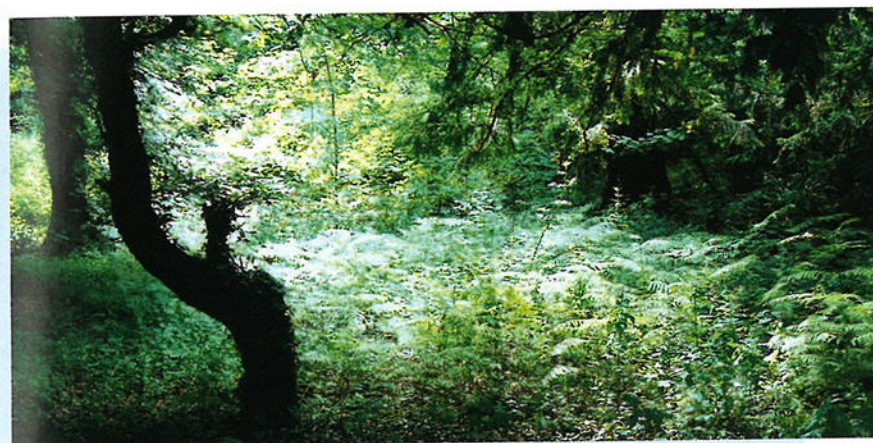

Zwarte stier. Detail van een grottschildering, 15.000-10.000 v.Chr., Lascaux (Frankrijk).

- 1 Wat de landstreek van Germanië betreft, Caesar en Tacitus geven ons daarvan eene akelige beschrijving, zelfs van die deelen, die onder eene gematigder luchtstreek liggen, dat men het bijna ongeloofbaar zoude achten dat zulk een dapper volk als dat zich daarmede heeft kunnen vergenoegen, (...). Volgens hen was het onvruchtbaar, onbebouwd en ijslijk aen alle kanten; zelfs vergrootte de verscheidenheid van grond en luchtstreek de verschrikkelijkheid daarvan door de vreselijke wildernissen, stinkende en ongezonde moerassen, guure en sterke winden, dampen van des zelfs zeen, meiren en rivieren, en de barheid van den grond.
- 10 (Hij schildert de Germanen af als een woest, eigenzinnig, maar ook zeer bijgelovig volk. Hij vergelijkt ze met de zuidelijke Galliërs:)
- 15 Zo er eenig verschil tussen de Gaulen en Germanen in het stuk van godsdienst was, bestond het alleen hierin, dat de laatste, barser en onhandelbarer zijnde, niet alleenlijk veel vasthoudender waren aen hunne bijgelovige plegtigheden, maer omtrent dezelve veel wreder en onmenschenlijker te werk gingen. Zij offerden niet alleen de zelve menschelijke zoenofferanden, en bedienden zich daarvan in hunne wichelarijen, en andere deelen van hunne godsdienst, maer behandelden die ook veel wreder dan de Gaulen.

K. Westerbaen, *Algemeene histori*, deel XVI.

De Germanen waren volledig afhankelijk van de natuur. Voor hen was de natuur beziel. Dieren, planten en stenen zagen ze als wezens die positieve of negatieve krachten bezaten.

- 1 Die wezens in bos en water, boom en rots zijn nimfen en elfen, dwergen, reuzen en kobolden. Zij leven in het huidige volksgeloof nog voort.

Verschillende landstreken hadden elk hun hoofdgod of hoofdgoden. Enkele belangrijke Germaanse goden of Asen waren Odin, Thor en Bragi.

- Odin of Wodan, de Alvader, vormde het middelpunt van de godenwereld. In zijn paleis, het Walhalla, werden de overleden krijgers opgenomen. Odin was de aanvoerder van de Asen en werd beschouwd als god van de oorlog en de dood, van de geheimen van het leven en van de wijsheid. De dichters eerden hem als de bron van hun kennis. Met zijn hemelse amazones, de Walkuren, reed hij over het slagveld om de helden te kiezen die het waard waren om opgenomen te worden in het Walhalla. Odin was een mensenvriend. Hij gaf de krijgers moed en priester-dichters gaf hij magische en intellectuele gaven. Odin werd voorgesteld als een eenogige demon die zich kon bedekken met de hoed der onzichtbaarheid (de Tarnkappe).
- Thor of Donar was de god van de donder en de vruchtbaarheid, vertrouwde vriend en beschermer van de boeren. Thor was de sterkste van alle Asen en mensen. Voor de Germanen was hij reusachtig van gestalte, eenvoudig, eerlijk en onbevangen. Hij gebruikte slechts één argument, dat van zijn alles verpletterende hamer Mjöllnir bij het verrichten van zijn roemruchte daden. Op oude voorstellingen komt hij vaak voor rijdend in een kar die door twee bokken wordt getrokken.
- Bragi was de god van de dichtkunst. In het Oudnoors werd een gedicht daarom ook *bragr* genoemd. Dichten werd beschouwd als de kunst van het woord en het woord was een bron van magische kracht. Ook de letters waarmee woorden werden vastgelegd, waren met toverkracht geladen. Het teken-schrift van de Germanen, de runen, werd dan ook beschouwd als een verzameling magische tekens. En dichters (*skalden*) waren tevens priesters.

Voor de Germanen bestond de aarde uit een plat vlak; die opvatting bleef overigens algemeen gehandhaafd tot rond 1500 na Christus! In het midden bevond zich de

bewoonde wereld, Midgard. Midgard werd omringd door een wereld van duisternis en verschrikkelijke gevaren. Volken die aan de kust leefden, stelden zich de wereld voor als een bewoonbaar middengebied, omgeven door een oceaan die zich uitstrekte tot aan de horizon. Daar lag een gordel om de wereld, die men zich voorstelde als een slang die zichzelf in de staart bijt, als teken van oneindigheid.

De tegenstelling tussen hemel en aarde werd verticaal voorgesteld. De aarde was de woonplaats van de mensen, de hemel die der goddelijke machten, de Asen, en werd daarom Asgard genoemd. Alfheim was het luchtgebied tussen Midgard en Asgard. Daar woonden de goede feeën en elfen. De Asen hadden de regenboog gemaakt, een brug van de aarde naar de hemel: Bifröst.

Onder de aarde bevond zich de wereld der doden: Niflheim. Daar verbleven boze dwergen, die trollen of kobolden werden genoemd. 's Nachts kwamen ze de mensen in Midgard het leven zuur maken.

In Niflheim bevonden zich ook Helheim (de hel), waar de bozen na hun dood terecht kwamen, en Gimle (hemel), waar de geesten der rechtvaardigen genoten van eeuwige rust en tevredenheid.

De Kelten

Op het toppunt van haar macht strekte de Keltische wereld zich in de vijfde eeuw v.Chr. uit van Ierland en delen van Spanje tot in Klein-Azië.

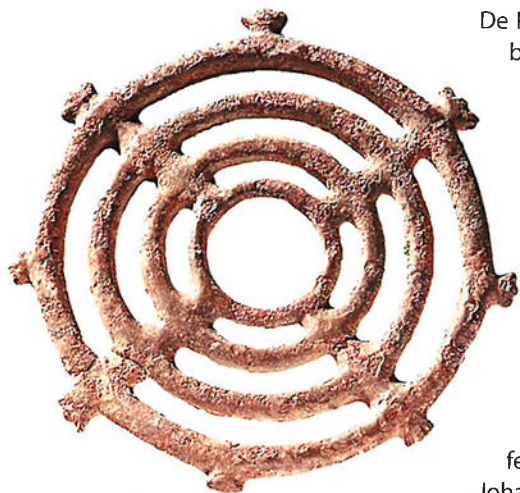
Net als bij de Germanen, waren de Keltische goden overal: iedere boom, rivier, berg en bron bezat een geest. De belangrijkste Keltische feestdagen hielden eveneens verband met de groei en bloei van het vee en de gewassen. Ook bij de Kelten werd het water beschouwd als levenskracht. Wateropvangers zoals schalen en bekers hadden daarom een magische betekenis. De mysterieuze Graal, de schaal waarnaar hoofse ridders in de late Middeleeuwen op zoek gingen, is een Keltisch overblijfsel.

In de eeuwen voor Christus werd aan rivieren vooral oorlogstuig als offergave geschonken, zoals wapens, harnassen en schilden. De plaatsen waar rivieren ontsprongen en samenvloeiden, waren bijzonder heilig. Meren en moerassen waren net zo goddelijk. Daarom werden er schatten in verzonken om de goden gunstig te stemmen. Die schatten varieerden van wapens, ketels en wagens tot mensenoffers. De Romeinse geschiedschrijver Lucianus beschrijft in de eerste eeuw na Christus een heilig bos bij Marseille, dat door Caesars leger in de eeuw daarvoor werd geveld:

- 1 De bijldragers troffen een oud en heilig bos aan. De ineengestrengelde takken omsloten een koele ruimte in het midden waar de zon nooit scheen, maar waar een overvloed aan water opwelde uit donkere bronnen... de barbaarse goden die hier aanbeden werden, hadden altaren
- 5 beladen met afzichtelijke offergaven en elke boom was besprenkeld met mensenbloed... Niemand waagde het dit bos binnen te gaan behalve de

De druiden houden zich bezig met heilige zaken, leiden de openbare en persoonlijke offers en geven uitleg aan alle religieuze zaken. Zij worden in groten getale bezocht door jonge mannen die onderwijs willen ontvangen en de druiden worden door hen in hoge eer gehouden.

Caesar, *De bello Gallico*.

Keltisch wiel, een zonnetekens.

De Kelten aanbaden vooral de zon en beeldten haar af in de vorm van een spaakwiel. Strijders droegen zonneamuletten om zich tegen de gevaren in de strijd te beschermen. Doden kregen miniatuur zonnetekens mee in hun graf om hun donkere reis naar de onderwereld bij te lichten. In Alesia in Bourgondië zijn overblijfselen gevonden van heiligdommen ter ere van de zon.

Zelfs het christelijke midzomerfeest ter ere van de geboorte van Johannes de Doper, dat tot in de 19e eeuw werd gevierd, kende nog de wiel-symboliek. Vanaf een heuvel bij Stromberg liet men een brandend, met stro bekleed wiel naar de rivier de Moezel rollen. Als het wiel het water ongehinderd bereikte zonder gedooft te zijn, voorspelde dit een goede wijn oogst. Uit dit voorbeeld blijkt de verbinding tussen het Keltische geloof in vruchtbaarheid en overvloed en een ogenschijnlijk christelijk feest.

Vuur werkt reinigend en uit de as verrijzen jonge en gezonde planten. Daarom waren er vuurplechtigheden om de zon over te halen terug te keren na haar afwezigheid in de winter en opnieuw te zorgen voor vruchtbaarheid. Bekend is de feestdag van Beltene ('stralend vuur'), die werd gevierd op 1 mei en die samenhang met het feit dat het vee naar de weiden werd gebracht.

Nog bekender is Samhain op 31 oktober en 1 november, een feestdag

De Kelten aanbaden vooral de zon en beeldten haar af in de vorm van een spaakwiel. Strijders droegen zonneamuletten om zich tegen de gevaren in de strijd te beschermen. Doden kregen miniatuur zonnetekens mee in hun graf om hun donkere reis naar de onderwereld bij te lichten. In Alesia in Bourgondië zijn overblijfselen gevonden van heiligdommen ter ere van de zon.

Zelfs het christelijke midzomerfeest ter ere van de geboorte van Johannes de Doper, dat tot in de 19e eeuw werd gevierd, kende nog de wiel-symboliek. Vanaf een heuvel bij Stromberg liet men een brandend, met stro bekleed wiel

Evenmin als de Germanen gingen de Kelten zachtmoedig met hun krijgsgevangenen om. In Zuid-Franse heiligdommen waren de zuilengangen versierd met nissen die vastgespijkerde doodshoofden bevatten van jonge mannen die waren omgekomen in de strijd. In Brittannië bewaakten op palen gespieste hoofden de ingangen van heuvelforten.

Oude geschiedenis (50 v.Chr.-500 n.Chr.)

Vanaf 50 v.Chr. zijn de eerste geschreven berichten over het huidige West-Europa bekend van Romeinse schrijvers, zoals Caesar in *De Bello Gallico* en 50 jaar later Tacitus in *Germania*. Gedurende meer dan 500 jaar maakte een groot deel van West-Europa deel uit van het goedgeorganiseerde en welvarende West-Romeinse rijk, dat lange tijdvakken van vrede kende onder de Pax Romana. Een rijk ook van hoge beschaving, dat langzamerhand door ijverige geloofsverbreiding geheel overging tot het christendom. De Romeinse beschaving kwam vooral tot uiting in het recht en de bestuursregelingen, in de literatuur (Seneca, Tacitus), de bouwkunde en de bloei van de handel, nijverheid en landbouw.

De Griekse en Romeinse mythologie hebben door de Romeinse veroveringsdrift grote invloed gehad op de kunst en cultuur van de westerse wereld. De Grieken waren de leermeesters van de Romeinen. De Romeinse godsdienst is ontleend aan die van de Grieken.

Het aantal goden was bijzonder groot. De namen van enkele belangrijke goden waren:

Hadrian's Wall in het noorden van Engeland, Romeinse oost-west verdedigingslinie tegen binnenvallende barbaren.

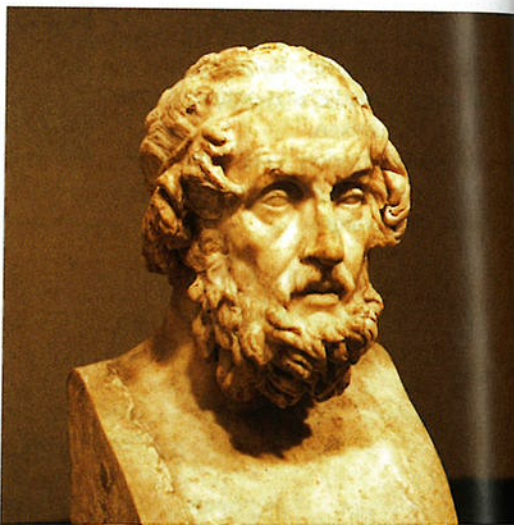
Griekse naam	Romeinse naam	
Zeus	Jupiter	Vader van goden en mensen, de opperste heer van hemel en aarde.
Poseidon	Neptunus	God van de zeeën en rivieren.

Griekse naam	Romeinse naam	
Afrodite	Venus	<i>Godin der liefde. Een van haar kinderen heette Cupido (ook genoemd Amor en Eros). Wie door zijn pijl werd getroffen, voelde zijn hart in liefde ontgloeien.</i>
Apollo	Apollo	<i>Zoon van Zeus (Jupiter). God van de poëzie, de muziek en alle schone kunsten. Zijn paard Pegasus vormt nog steeds het symbool van de dichtkunst. Goddelijke muzikant die de goden met zijn snarenspeel en zijn negen Muzen in verrukking bracht.</i>

Twaalf goden, onder aanvoering van Zeus, vormden de hoogste raad van de Griekse goden. Acht anderen (zoals Hades, god van de onderwereld en Bacchus, god van de wijn) werden beschouwd als mindere goden. De twintig goden (het Pantheon) bewoonden de Olympus, een hoge berg in Thessalië. In het godenpaleis had elke god een aparte afdeling. In gemeenschappelijke zalen aten, feestten en vergaderden de onsterfelijken met elkaar. Hun spijs was de ambrosia (ambrozijn), hun drank de goddelijke nectar.

Een derde soort goden met minder macht woonde in de bergen, bossen en velden, in rivieren of de zee. Dit gold bijvoorbeeld voor Pan, Saters en Nimfen. Elke onderdeel van de natuur had zijn eigen godheid. Pan was de opperheer van alle veld- en bosgoden. Hij werd afgebeeld met bokkenhoorns en een behaard onderlichaam met bokkenpoten, fluitspelend en dansend. Herders, vissers en landslieden waren bang voor hem, vanwege zijn woestheid en zijn wraakzucht. Zijn kinderen waren de ondeugende Saters; ze bewoonden de bossen. De Nimfen waren goddelijke jonkvrouwen, mooi en levendig. Nimfen zag men vaak in het gevolg van goden. Er was bijna geen plek op aarde, of men stelde die voor als de woonplaats van een van de duizenden Nimfen.

Er waren ook halfgoden, sterfelijke helden met goddelijke krachten, zoals de geweldenaar Heracles (Romeinse naam: Hercules) die een knots als strijdwapen gebruikte en gebeld was in een leger met zijn

de zeer krijgshaftige Amazones, die een sterk leger vormden dat alleen uit vrouwen bestond.

Veel oude koningen werden later door dichters tot halfgoden verheven. (Zo zou bijvoorbeeld Alexander de Grote een achterneef van Heracles zijn.) Daardoor is de oude geschiedenis van Grieken en Romeinen een mix van waarheid en fantasie, die het vaak onmogelijk maakt geschiedenis en mythologie te scheiden.

Na hun dood gingen de overledenen naar de onderwereld. De schimmen die naar binnen gingen, moesten door de oude veerman Charon met zijn bootje over de Styx worden gezet. De doden kregen een muntje onder de tong om de veerman te kunnen betalen.

Elysium heette het verblijf der gelukzaligen, een oord van ongekend genot waar men al snel de aardse smarten kon vergeten. Maar de Tartaros, de verblijfplaats van de slechte mensen, was een oord van verschrikking. Daar werden de verworpingen eeuwig gekweld door pijn en smart. De driekoppige hellehond Kerberos (Romeinse naam: Cerberus) bewaakte de ingang, gastvrij voor nieuwkomers, maar onverbiddelijk voor diegenen die weg wilden.

Uit tactische overwegingen heeft de christelijke kerk bij haar bekeringsacties in de eerste eeuwen van onze jaartelling erin toegestemd dat allerlei oude, Germaanse, Keltische en Romeinse gebruiken gehandhaafd mochten blijven, zij het dan in enigszins aangepaste vorm. Vandaar dat we nog steeds kerkelijke erediensten kennen die twintig eeuwen geleden in een andere vorm deel uitmaakten van de Germaanse of Keltische godsdienst.

Eens in het jaar, in de tijd van de lange nachten en de donkere dagen, werd de doden een algemeen offer gebracht. De oogst was geborgen, het vee in de winterstal, de akker tot rust gekomen. De doden hadden het afgelopen seizoen hun zegen gegeven; het paste de levenden hen daarvoor te bedanken.

Een groot feestmaal werd aangericht, het vuur warm gestookt en de deur opengezet. De overledenen werden uitgenodigd zich te koesteren aan de huiselijke haard en mee te eten en te drinken. Dit Germaanse gebruik van roerende eenvoud, van communicatie tussen levenden en doden, is door de katholieke kerk gehandhaafd als het herdenkingsfeest van Allerzielen.

De processies, die elk jaar de akkers en velden zegenen, zijn de voortzetting van de heidense ommegangen, die eens de goddelijke machten der vruchtbaarheid door het land voerden.

Deze gebruiken reiken terug tot de alleroudste tijden. Het is nog de gewoonte in Frankrijk, België en het zuidwesten van Duitsland in de optocht van Carnaval een wagen mee te voeren, die een schip voorstelt, de *carrus navalis*, waarnaar het feest zijn naam gekregen heeft. In de Middeleeuwen bestond dit gebruik ook reeds blijkens een bericht in een

Vroege Middeleeuwen (500-1100)

De vroege Middeleeuwen beginnen na de ineenstorting van het West-Romeinse rijk rond 500 door de invallen van Noord-Europese volksstammen (zoals Franken, Saksen, Friezen en Bataven), op hun beurt voortgestuwd door de invallen van de Aziatische Hunnen. Door de verzwakking van het militaire apparaat ontstonden barsten en scheuren in het grote Romeinse imperium, dat gebaseerd was op orde en gezag. Een hele reeks volksverhuizingen maakte definitief een einde aan wat eens een machtig keizerrijk was.

Oudst bekende afbeelding van twee mensen die hebben geleefd in Holland (uit het *Evangeliarium* van Egmond, circa 975).

Er volgde een barbaarse periode vol oorlogen en verwoestingen. Nadat de bescherming door de Romeinse soldaten was weggefallen, veranderde het platteland al snel weer in een wildernis, de Romeinse wegen vervielen, steden verschrompelden weer tot dorpen en de dorpelingen waren afhankelijk van de plaatselijke machthebbers voor bescherming tegen aanvallers zoals de Noormannen.

De Noormannen (Vikingen) vormden de tweede golf barbaren die in de vroege Middeleeuwen grote delen van het huidige West-Europa overspoelden, zoals Engeland, Normandië en Sicilië. In de vroege Middeleeuwen ontwikkelde West-Europa zich tot een agrarische samenleving waarin (behalve in Groot-Brittannië) het feodale systeem heerste van koninklijke leenmannen, ook wel vazallen genoemd naar het Keltische woord voor dienaar. Een vazal kreeg een leengoed van de

De adellijke bovenlaag van de maatschappij beschermde kerk en volk in ruil voor trouw en arbeid. Kleine boeren en bezitsloze knechten (horigen) werkten voor hun leenheer en handwerkslieden voorzagen in de behoeften van hun mededorpsbewoners. De vroegmiddeleeuwse maatschappij was een gesloten samenleving met voor iedereen een vaste plaats in de sociale rangorde die uit drie standen bestond: de adel, de geestelijkheid en de grote onderlaag van de werkende bevolking. De kerkelijke overheid werd de katholieke kerk breidde haar macht steeds verder uit. De kerkelijke overheid werd zelfs de 'paraplu' van het bestaan: zij zorgde voor het zielenheil van de bevolking en bood vanuit haar toenemende rijkdom gegarandeerde hulp aan degenen die tot de bedelstaf waren vervallen. De katholieke kerk beheerste in feite volledig het geestelijk leven en denken van alle middeleeuwen. Van de drie belangrijkste fundamenten van de vroegmiddeleeuwse samenleving (de Romeinse beschaving, de Griekse Oudheid en de kerkelijke organisatie) is alleen de Kerk volledig overleefd. Niet de burchten van de vorsten, maar de paleizen van de katholieke bisschoppen, kerken en kloosters beheersten het land.

Mens en maatschappij

Prehistorie (tot 50 v.Chr.)

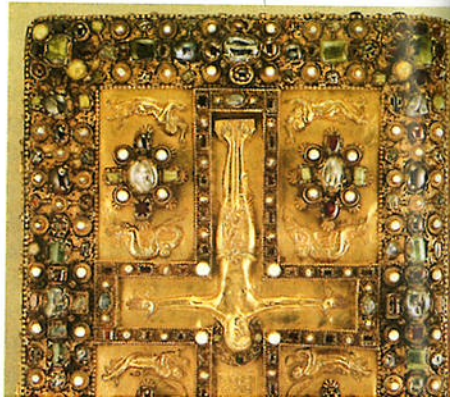
- 25.000.000 v.Chr.** De eerste mensen.
- 500.000 v.Chr.** Grotwoningen van Neanderthalers in Europa.
- 20.000 v.Chr.** Grottschilderingen en ingekraste afbeeldingen in Zuid-Europa (Lascaux, Altamira).
- 7000 v.Chr.** Holenschilderingen Cogul, Spanje (jacht- en vruchtbaarheidsriten).
- 4000 v.Chr.** Oudste Egyptische hiëroglfen.
- 3700 v.Chr.** In Babylon ontwikkelt zich het spijkerschrift.
- 1300 v.Chr.** Feniciërs ontwikkelen het alfabet.
- 1200 v.Chr.** Joodse uittocht uit Egypte en vestiging in Palestina (begin van de joodse religie).
- 1000 v.Chr.** De Grieken nemen het Fenicische alfabet over.
- 754 v.Chr.** Stichting van Rome.
- 750 v.Chr.** Stichting van kolonies in en om de Middellandse Zee door Griekse stadstaten.
- 560 v.Chr.** Gautama Boeddha, stichter van het Boeddhisme in Noordwest-Indië.
- 505 v.Chr.** Vestiging van de democratie in Athene door Clistenes.
- 385 v.Chr.** De Griekse wijsgeer Plato sticht de Academie.
- 332 v.Chr.** De Griek Alexander de Grote verovert Klein-Azië, Fenicië en Egypte.
- 150 v.Chr.** Rome overheerst de Grieken.

Vroege Middeleeuwen (500-1100)

- 600 Mohammed, stichter van de islam, geeft zijn openbaring in de koran.
Paus Gregorius legt de grondslag voor de Europese muziekontwikkeling (Gregoriaans).
- 750 Bekendheid met papierbereiding via de Arabieren naar Europa.
- 778 Leger van Karel de Grote wordt door Arabieren in Spanje verslagen (Roeland sneuvelt).
- 794 De invasies van de Vikingen beginnen.
- 800 Karel de Grote tot keizer gekroond.
Invoering van het leenstelsel (feodalisme) in het Frankische rijk.
Het christendom verdringt in westelijk Europa het 'heidendom'.
- 853 Het eerste gedrukte boek in China.
- 860 De Vikingen ontdekken IJsland.
- 1000 De Noorman Leif Eriksson ontdekt Amerika.
- 1050 Ontstaan van de gilden in Spanje, de Nederlanden, Frankrijk, Duitsland en Engeland.
- 1066 Normandiër Willem de Veroveraar wordt koning van Engeland (slag bij Hastings).
- 1075 Bouw van de romaanse Sint-Servaaskerk (Maastricht).
- 1096 De eerste kruistochten (Godfried van Bouillon).

2 Kunst in vogelvlucht

- *Prehistorie*: grottschilderingen en ingekraste afbeeldingen die circa 20 000 jaar oud zijn: de geboorte van de kunst in West-Europa.
- *Oude geschiedenis*: het centrum van de kunstontwikkeling verschuift van het Middellandse-Zeegebied naar het westen van Europa. De invloed van het christendom wordt steeds sterker, wat tot uitdrukking komt in de bouw van kerken en kloosters.
- *Vroege Middeleeuwen*: decoratieve middeleeuwse kunst in de 11e eeuw.

gestandaardiseerd: de zogenaamde Karolingische minuskel werd het standaard handschrift. Gregoriaanse muziek (liturgische zang van de katholieke kerk) rond 800 verspreid over Europa, de grondslag voor latere muzieksoorten. De invloed van de bijbel op kunst en literatuur is in haast alle uitingen van middeleeuwse kunst terug te vinden.

3 Literatuur

Mondelinge literatuur

Gebod, lied en imitatiespel moeten een belangrijk deel van Germaanse en Keltische offerrituelen hebben uitgemaakt. En zeker zal men tijdens allerlei andere bijeenkomsten elkaar verhalen hebben verteld over goden, helden en avonturen tijdens een reis of jachtpartij. In oude tijden werd literatuur altijd mondeling overgeleverd van geslacht op geslacht. Eeuw na eeuw werden verhalen verteld, lang voordat ze voor het eerst werden opgeschreven. De mondeling overgeleverde teksten verkeerden in een voortdurende groei. Ze werden steeds aangepast aan andere eisen, nieuwe stof werd opgenomen en verouderde motieven werden weggelaten. Door de tijden heen zijn de overleveringen bewaard gebleven die het publiek behaagd hebben, de 'erkende meesterwerken'.

Verteller.

Germaanse literatuur

In West-Europa is geen Germaans tekstmateriaal bewaard gebleven. Geschiedkundige bronnen (bijvoorbeeld Tacitus), Noorse poëziefragmenten en oude IJslandse literatuur (de *Edda's*) vormen de weinige bronnen om enig zicht te krijgen op de literatuur van de Germanen. Maar ook die bronnen zijn betrekkelijk laat totstandgekomen. De IJslandse *Edda's* zijn bijvoorbeeld pas ontstaan in de 10e eeuw. Er

Kenmerk van het Germaanse vers was de *alliteratie* (stafrijm): de aanvangsklanken van sommige beklemtoonde woorden in een versregel waren hetzelfde. Het Germaanse vers had een vaste, dreunende maatgang, met nu en dan verrassende variaties. De Germanen moeten verschillende dichtsoorten gekend hebben: godsdienstige poëzie en godenliederen, heldenliederen, lofdichten op vorsten en edelen, liefdesgedichten en klaagzangen (lijkzangen).

Keltische literatuur

Net als de Germanen waren de Kelten ongeletterd tot aan het door de Romeinen ingevoerde christendom (ongeveer in de derde eeuw na Christus).

Ze hebben hun gewoontes en ideeën dus niet schriftelijk vastgelegd. De bronnen zijn daardoor indirect en bestaan uit Romeinse historieschrijvers van net rond de jaartelling, zoals Caesar en Lucianus, uit middeleeuwse handschriften waarin oeroude verhalen zijn vastgelegd en uit archeologische vondsten.

Bekend zijn de Keltische verhalen rond de Ierse vrijheidsstrijder Cuchulain die zijn provincie Ulster met bovenmenselijke macht tegen andere volken verdedigde. Cuchulain was eigenlijk een bovennatuurlijk wezen in mensengedaante die gebruik kon maken van toverkracht. De verhalen over hem zijn voor het eerst opgetekend in handschriften uit de 12e en 13e eeuw, maar zijn vele eeuwen eerder ontstaan.

Uit de Angelsaksische wereld, dus uit het tegenwoordige Engeland, komen de verhalen rondom de held Beowulf. Beowulf beschikte weliswaar over geweldige krachten, maar hij was een mens van vlees en bloed die streed tegen natuurmachten, die werden voorgesteld als draken en andere monsters. De verhalen over hem zijn voor zover bekend het eerst beschreven in een groot gedicht van meer dan 3.000 versregels in een 10e eeuwse manuscript, maar ze zijn rond 700 ontstaan.

Peter van Corneliusz, *Odysseus bij Polyfemos*, 1803

Met de grote heldendichten *Ilias* (16.000 versregels) en *Odyssee* (11.000 versregels) begint de Griekse literatuur en daarmee de Europese literatuur. Ze zijn (op)geschreven door de Griek Homerus rond 800 v.Chr. De *Ilias* beschrijft enkele weken van de Trojaanse oorlog die omstreeks 1200 v.Chr. moet hebben plaatsgevonden. Odysseus was in die oorlog een handige en listige held. De *Odyssee* beschrijft de zwerftochten van Odysseus en zijn krijgsmakkers op weg naar huis na de Trojaanse oorlog. Omdat Odysseus zich de wraak van de zeegod Poseidon op de hals heeft gehaald, duurt de thuisreis tien jaar. Odysseus en zijn kameraden maken veel angstige avonturen mee.

Invloed van de Kerk

Grootse abdijen waren vooral te vinden in het Frankische land, veelal voorzien van kostbare bibliotheken. Dat waren de enige plekken waar iets was overgebleven van de geschreven Romeinse beschaving. De rest was ten onder gegaan in het strijdgewoel van de volksverhuizingen. De kloosters waren in de Middeleeuwen het middelpunt van de beschaving, wetenschap, kunst en letterkunde. Daar werd alles wat was overgebleven, zorgvuldig bewaard, overgeschreven, of op grond van kerkelijke uitspraken achter slot en grendel geplaatst.

De volkstaal zal zeker tot in de hoogste kringen gebruikt zijn als omgangstaal, maar schrijven was nagenoeg uitsluitend werk van monniken en die schreven in het Latijn, destijds een internationale voertaal voor kerk en regering. Tot in onze eeuw is het Latijn een belangrijke taal voor de wetenschap gebleven en het was tot 1960 ook de voertaal van de katholieke kerk. In de kloosterbibliotheken werden sommige schrijvers uit de klassieke Oudheid bewaard, de kerkvaders (de grote schrijvers uit de eerste christelijke eeuwen) en geschriften van vroegmiddeleeuwse schrijvers: stichtelijke boeken, heiligenlevens en kronieken.

Het meest invloedrijke boek in de wereldliteratuur is ongetwijfeld de bijbel, het Boek der Boeken: het meest gedrukt, het meest gelezen, het meest bestudeerd. Ook in onze tijd wemelt het in de literatuur van bijbelverwijzingen.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

In Zuid-Limburg is in 1991 de vroegste boerennederzetting van Nederland opgegraven: uit verkoolde voedselresten en andere onderzoeksgegevens blijkt dat daar al vanaf omstreeks 5300 v.Chr. akkerbouw is bedreven. De Romeinse kolonisten hebben zich maar in een klein gedeelte van het huidige Nederland en België gevestigd, namelijk in het Maasgebied en de Ardennen. De bekendste inheemse godin van de Lage Landen was ongetwijfeld Nehalennia. Ze werd niet door

christendom, duurde het nog tot 750 voordat de Lage Landen gekerstend waren. De invloed van de christelijke kunst is bewaard in de bouw van kerken en in Latijnse handschriften. De beroemde Karolingische vorst Karel de Grote is omstreeks 775 begonnen met de bouw van schitterende paleizen (die paltsen werden genoemd), zoals in het dorp Ingelheim bij het Duitse Mainz en op het Valkhof in Nijmegen. Van een staatkundige eenheid was nog geen sprake in de vroege Middeleeuwen. De 'Lage Landen bij de zee' waren verdeeld in graafschappen, hertogdommen en bisdommen.

Een eigentijdse afbeelding van de inheemse godin Nehalennia die de Romeinse kolonisatie moeiteloos heeft overleefd.

Literatuur

In de vroege Middeleeuwen was het Latijn de taal van de wetenschap en de kerk. Er bestond nog geen algemene 'Nederlandse' standaardtaal; elke streek sprak zijn eigen dialect. Ongetwijfeld hebben ook de vroege middeleeuwers elkaar verhalen verteld en liederen gezongen. Maar er zijn helaas nauwelijks vroegmiddeleeuwse teksten in de volkstaal bewaard gebleven. Dat komt voor een deel doordat de teksten op slecht houdbaar papier of perkament waren geschreven en doordat kostbare handschriften niet ingebonden waren. Bovendien zijn tijdens oorlogen en twisten vele bibliotheken door brand verwoest. Er zijn wel Latijnse teksten bekend in de vorm van prachtig versierde handschriften.

Prehistorie

– mondelinge literatuur (gebed, lied en imitatiespel)

Oude geschiedenis

– mondelinge literatuur en Latijnse teksten
– invloed van de Griekse en Romeinse literatuur

Vroege Middeleeuwen

– mondelinge literatuur (liederen, vertellingen en legenden)
– schrijvers uit de klassieke Oudheid (Latijn)
– kerkvaders en vroegmiddeleeuwse schrijvers (Latijn): stichtelijke boeken, heiligenlevens en kronieken

900 *Wachtendonkse psalmen*

1050 het oudst bekende schriftelijk overgeleverde Middelnederlands:
Hebban ola uogala ...

Picten in Schotland en de Ieren in Ierland hadden zich aan de Romeinse overheersing kunnen onttrekken. De Britten vermengden zich met de Romeinse bezetters. De Kelto-Romeinse beschaving kende steden met geplaveide straten, wegen, badhuizen, villa's en verdedigingswallen zoals *Hadrian's Wall*. Na de instorting van het Romeinse Rijk werden de Romeinse legioenen teruggetrokken. Vanaf 450 begonnen Germaanse stammen het eiland binnen te vallen. De Angelen, Saksen en Juten (Angelsaksen genaamd) veroverden het grootste deel van het huidige Engeland en dreven de Keltische Britten naar uithoeken als Cornwall en Wales. Tot op heden wordt de geschiedenis van Groot-Brittannië mede bepaald door het streven van de oorspronkelijk Keltische bewoners van Wales, Schotland en Ierland hun onafhankelijkheid ten opzichte van Engeland te bevechten, zo niet in militair en politiek opzicht, dan toch in cultureel opzicht.

In 597 begon met Sint Augustinus de bekering van het heidense Engeland. Vanaf 700 bestond het Angelsaksische Engeland uit zeven koninkrijkes. De onderlinge verdeeldheid van de Angelsaksische koningen verhinderde een effectieve verdediging tegen binnenvallende vijanden, zoals de Vikingen, die vanaf 789 de Engelse kusten onveilig maakten. In 1066 was Engeland een gemakkelijke prooi voor de onder *William the Conqueror* (Willem de Veroveraar) goed georganiseerde Normandiërs. In de slag bij Hastings versloegen de Normandiërs de Angelsaksen. Dit was de laatste succesvolle invasie van Engeland.

De Angelsaksen spraken dialecten van een taal die Oudengels wordt genoemd. In de koninkrijken bleef de sociale organisatie die van een Germaanse stam. De koning werd omringd door een krijger-elite, de *comitatus*, tot in de dood loyaal en steeds op jacht naar oorlogsbuit en eeuwige roem. Dagelijks kwamen de krijgers bij elkaar in de *meadhall*, het centrale houten gebouw. Daar werd gefeest, gedronken en geluisterd naar heldendichten. De rest van de bevolking woonde in plaggenhutten en leefde van de landbouw.

Literatuur

Wetenschappelijke, theologische en geschiedkundige werken werden door geleerde monniken in het Latijn geschreven. Een beroemd voorbeeld is de *Ecclesiastical History of the English People* (731) van de geleerde monnik Bede. In dit werk probeert Bede aan te tonen dat de Angelsaksen wel degelijk beschaafd en christelijk waren. Ter bestrijding van heidense gebruiken produceerden monniken preken en heiligenlevens in het Oudengels. Vanaf 892 begonnen monniken in een aantal kloosters met het bijhouden van kronieken van markante gebeurtenissen en natuurverschijnselen, zoals kometen. Zij deden dit niet in het Latijn, maar in het Oudengels. De *Anglo-Saxon Chronicles* zijn van onschatbare waarde, omdat ze een ooggetuigenverslag zijn van wat zich in deze roerige en donkere periode afspeelde. Bijna alle bewaard gebleven Angelsaksische

De Sutton Hoo helm, vroeg 6e eeuw.

Angelsaksische poëzie is grotendeels verhalende poëzie over de roemruchte daden van een held en zijn metgezellen. Er zijn echter ook een paar korte gedichten bewaard gebleven. Dit zijn gedichten over de melancholieke stemming van de held die zijn heer verloren heeft en gedoemd is eenzaam rond te zwerven als *wraecca* (modern Engels: *wretch, wretched*). Later in de periode begonnen dichters ook bijbelverhalen om te werken tot heldendichten in de eigen Germaans-Angelsaksische traditie. In alle bewaard gebleven gedichten is een proces waar te nemen van *fusion*, van inpassing van christelijke waarden en normen in de oorspronkelijke heidense traditie en krijgercultuur. Het blijft moeilijk te bepalen hoe christelijk de Angelsaksen nu eigenlijk waren. Alle gedichten die uit deze periode bewaard zijn gebleven, zijn te vinden in vier 11e-eeuwse manuscripten. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de monniken alleen die gedichten kopieerden die door de christelijke beugel konden. Ook vonden monniken het tot hun opvoedende taak behoren gedichten een christelijker tintje te geven door zelf passages in te voegen en andere, te heidense, passages weg te laten.

655 *Caedmons Hymn*

700 Angelsaksische verhalen over de held Beowulf

1100 de oeroude Iers-Keltische verhalen over Cuchulain worden voor het eerst opgeschreven

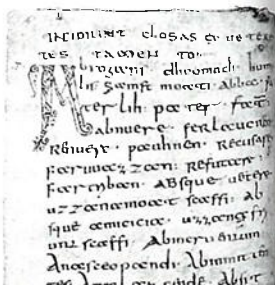
Karel de Grote inspecteert
bouwtekeningen voor een kerk.

dwong hen tot het christendom over te gaan. Na het Verdrag van Verdun (843) werd het Karolingische rijk in drie bestuurlijke eenheden opgesplitst: Frankrijk, Duitsland en Lotharingen, dat tussen beide landen in ligt. Lotharingen zou tot in de 20e eeuw een twistappel blijven.

Duitse literatuur

Tijdsbeeld

Tegen het einde van de vierde eeuw begon een aantal Germaanse stammen, mede onder de druk van de uit het oosten aanstormende Hunnen, de noord-oostgrens van het Romeinse Rijk te overspoelen: de volksverhuizing was begonnen. De Franken waren vanuit het huidige Nederland en Duitsland over de Beneden-Rijn zuidwestwaarts tot aan de Loire opgerukt. Onder keizer Karel de Grote bereikte dit Frankische Rijk zijn hoogtepunt. Karel de Grote onderwierp ook de Friezen, Saksen en Beieren en

maar van één standaardtaal was nog lang geen sprake. Naar Germaans voorbeeld ontstond er gedurende korte tijd ook een christelijke stafrijmliteratuur (stafrijm = alliteratie). Het oudste Duitse boek is een woordenboek Latijn-Oudhoogduits uit de tweede helft van de 8e eeuw, dat naar het eerste woord *Abrogans* (= deemoedig) wordt genoemd. Beïnvloed door het Latijn voerde de monnik Otfrid (800-871) uit het klooster Weissenburg in de Elzas al in het midden van de 9e eeuw het eindrijm in. Vanaf de 10e tot het midden van de 11e eeuw ontbreken belangrijke geschriften in de volkstaal, er werd vrijwel uitsluitend in het Latijn geschreven.

765 *Abrogans*

825 *Hildebrandslied*

830 *Heliand*

Franse literatuur

Tijdsbeeld

Frankrijk, vroeger Gallië genoemd, heeft veel sterker dan de Nederlanden de invloed ondergaan van de Romeinse verovering. Na de instorting van het Romeinse rijk was het land het decor van volksverhuizingen en machtswisselingen. In de tijd van Karel de Grote ontstond een nieuw evenwicht. Na zijn dood (814) duurde het echter weer een paar eeuwen voor het Franse koningschap werkelijk was gevestigd. Frankrijk heet wel 'de oudste dochter van de Kerk': toen koning Clovis zich in 496 liet dopen, was de weg vrij voor een diepgaande kerstening van het land. Heiligen en hun feesten bepaalden het dagelijks leven. Elk dorp had zijn eigen heilige, liefst met een mooie legende. Overal verrezen kerken en kloosters als centra van godsdienst en cultuur. Het land werd een kruispunt van pelgrimswegen: via Vézelay, Parijs en Roncesvalles in de Pyreneeën trok men naar het graf van Sint-Jakob (Santiago de Compostela).

De oorspronkelijke bewoners, de Galliërs, ruilden hun Keltische taal in voor het Latijn van hun overheersers, natuurlijk met een zwaar Gallisch accent. Zo ontstond een vroege vorm van het Frans, dat op zijn beurt weer werd beïnvloed door het Germaans van de Frankische veroveraars uit het oosten. Het Keltisch werd naar het westen gedreven, waar het tot op de dag van vandaag overleeft als Bretons. De nieuwe volkstaal, het *roman*, werd omgangstaal; alles van belang werd echter nog in het Latijn opgeschreven.

Literatuur

De eerste teksten in het Oudfrans of *roman* dateren uit de 9e eeuw: kennelijk ontstond in die tijd de behoefte om dingen op te schrijven voor mensen die geen Latijn kenden. Het is niet veel: een politieke tekst en enkele liturgische (kerkelijke) teksten. De oudste bewaarde tekst, *Les Serments de Strasbourg*, bevat de eden uit het verdrag van Straatsburg, 14 februari 842. De liturgische teksten in het *roman* waren

Hoofdstuk

2

De late Middeleeuwen

(circa 1100-1500)

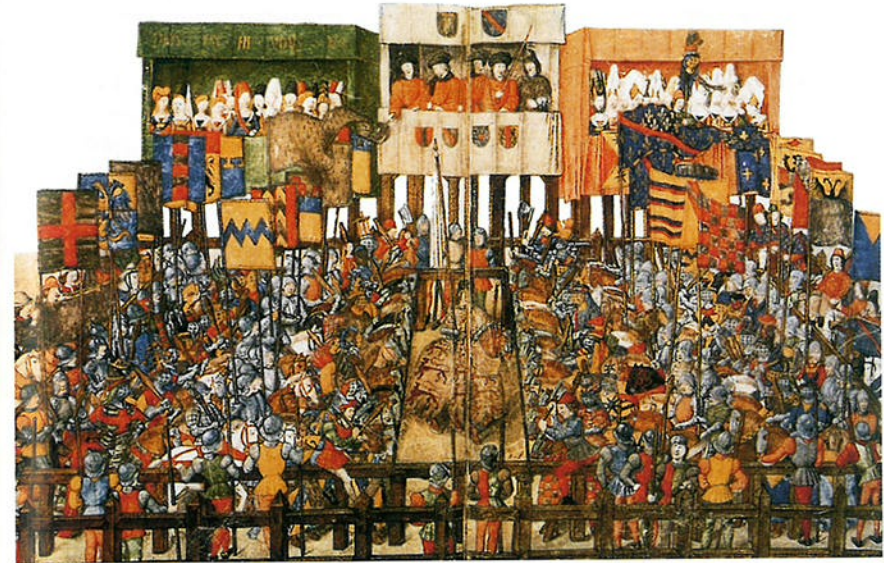
1 Tijdsbeeld

Duidelijke grenzen voor iedereen

De late Middeleeuwen vormden aanvankelijk een stabiele periode waarin de ambachten en de handel opbloeyden. In de 12e en 13e eeuw ontstond er in grote delen van West-Europa welvaart door de goede oogsten die samenhangen met uitvindingen als de watermolen en windmolen. Steden en dorpen groeiden snel dankzij de hoge landbouwopbrengsten. De verhoudingen tussen adel, geestelijkheid en burgers waren helder geregeld, zodat ieder wist waaraan hij toe was.

In de 14e eeuw kwam aan de voorspoed een einde, vooral in Engeland en Frankrijk. De bevolking was sterk toegenomen, maar het land was uitgeput geraakt door overbebouwing. Een klimaatsverandering zorgde bovendien voor een behoorlijke temperatuursdaling en voor uitzonderlijk natte jaren die keer op keer de oogsten verwoestten. Vooral op het platteland zorgde het verslechterende klimaat voor armoede

den nauwelijks rechten. De dappere ridder was voor de middeleeuwen het ideaal: een gewapend man die roem vergaarde op slagvelden en plezier had in de strijd, een man van eer die zijn heer trouw diende. In de late Middeleeuwen begon dat beeld af te brokkelen.

Toernooi met knotsen.

Het feodale systeem van koning, leenmannen (vazallen) en horigen leunde zwaar op de onaantastbaarheid van de geharnaste ridder te paard. Maar nieuwe uitvindingen brachten daarin verandering. Met de kruisboog kon een maliënkolder worden doorboord op 200 meter afstand. En tijdens de slag bij Crécy in 1346 werd de Franse cavalerie gevelde door de pijlen van de Engelse boogschutters, wier lange bogen vijf keer sneller waren dan de Franse kruisbogen. De uitvinding van het kanon in de 14e eeuw

had nog grotere gevolgen, omdat de middeleeuwse steden en kastelen daarvoor zeer kwetsbaar werden. Grote boerenopstanden in de 14e en 15e eeuw hebben er eveneens toe bijgedragen dat het feodale stelsel werd afgeschaft.

De steden werden vrijplaatsen voor de lijfeigenen en de meeste boeren kregen meer vrijheden en werden pachters van landeigenaren volgens arbeidscontracten.

Opkomst van de burgers

slechts één jaar en één dag binnen de stadspoorten schuil te houden en je werd van horige tot vrij man. De burgerij ging vanaf de 13e eeuw een beslissende rol spelen in het economische en politieke leven. Vanaf die tijd vormden de adel, de geestelijkheid en een stedelijke toplaag van burgers de elite van de middeleeuwse maatschappij. De stadscultuur ontwikkelde zich in een hoog tempo, vooral vanwege de handelscontacten met andere steden. Zowel op het platteland als in de steden zorgde een sterk gemeenschapsgevoel ervoor dat ieder zijn plaats kende.

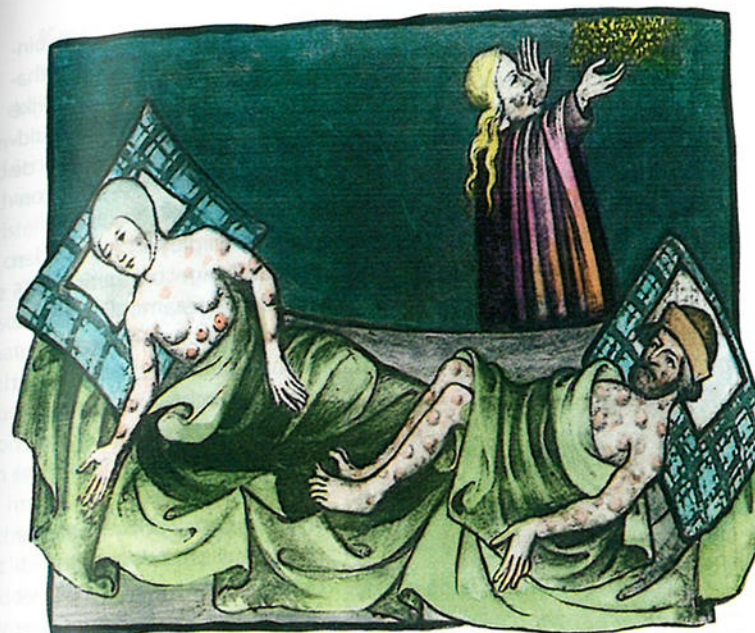
Aanvankelijk waren er geen landelijke wetten; er werd recht gesproken volgens de gewoontes van de streek. Soms mochten familieleden zelf recht zoeken en ongestraft iemand doden, zoals in het geval van vader- of broedermoord. Vaak werden straffen afgekocht. Tegen het einde van de late Middeleeuwen veranderde dat: er ontstonden wetten en de rechtspraak werd in de steden beter geregeld.

Een middeleeuwse stad die je nu nog kunt bezichtigen: Carcassonne in Zuid-Frankrijk.

Ziekte en gezondheid

In de Middeleeuwen werden de mensen niet oud (gemiddeld 30 tot 35 jaar). Voor de middeleeuwers lag de dood voortdurend op de loer. Er was een grote kindersterfte, er stierven veel vrouwen in het kraambed en er waren veel dodelijke ziekten, zoals pokken, cholera en tyfus. De medische kennis was nog gering en verplegingsmogelijkheden waren er weinig. Wie ziek werd, kon soms worden opgenomen in de ziekenzaal van een klooster of in een gasthuis. De kosten daarvoor werden betaald door welgestelde mensen. De rijken gaven royaal, omdat ze dachten dat ze daardoor een goede kans maakten om na hun dood in de hemel te komen. De builenpest of Zwarte Dood (rond 1350) is een van de grootste rampen die Europa ooit heeft getroffen. De Zwarte Dood ontleende zijn naam aan de donkere plekken

Miniatuur rond 1400: een echtpaar is door de builenpest getroffen.

Sinds die barre tijden werd West-Europa tot ongeveer 1750 iedere tien jaar opnieuw geplaagd door de pest. Toch nam na het midden van de 15e eeuw de West-Europese bevolking weer toe en herleefde de handel.

Wetenschap

De middeleeuwse wetenschap was gebaseerd op de zeven vrije kunsten (*artes liberales*): *grammatica*, *retorica* (kunst van het overtuigen en van redevoeringen), *dialectica* (argumentatieleer), *astronomia* (waaronder de alchemie, een soort scheikunde met magische aspecten), *arithmetica* (rekenkunst), *geometria* (meetkunde) en *musica*. Op de studie van de artes volgde die van de theologie (godgeleerdheid) die werd beschouwd als de koningin der wetenschappen. Er werden universiteiten gesticht in Parijs, Bologna, Padua, Napels, Oxford en Cambridge.

Godsdienst

In de Middeleeuwen stond het geestelijk leven volledig in dienst van God en de katholieke kerk (theocentrisme). Maar in het volksgeloof waren overblijfselen uit het 'heidense', Germaanse verleden nog volop aanwezig. De idealen van de middeleeuwers, hun opvattingen over deugd en liefde en hun maatschappelijke moraal vloeiden niet alleen voort uit de kerkleer. Het dagelijkse leven was doortrokken van geheimzinnigheid, magie en toverkunsten, en van een vurig geloof in wonderen.

De Kerk verdedigde zich met alle middelen tegen andersdenkenden, vooral ook binnen de eigen geloofsgemeenschap. Berucht waren de kruistochten tegen de katharen (catharsis = zuivering) in de eerste helft van de 13e eeuw. Terwijl de kerkelijke machthebbers een weelderig en werelds leven leidden, leefden de katharen (Zuid-Frankrijk, Oostelijke Pyreneeën) een sober en ingetogen bestaan. Zij erkenden de katholieke sacramenten en het pausschap niet en hadden een eigen doopsel (consolamentum, handoplegging).

Het kasteel Montségur vormde het centrum van de kathaarse religie. In 1244 werden na een lange belegering 225 katharen gezamenlijk op de brandstapel gezet. Montségur is in de literatuur ook bekend als de burcht waar de graal verborgen zou zijn, de beker waaruit Jezus tijdens het Laatste Avondmaal gedronken zou hebben. Het zoeken naar die schaal was voor veel ridders van de ronde tafel uit het gevolg van de legendarische koning Arthur aanleiding voor hun omzwervingen; ze werden daarom ook wel graalridders genoemd.

Ruïne van Montségur.

Het christendom was de moeder van het middeleeuwse leven: zelfs in kookinstructies werd als kooktijd voor een ei aangegeven 'de tijd waarin men een miserere (= een bepaald verzoekgebed) kon zeggen'. Geboorte, huwelijk en dood, seks en eten werden erdoor beheerst, de ethiek van de rechtsgeleerdheid en van de medicijnen werd erdoor bepaald, de filosofie en de wetenschap ontleenden hun onderwerpen eraan. Het lidmaatschap van de Kerk was geen kwestie van keuze, het was verplicht en er was geen alternatief. (...)

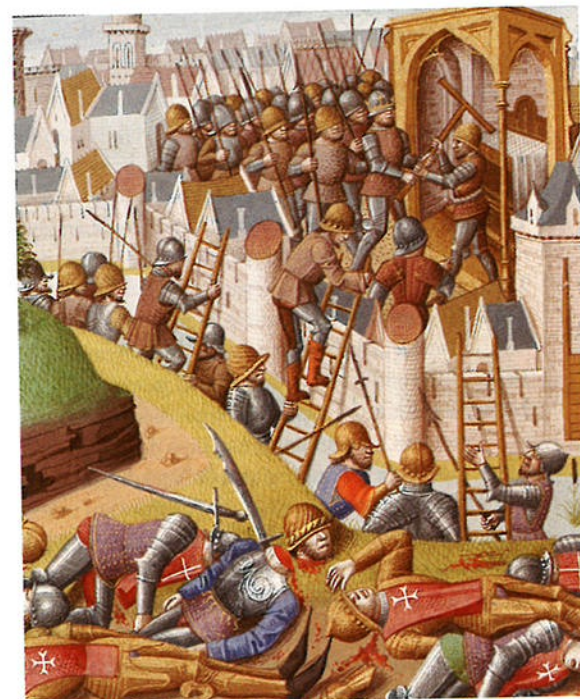
In het dagelijkse leven was de Kerk de troosteres, de beschermster en de arts. De Maagd Maria en de beschermheiligen boden hulp in moeilijkheden en bescherming tegen het kwaad en de vijanden die op de weg van ieder mens op de loer lagen. Ambachtsgilden, steden en beroepen hadden beschermheiligen en de enkeling soms ook. Boogschutters en kruisboogschutters hadden de Heilige Sebastiaan, de martelaar der pijlen, bakkers hadden de Heilige Honorius, wiens banier een zilveren ovenschop en drie ronde broden liet zien, zeelieden hadden de Heilige Nicolaas met de drie kinderen die hij uit zee redde, reizigers hadden de

Kruistochten

Vanaf het jaar 1000 ontstond er onrust op het Europese platteland vanwege de dreiging van de oprukkende islamitische cultuur. De Arabische veroveraars (gewoonlijk Moren of Saracenen genoemd) drongen zelfs door tot in het huidige Midden-Frankrijk. De kerkelijke overheid riep de bevolking op zogenaamde kruistochten te ondernemen om het christelijke geloof te verdedigen en de heilige plaatsen in het Nabije Oosten (zoals Jeruzalem) te beschermen. Er ontstond een klimaat dat wij nu fundamentalistisch zouden noemen. De middeleeuwers beschouwden deze strijd voor God en vorst als een daad van opperste offerbereidheid. Ze namen massaal deel aan die tochten en velen hebben daarbij het leven gelaten. De kruistochten hadden grote maatschappelijke gevolgen.

Italiaanse steden als Genua, Pisa en Venetië werden belangrijke havensteden. Ze lagen strategisch gunstig en verdienden goud aan de kruisvaarders die op hun schepen waren aangewezen.

Bij een groot deel van de bevolking van het Europese continent groeide belangstelling voor de islamitische kunst en oosterse producten. Dat leidde tot de aanleg van handelsroutes. Op knooppunten van wegen werden markten, opslagruimtes en beschermde pleisterplaatsen aangelegd. De geboorte van veel grote steden was daarmee een feit.

Verlies van het kruis tijdens een kruistocht, illustratie uit een Middeleeuws manuscript.

Mens en maatschappij

- 1151 Stichting universiteit van Parijs.
- 1180 Eerste windmolen in Europa.
- 1197 Hongersnood in Vlaanderen en Frankrijk na misoogsten.
- 1200 Bouw gotische kathedraal Notre Dame in Parijs.
- Stichting universiteit van Cambridge.
- Amsterdam is nog een nederzetting van vissers aan het IJ.

- 1299 Het Henegouwse huis regeert over de Lage Landen (tot 1354, onder anderen Jan II, Willem III de Goede en Margaretha van Henegouwen).
- 1300 Amsterdam krijgt stadsrechten. Eerste papierproductie op grote schaal in Italië en Duitsland. Toenemende invloed van de steden.
- 1302 Guldensporenslag bij Kortrijk, waarin burgers de adel verslaan.
- 1315 Hongersnood in Europa.
- 1337 Begin van de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland.
- 1348 De Zwarte Dood, de pest, teistert Europa.
- 1350 Brugge is de grootste geldmarkt van de 14e eeuw.
- 1354 Het Beierse huis regeert over de Lage Landen (tot 1433, onder anderen Willem V en Jacoba van Beieren).
- 1365 Uitvinding van het kompas.
- 1400 De Italiaanse familie De Medici vormt de grondslag voor Florence als kunstcentrum van humanisme en Renaissance.
- 1426 Universiteit van Leuven wordt gesticht.
- 1433 Het Bourgondische huis regeert over de Lage Landen (tot 1482, onder anderen Filips de Goede en Karel de Stoute).
- 1450 Opnieuw 'uitvinding' van de boekdrukkunst in Europa (Gutenberg, Coster).
- 1482 Het Oostenrijkse huis regeert over de Lage Landen (tot 1581, onder anderen Filips de Schone en Karel V).
- 1484 Paus Innocentius VIII ontketent grootscheepse heksenvervolgingen.
- 1488 Bartholomeus Diaz rondt Kaap de Goede Hoop als eerste Europeaan.
- 1492 Christoffel Columbus ontdekt Amerika.
- 1498 Vasco da Gama ontdekt de zeeweg om Afrika naar Indië.

2 Kunst in vogelvlucht

Beeldende kunst

- Hubert en Jan van Eyck, Vlaamse 'Primitieven' (van het Latijnse primo = eerste).
- Jeroen Bosch, meester van de fantastische schilderkunst.
- Miniatuurkunst (in de kloosters).
- Gebrandschilderde ramen in kerken ('armenbijbel': beeldverhaal over het leven van Jezus en de heiligen voor het ongeletterde publiek).

Architectuur

- Romaanse bouwkunst (1000-1300): gedrongen, horizontale bouw, kleine binnenruimte, kleine vensters met ronde bogen. Voorbeelden: Durham (Engeland), Orléans, Poitiers (Frankrijk), Doornik (België), Maastricht (Sint-)

3 Literatuur

De arbeid van de schrijver is de verpozing van de lezer. De één ledigt het lichaam, de ander verrijkt de geest. Wie ge dus ook zijt, kijk niet met minachting naar het werk van hem die zwoegt om u te verrijken. Als ge het schrijven zelf niet machtig zijt, zult ge het niet als zwaar werk beschouwen, maar als ge nadere toelichting verlangt, laat mij u dan zeggen dat het heel zwaar is: het benevelt de blik, het kromt de rug, het drukt de ribben en buik tesamen, het is slecht voor nieren en veroorzaakt pijn in het hele lichaam. Daarom, o lezer, sla de bladzijden voorzichtig om en raak de letters niet met de vingers aan. Want zoals een hagelstorm de oogst te velde vernietigt, zo beschadigt de onachtzame lezer het boek en het schrift. Zoals de zeeman de veilige haven verwelkomt, zo begroet de schrijver de laatste regel. Looft God altijd.

Een middeleeuwse schrijver. In: J. Gumbert, *Vensters naar vroeger*.

Middeleeuwse schrijvers brachten de gevoelens en gedachten van een bepaalde groep mensen onder woorden: middeleeuwse kunst was gemeenschapskunst. De naam van de schrijver vond men niet zo belangrijk; veel middeleeuwse literatuur is daarom ook anoniem. Veel teksten hadden een didactisch karakter: ze wilden iets leren en bepaalde normen en waarden overbrengen.

Middeleeuwse schrijvers konden niet openlijk en kritisch hun mening geven. Ze riskeerden hun leven als ze het waagden er een andere mening op na te houden dan die van de heersende klasse. Daarom verstopten middeleeuwse schrijvers kritiek graag in fabels en sprookjes en vermeden ze zorgvuldig namen te noemen. De middeleeuwse opvattingen over de ondergeschikte positie van de vrouw, de ket-

tervervolgingen en het racisme zijn niet bepaald modern. Daarom moet je je eigen waardeoordelen even opzij zetten, wanneer je literatuur uit vroeger tijden leest. Je moet proberen om de wereld van destijds te bekijken vanuit de denkwijze van toen.

Er is maar weinig overgebleven

Een belangrijk deel van de middeleeuwse literatuur is niet opgeschreven, maar alleen mondeling overgeleverd. En van alles wat geschreven is, bezitten we slechts een klein deel dat niet representatief is voor alles wat er ge-

Manuscripten, blokboeken en wiegendrukken

In de Middeleeuwen waren er weinig boeken in omloop. Ze werden aanvankelijk met de hand geschreven op perkament, vandaar het woord 'manuscript' (= met de hand geschreven). Dikwijls werden er gekleurde versieringen, hoofdletters en zelfs afbeeldingen (miniaturen) in aangebracht. De houten, met leer overtrokken omslagen werden meestal ook versierd en met koperen klampen gesloten. In kloosterbibliotheken werden ze met zorg bewaard en gekopieerd.

Het idee om voorstellingen op papier af te drukken met behulp van bewerkte houten blokken is in Noord-Europa ontstaan tegen het einde van de 14e eeuw. De lijnen op een houten blok ontstonden door het omringende hout weg te steken. De hoge delen werden afgedrukt: hoogdruk. Een houten blok leverde duizenden kopieën die goedkoop te produceren waren. Daardoor werd het voor het eerst in de Europese geschiedenis voor iedereen mogelijk prenten in bezit te hebben. Het idee van betaalbare 'massaproductie' was in de beeldende kunst geboren. Uit een bij elkaar horende serie houtsneden met beeld en tekst ontstonden plaatwerken voor het volk, de zogenaamde blokboeken. (Er is nog geen sprake van boekdruk door middel van losse letters; die ontwikkelde zich pas vanaf ongeveer 1450.)

De eerste boekdrukken (vanaf 1450 tot ongeveer 1550), met losse letters, heten incubellen of wiegendrukken. De uitvinding van de boekdrukkunst heeft vooral na 1550 de boekenmarkt verruimd en daarmee de menselijke horizon, vooral door de kennismaking met de wetenschap en kunst uit de Grieks-Romeinse Oudheid. Dat is het begin van de Renaissance.

Twee bladzijden uit een bijzonder getijdenboek uit Brugge, eind 15e eeuw.

Omgang met boeken

De omgang met een boek in de Middeleeuwen was veel intensiever dan tegenwoordig. Een exemplaar kwam in handen van veel mensen, werd gelezen, voorgelezen, herlezen en uit het hoofd geleerd. Juist door de voortdurende gezamenlijke beleving moet de invloed van literatuur op een breed publiek destijds toch groot geweest zijn.

hij was een 'broodschrijver' zoals we tegenwoordig zouden zeggen. De literaire mecenassen moeten worden gezocht bij de hoge adel in de top van de feodale piramide. De burgerij heeft aanvankelijk geen vitale impulsen gegeven aan de ontwikkeling van de middeleeuwse literatuur. Als opdrachtgevers voor nieuwe literatuur traden burgers slechts zelden op; dat is zo gebleven totdat de 14e eeuw ten einde liep. Na 1450 kwam de 'burgerlijke' literatuur in een stroomversnelling door de uitvinding van de boekdrukkunst.

Tot ver na de uitvinding van de drukpers werd er nog uitgebreid naar literatuur geluisterd. Tot in de late Middeleeuwen is het normaal geweest hardop te lezen, terwijl 'stillezen' iets bijzonders was. Aanvankelijk was stillezen alleen gebruikelijk in bijzondere situaties, bijvoorbeeld in kloosters in verband met de gelofte van stilte tijdens het werk in de scriptoria (schrijfateliers).

Literaire teksten in de volkstaal werden aan het hof en in de stad voorgelezen en voorgedragen door de auteurs, de vertalers en de kopiisten van die teksten. Daarnaast kennen we ook het type van de 'sprookspreker', die langs de hoven trok en in zijn onderhoud voorzag met het schrijven en voordragen van toepasselijke teksten. De openingsregels van het bekende ridderverhaal *Karel ende Elegast* laten zien dat dergelijke teksten werden geschreven om voorgedragen te worden voor een breed publiek:

- 1 Fraeye historie ende al waer
Mach ic u tellen. Hoort naer.
Het was op enen avontstonde,
Dat Karel slapen begonde
- 5 Tengelem op de Rijn.
Dlant was alle gader sijn:
Hi was keyser ende coninc mede.
Hoort hier wonder ende waerhede,
Wat den coninc daer ghevel
- 10 Dat weten noch die menige wel.

Een mooi en waar gebeurd verhaal
kan ik u vertellen, luister maar.

Op een avond
ging Karel de Grote slapen
in Ingelheim aan de Rijn.

Al het land in de omtrek was van hem,
want hij was keizer én koning.

Luister nu naar de wonderlijke, maar ware
gebeurtenissen die de koning daar overkwamen;
velen zullen het zich nog wel herinneren.

Anoniem, *Karel ende Elegast*. In: H. Adema (ed.), *Karel en Elegast*.

Veel boeken bleven achter slot en grendel, omdat ze golden als gevaarlijk en slecht voor de goede zeden. Tot in de 13e eeuw was het particuliere bezit van haast alle boeken verboden; dat gold ook voor de bijbel.

Van een moderne schrijver verwachten we dat hij duidelijk maakt wat van hemzelf is en wat een ander heeft bedacht. Als hij dat niet doet, beschouwen we dat als plagiaat. Aan eigen vondsten tilde een middeleeuwse schrijver niet zo zwaar als wij tegenwoordig doen. Voor hem telde het eindresultaat. Waar de ideeën en verhaalfiguren vandaan kwamen, was onbelangrijk. Middeleeuwse auteurs leenden dan ook rustig

de hand samengesteld. In middeleeuwse teksten komt veelvuldig het motief voor van de 'triomf van de dood' en het 'memento mori' (gedenk te sterven), onder andere in de vorm van zogenaamde dodendansen, waarin de dood mensen van alle standen in een dansende rij met zich meevoert.

De dood legt zijn kille hand op koningen:
Scepter en kroon vallen neer in het stof
Waar ze weer de gelijke zijn van kromme zeis en spade.

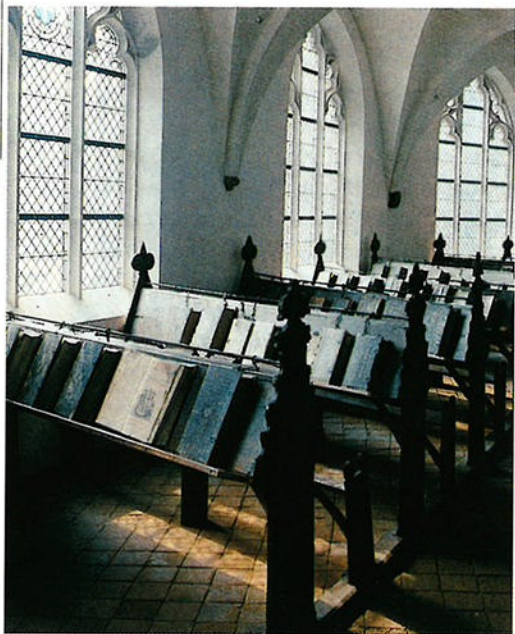
James Shirley (Engeland), *The Contention of Ajax and Ulysses*.

De oudste verhaalvormen die in handschrift zijn overgeleverd, zijn de middeleeuwse ridderromans. Ridderromans waren lange verhalen over de adel, over ondernemende ridders die fantastische avonturen beleefden en streden uit trouw aan hun vorst of uit liefde voor een jonkvrouw. De oorsprong van de ridderverhalen ligt in Frankrijk. De eerste Franse heldenzangen ('chansons de geste') stammen uit de 11e eeuw en ver-

heerlijken vooral de heldendaden van Karel de Grote en zijn leenheren.

Er waren Karelromans en Arthurromans, ofwel voorhoofse en hoofse ridderromans. Er zijn veel theorieën over de oorspronkelijke betekenis van hoofsheid ('hoveschede'). Sommigen beschouwen hoofsheid als een gedragscode voor mensen van adel in de 12e eeuw. Volgens hen regelde hoofsheid hoe die mensen zich tegenover elkaar dienden te gedragen. Anderen leggen hoofsheid uit als 'hofsheid': literatuur die aan het middeleeuwse hof beluisterd en gelezen werd, zoals de ridderroman, hoofse poëzie, het dierenepos en het leerdicht.

Voorhoofse verhalen gaan terug op de tijd van de Karolingers. De hoofse verhalen over Arthur zijn gebaseerd op Keltische en Bretonse verhalen. De bakermat is Noord-Frankrijk, waar Chrétien de Troyes aan het einde van de 12e eeuw de eerste Arthurromans heeft geschreven.

Middeleeuwse bibliotheek: de Librije in de Walburgkerk in Zutphen.

Karelromans (voorhoofse ridderromans)

De Karelromans gaan over de moed en de felle strijd lust van edele ridders, die

In de verhalen stond Karel de Grote centraal. Je zou kunnen spreken van een soort 'posthuum groeiprocès' van deze beroemde figuur. Zijn fysieke eigenschappen bijvoorbeeld werden in de loop der tijd steeds meer overdreven, tot het bovennatuurlijke toe.

Zijn lengte zou tegen de tweeënhalve meter zijn, voor de blik in zijn ogen zou eenieder sidderen en hij zou zo sterk zijn dat hij een geharnaste tegenstander met paard en al in één houw kon doorklieven met zijn zwaard. Persoonlijke moed, lichaamskracht en het recht van de sterkste zijn telkens terugkerende verhaalgevens in de Karelromans. De hoogste deugd was de onwankelbare trouw van de leenman tegenover de leenheer. Alles draait rond het thema van trouw en ontrouw.

Het recht van de sterkste. Hertog Jan I van Brabant in het *Manessehandschrift*.

Arthurromans (hoofse ridderromans)

De Arthurromans hebben een totaal ander, veel milder en romantischer karakter dan de Karelromans. Ze schetsen een geïdealiseerd beeld van het 12e eeuwse hofleven. De hoofse ridder viert ook wel zijn lichaamskracht bot op vijanden en draken, maar is daarnaast hulpvaardig voor de zwakken, kameraadschappelijk tegenover zijn vrienden en vereert adellijke dames. Dat laatste was in de voorhoofse roman beslist niet het geval; daarin speelde de vrouw een zeer ondergeschikte rol. De hoofse roman schildert geen werkelijke toestanden en plaatst het verhaal niet in een bestaande omgeving. Er wordt juist een gedroomde, sprookjesachtige, dus gefantaseerde en onwerkelijke wereld voorgesteld. Koning Arthur is daarin een ideale vorst en zijn hof met de ridders van de ronde tafel (waardoor niemand zich méér kon voelen dan de ander) vormt een ideale wereld, waarin trouwe ridders met veel respect omgaan met hun jonkvrouwen.

De orde wordt gewoonlijk verstoord door een gebeurtenis van buitenaf: een vreemde gebeurtenis die nader onderzocht moet worden of een jonkvrouw die om hulp smeekt. Een van de ridders van de koninklijke hofhouding aanvaardt de uitdaging en begint, meestal op verzoek van een jonkvrouw of koningin, aan een 'queeste', een zoektocht vol beproevingen en gevaren waarin hij soms de wereld van draken,

Volksboeken

Toen er geleidelijk aan geen nieuwe ridderlijke motieven meer bij kwamen, ontstonden nieuwe romans door het beschikbare materiaal in de bestaande boeken opnieuw te ordenen. Vooral toen de boekdrukkunst was uitgevonden en het analfabetisme terugliep, herschreef men de oude, rijmende ridderverhalen in proza. Zulke werken noemde men volksboeken. Ze werden tot in de 19e eeuw nog gebruikt ter lering en stichting van de jeugd.

Middeleeuwse gedichten

De grootste invloed op de dichtkunst is uitgegaan van de zogenaamde hoofse poëzie, die is ontstaan in Zuid-Frankrijk.

Het succes van het hoofse minnelied is fabelachtig geweest. Vrij vlug werd het populair in de Provence (Frankrijk). Vandaar breidde het zich uit naar Spanje en Italië, in westelijke richting tot Portugal en in oostelijke richting tot diep in Duitsland. Een paar eeuwen lang bezongen dichters deze rijke, maar voor ons niet zo gemakkelijk te begrijpen beleving van de hoofse liefde. De troubadours (dichters en componisten) uit het zuiden van Frankrijk ontplooiden hun dichtelijke activiteit vooral tussen 1075 en 1275. We kennen de namen van maar liefst 460 troubadours. Onder hen zijn ridders, vorsten, monniken, priesters, burgers, kooplieden en handwerkslieden. De poëzie van de troubadours heeft een duurzame uitwerking gehad op de Europese liefdespoëzie.

Elementen van de hoofse dichtkunst zijn terug te vinden in de Italiaanse 'dolce stil nuovo' van de beroemde dichters Dante en Petrarca, die later op hun beurt de grondleggers werden van de Renaissance. Ook in ridderromans en toneelstukken is de invloed van de troubadours merkbaar. De ontwikkelde en bereisde troubadours werden vaak door de adel uitgenodigd om informatie te geven over de oosterse en klassieke cultuur.

Kenmerkend voor de hoofse poëzie is de thematiek van de liefde die niet beantwoord wordt of kan worden. Geleidelijk aan ontdekten de troubadours het positieve van liefde als spanning, als verlangen; een gevoel dat uitgeroepen werd tot het wezenlijke van de liefde. Door deze liefde, waarbij de vrouw wordt vergoddelijkt en de man tot slavernij vervalt, wordt men meer mens, groeit men boven zichzelf uit. Deze opvattingen leidden tot een verfijning in de omgangsvormen, zeden en gewoonten. Beleefdheid, voorkomendheid, goede manieren, met name met betrekking tot dames, werden gewaardeerde eigenschappen.

Middeleeuws toneel

Het middeleeuwse toneel vormde een bonte mengeling van religieuze spelen, hoofse toneelstukken en kluchten. Het ontstaan ervan moeten we deels zoeken in de Germaanse en Keltische voorgeschiedenis, deels in de invloed van de Romeinse cultuur. Vooral de luchtige spelen naar het voorbeeld van de Romeinse komedies werden op den duur...

kunstenaars die konden dansen, zingen, goochelen en toneelspelen. Merkwaardig is dat in de vroege Middeleeuwen de Kerk zelf juist een extra impuls heeft gegeven aan het voortbestaan van het toneel. In de kerk wilde men de eredienst verrijken met spelvormen om de voor het volk meestal niet te begrijpen Latijnse teksten te verduidelijken. We weten bijvoorbeeld dat er in de 10e eeuw een soort paasdrama is ontstaan. Aanvankelijk werden de rollen vertolkt door priesters, later werden daar ook leken bij betrokken, maar dan wel uitsluitend mannen. Geleidelijk aan ging men de tot toneelstukken uitgegroeide spelen ook buiten het kerkgebouw opvoeren, op het plein in het dorp.

Zo is het religieuze toneel ontstaan dat in de Middeleeuwen een belangrijke plaats heeft ingenomen. Uit die tijd kennen we vooral mirakelspelen (waarin een wonder wordt verbeeld) en mysteriespelen (waarin geloofswaarheden centraal staan). Veel van die toneelstukken zijn bewaard gebleven; een klein aantal ervan boeit zelfs de hedendaagse toeschouwer nog steeds.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

Nederland en België, de Nederlanden, maakten in de Middeleeuwen deel uit van het Frankische rijk onder Karel de Grote en waren verdeeld in gouwen (gewesten). Enkele gouwgraven werkten zich op tot vorsten over hun gebied en legden de grondslag voor de latere Nederlandse gewesten, zoals Vlaanderen, Holland, Brabant en Gelre. Door huwelijken, erfenissen en veroveringen werden steeds meer van deze staatjes samengevoegd en was er meer en meer sprake van een eenheid.

Literatuur

De literatuur van de late Middeleeuwen wordt Middelnederlandse literatuur genoemd. Een geboortjaar voor de schriftelijke letterkunde in de volkstaal is niet te geven, omdat de oudste geschriften niet gedateerd zijn. Maar er kan met zekerheid worden aangenomen dat vóór 1150 geschriften in de volkstaal schaars zijn geweest. In de Middeleeuwen bestond nog geen algemene Nederlandse taal (die ontstond pas in de 17e eeuw); in elke streek sprak en schreef men het eigen dialect. Als we spreken van Middelnederlands (of *Diets*, zoals de middeleeuwers het zelf noemden), dan bedoelen we daarmee een verzameling van in hoofdzaak Zuid-Nederlandse dialecten. De hofkringen van Brabant (bijvoorbeeld die van hertog Hendrik III en diens zoon Jan I) en Holland zijn veruit de belangrijkste centra van waaruit de Middelnederlandse literaire cultuur gestimuleerd werd.

Van de meeste Middelnederlandse schrijvers zijn de namen onbekend. Toch kennen we de namen van een aantal schrijvers. Zo trad de sprookspreker Willem van Hildegarsberch rond 1400 op aan onder andere het Hollandse hof, bij de hertog van Gelre, in het klooster in Egmond, in Utrecht en Middelburg.

Andere schrijvers zijn Jacob van Maerlant, die onder andere de *Spiegel Historiael* schreef, en Dirc van Delft. Zij waren in dienst van een vorst, edelman of stadsbestuur en de kosten die ze moesten maken voor perkament en inkt en arbeidsloon waren

Verreweg het beroemdste boek uit deze periode is het dierenepos (verhaal waarin een dier een heldhaftige hoofdrol vervult) *Vanden vos Reynaerde*.

- 1170 Van Veldeke, *Sint-Servaeslegende*
- 1200 hoofse liefdespoëzie
 - anoniem, *De reis van Sinte Brandaan*
 - anoniem, *Het Roelandslied*
 - anoniem, *Renout van Montalbaen*
 - anoniem, *Walewein*
- 1225 anoniem, *Beatrijs*
- 1250 anoniem, *Karel ende Elegast*
 - Willem, *Vanden vos Reynaerde* (handschrift)
- 1257 Van Maerlant, *Alexanders gheesten*
- 1260 Van Assenede, *Floris ende Blancefloer*
- 1265 Van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*
- 1300 Diengodgaf, *Tpriel van Troje*
 - anoniem, *Lanceloet en het hert met de witte voet*
 - Hertog Jan I van Brabant, hoofse liefdespoëzie
- 1305 Stoke, *Rijmkroniek van Holland*
- 1374 anoniem, *Beatrijs* (Marialegende)
- 1375 anoniem, abele spelen: *Esmoreit, Gloriant, vanden Winter ende vanden Somer en Lanseloet van Denemarken*
- 1375 anoniem, *Buskenblaser*
- 1411 Potter, *Der minnen loep*
- 1470 anoniem, *De pastoor van Kalenberg*
- 1476 anoniem, *Mariken van Nieumeghen*
- 1479 anoniem, *Die hystorie van Reynaert die vos* (voor het eerst in druk)
- 1485 anoniem, *Elckerlyc*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Sinds de slag bij Hastings in 1066 werd het laatmiddeleeuwse Engeland bezet door de Normandiërs. De Normandiërs waren hooghartige bezetters, die zich terug-

trokken in hun onneembare kastelen en hun eigen Franse dialect bleven spreken. Met hun komst verdween het Angelsaksische stelsel dat gebaseerd was op de Germaanse krijgercultuur waarin eer, (bloed)broederschap en gezamenlijkheid een overheersende rol speelden. De Normandiërs introduceerden het meer op economisch eigenbelang en klassenverschil gerichte feodale stelsel. Het Engelse nationale bewustzijn kreeg een enorme impuls in de *Hundred Years War* (1337-1453) met Frankrijk. Verbeterden probeerden de nu Engels sprekende en zich Engels voelende koningen hun voormalige macht in Frankrijk te heroveren. Een direct gevolg was dat het Engels de taal werd van alle rangen en standen, waarbij het dialect van Londen zich tot het Standaardengels ontwikkelde.

De beëindiging van de oorlog met Frankrijk leidde tot een interne machtsstrijd: de Rozenoorlogen (1455-1485). Daarna werd een nieuwe dynastie gesticht: de Tudor-dynastie. In ruil voor steeds meer privileges, vastgelegd in de Magna Carta van 1205, steunde de adel de koning. Zwaar geharnaste ridders hielden de rest van de bevolking in een ijzeren greep. Het dagelijkse leven werd strikt geregeld door de machtige gilden. De alom tegenwoordige Kerk bewaakte en beperkte daarnaast ook nog eens de geestelijke bewegingsruimte van de bevolking.

Toen de builenpest (*The Black Death*, 1349-1351) meer dan de helft van de bevolking wegvaagde, kwamen de landbouwers in beweging. Zij verkochten hun diensten aan de meest biedende, streden voor hun rechten (*The Peasants' Revolt*, 1381), of trokken naar de opkomende steden.

Engelse miniatuur, 15e eeuw: terugkeer van een pelgrims-tocht. De kleding wijst op de welstand van de pelgrims.

Literatuur

De Kerk bediende zich alleen van het Engels in religieuze teksten voor de ongeletterde, Engels sprekende bevolking. Dit materiaal (preken, bijbelverklaringen, heiligenlevens, catechismus) had geen hoog literair gehalte.

Tot aan de 14e eeuw stond de literatuur in Engeland onder de overheersende invloed van de Franse cultuur. Franse genres zoals de (Arthur)roman en het droomvisioen werden slaafs nagevolgd, eerst in het Franse dialect van de Normandische adel en later in het Engels. Vanaf de 14e eeuw begonnen Engelse dichters open te staan voor andere (Italiaanse) invloeden, de Franse voorbeelden op geheel eigen wijze te bewerken of te putten uit de eigen Engelse traditie. Dit proces is te zien in het werk van Geoffrey Chaucer, Englands grootste middeleeuwse dichter. Chaucer begon als vertaler van Franse werken (*Roman de la Rose*), verwerkte later ook Italiaanse en klassieke literatuur in zijn eigen werk. Hij was de eerste die de eigen taal gebruikte voor de literatuur.

- 1122 anoniem, *The Peterborough Chronicles*
 1250 anoniem, *King Horn* (ridderroman)
 1375 anoniem, *Sir Gawain and the Green Knight* (Arthurroman)
 1390 Chaucer, *The Canterbury Tales* (pelgrimsverhalen)

Duitse literatuur

Tijdsbeeld

Duitsland was in de late Middeleeuwen dan weliswaar een keizerrijk, maar het was geen staat. Het was veeleer een samenstel van een groot aantal vorstendommen.

De heersers over deze gebieden maakten in feite de dienst uit, de macht van de keizer was daarentegen zeer beperkt. Een conflict tussen keizer en paus over het benoemen van bisschoppen ondermijnde de positie van de keizer nog verder. De toenemende kritiek op misstanden in de Kerk leidde in de 11e eeuw tot een hervorming die uitging van het klooster Cluny in Bourgondië. Verwerping van het aardse, een streng ascetische levenshouding kenmerkten de beweging. De nieuwe vroomheid voerde ook tot de eerste kruistocht (1096). De periode van de kruistochten naar het heilige land duurde tot de val van de stad Akko in Palestina (1291).

In Oost-Europa gingen ze echter nog langer door. Een gevolg van de kruistochten was de ontwikkeling van een ridderstand die in cultureel opzicht de positie van de geestelijkheid steeds meer ging overnemen.

Tegen het einde van de Middeleeuwen groeide de economische macht van de kooplieden (Hanzeverbond) en de steden. De burgerlijke cultuur ging daarvoor een steeds belangrijkere rol in de Duitse gebieden spelen.

Belegging van een burch met zijn verdigingsgordel uit de 11e en 12e eeuw.

Literatuur

en de wereld te behagen was echter geen gemakkelijke opgave. Eigenlijk slaagde alleen Wolfram von Eschenbach met zijn hoofse epos *Parzival* daar in. De bloeiperiode van de Duitse middeleeuwse literatuur ligt rond het jaar 1200. De belangrijkste genres zijn behalve het hoofse epos het heldenepos (*Nibelungenlied*) en de *Minnesang*, de gestileerde hoofse verering van een dame door een ridder.

- 1065 Ezzo, *Das Ezzolied*
 1200 Duitse Minnesänger (zoals Walther von der Vogelweide)
 anoniem, *Nibelungenlied* (heldenepos)
 1210 Von Eschenbach, *Parzival* (ridderroman)

Franse literatuur

Tijdsbeeld

In de late Middeleeuwen vormde zich het Franse koningschap. Met steun van de Kerk ontstond een centrale Franse regering die overigens steeds grote moeite had de regionale adel in bedwang te houden. De Normandische hertog Willem de Veroveraar veroverde in 1066 Engeland en werd een machtige concurrent van de Franse troon. Treurig hoogtepunt van de machtsstrijd was de Honderdjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk (1337-1453) om de macht over het westen van Frankrijk, de oorlog waarin Jeanne d'Arc in 1431 door de Engelsen werd verbrand in Rouen.

Adellijke dame op valkenjacht, miniatuur rond 1460.

en anderen. Het Franse proza vinden we vooral in de kronieken, waarin schrijvers als Villehardouin en Joinville verslag doen van reizen, veroveringen en opmerkelijke voorvallen uit de eigen tijd. Ook ontstaat er veel vrome of moralistische literatuur in fraaie manuscripten versierd met miniaturen.

De lyrische poëzie begint met de *chansons de toile*, liedjes die tijdens het spinnen werden gezongen, over de ongelukkige liefde van een schone jonkvrouw die door haar jaloezse echtgenoot is opgesloten, terwijl zij smacht naar de liefde van een verre prins. Minnezangers gingen op deze toon verder, maar breidden hun repertoire ook uit met echte chansons d'amour, waarin verliefde jongelingen hunkeren naar een blik van hun aanbeden dame.

Naast deze verhalende en gevoelige genres was er ook behoefte aan echte informatie: *Le roman de la rose* – van 1250 tot 1280 geschreven door verschillende auteurs – bevat een theorie in versvorm van de hoofse liefde en een schat aan geleerdheid en filosofie, waaruit de aristocratie haar levenskunst leerde. Het was de 'bijbel van de erotische cultuur'.

De humor vond vooral zijn weg in de *fabliaux*, berucht om de vaak platvloerse of ronduit schunnige lol. Zeer populair zijn de *Isopets*, bundels van fabels naar het voorbeeld van de Griekse dichter Esopus. In deze fabelliteratuur wordt door middel van dieren een satirisch beeld geschetst van de mensenmaatschappij.

Het beroemdste voorbeeld hiervan is *Le roman de Renard*, een verzamelnaam voor verhalen in versvorm.

Toneelonderwerpen waren aanvankelijk nog godsdienstig, zoals *Le jeu d'Adam* (circa 1175). Weldra kwamen er echter ook wereldse onderwerpen ten tonele waarin plaats was voor de liefde en de lach: *Le jeu de Robin et Marion* (1285) is het liefdesverhaal van een herder, een herderinnetje en een adellijk heerschap dat misbruik meent te kunnen maken van zijn positie.

Middeleeuwse dichters vertolkten algemene gevoelens. Pas in de 14e eeuw kwam de persoonlijke literatuur op gang. De bekendste figuur is de bandiet en dichter François Villon, uit de tijd van de Honderdjarige Oorlog.

Blijheid leidt de dans, uit een 15e-eeuws Vlaams handschrift van *Le Roman de la Rose*.

Hoofdstuk

3

Renaissance en Barok

(circa 1500-1700)

1 Tijdsbeeld

Schoonheid en de mens centraal

Italië was de bakermat van de nieuwe renaissancekunst en nieuwe inzichten over de mens (humanisme). De Italianen noemden de 14e eeuw daarom het 'nuovo-cento' (= nieuwe eeuw). De vernieuwing bereikte in de rest van Eurpa haar hoogtepunt in de 16e eeuw.

De positie van Noord-Italië in het centrum van de Middellandse Zee was bijzonder gunstig voor de ontwikkeling van de handel. De kruistochten hadden daartoe reeds een belangrijke aanzet gegeven. Noord-Italië werd rijk en machtig. De rest van Europa volgde in een hoog tempo.

Het Europese streven naar rijkdom kende geen grenzen. De verre handelsreizen en ontdekkingsstochten (Columbus ontdekte bijvoorbeeld in 1492 bij toeval Amerika, en Vasco da Gama ondernam in 1498 de eerste grote scheepsreis naar Azië) doorbraken het gezichtsveld van de middeleeuwse mens die tot dan toe slechts binnen de grenzen van zijn eigen wereld had geleefd.

Door de uitvinding van de boekdrukkunst (Gutenberg, 1450) raakte de Kerk het alleenrecht kwijt om haar ideeën onder de bevolking te verspreiden. Door de grotere oplage en dus de lagere prijs kon de gegoede burgerij boeken aanschaffen en lezen.

Renaissance en humanisme

Renaissance en humanisme zijn twee namen die betrekking hebben op een verandering in mentaliteit en cultuur. Beide grijpen terug op de klassieke Oudheid: op de beelden en bouwwerken die in Italië nog voorhanden waren en op de geschriften van de klassieke schrijvers, die in de kloosters bewaard waren gebleven. Men probeerde om de Griekse en de Romeinse cultuur opnieuw tot leven te brengen (*renaissance* is Frans voor wedergeboorte). Dat leidde tot een wedergeboorte van de klassieke cultuur en tevens tot de geboorte van de moderne mens: de humanist, een mens die optimistisch op zoek ging naar zijn eigen waarden, gestimuleerd door de ideeën van de klassieke filosofen.

Een sterk individu (de zakenman, de wetenschapper, de kunstenaar) voelde zich niet langer afhankelijk van de gemeenschap waarin hij leefde, maar beschouwde zichzelf als het middelpunt van alles. Vreugde en geluk, vond men, waren niet alleen meer te vinden in het geloof en in het hierna-maals, maar ook in de wereld waarin je leefde, een wereld die vele mogelijkheden tot ontplooiing bood. Een humanist was een actief levend mens, die intensief met cultuur bezig was. Een humanist las veel, hield zich druk bezig met wetenschap en steunde de kunst. En een humanist was een christen die kritisch met zijn geloof omging. Zo ontstond het beeld van de ideale mens, de *uomo universale*, die van alle markten thuis was. Een beroemde Nederlandse humanist was Desiderius Erasmus, die de vader van de West-Europese beschaving wordt genoemd, omdat zijn ideeën grote weerklink vonden.

Masaccio, *De heilige drie-eenheid*, 1425.

Pausen leefden in de late Middeleeuwen als koningen in grote paleizen, gingen op jacht en hielden grote feesten. Ze bemoeiden zich met politiek en voerden soms oorlog, waarbij ze zelf hun legers aanvoerden. Ook kardinalen en bisschoppen leidden een werelds leven vol pracht en praal. In de katholieke kerk kwam alle macht van boven: paus, kardinaal, bisschop, priester. De gelovigen zelf hadden niets in te brengen.

Op de leiders van de Kerk ontstond in de Renaissance steeds meer kritiek. Er gingen stemmen op om allerlei kerkelijke regelingen bij te stellen. De eerste belangrijke geestelijke die hervormingen eiste, was de Duitse monnik Maarten Luther. In 1517 protesteerde hij met name tegen het pausschap, de heiligenverering, de regels voor priesters en kloosterlingen en de aflaathandel. Hij deed dat met de bijbel als bewijs in de hand en voerde actie voor een sober en zuinig leven en voor meer inbreng van de gelovigen in de kerkgemeenschap. Vooral het idee dat mensen de bijbel zelf mochten bestuderen en uitleggen, sprak in de Renaissance veel mensen aan en Luther kreeg snel vele aanhangers.

Hij pleitte ook voor een scheiding tussen de politieke macht van de kerk en de staat, wat de adel wel beviel, maar de Kerk natuurlijk niet. Daardoor vormden zijn protesten de aanleiding tot een hevige politieke strijd.

Na Luther kwamen er meer hervormers, zoals de Fransman Johannes Calvijn in 1536, die nog strenger in de leer was dan Luther. Maar een klein deel van de mensheid is volgens de calvinistische leer voorbestemd om in de hemel te komen. Mensen moesten streng en sober leven; voor plezier was weinig plaats. De kerkorganisatie was heel democratisch: de gelovigen hadden het zelf voor het zeggen. Ze organiseerden zich in gemeentes die hun eigen leiding kozen. Deze predikanten mochten in tegenstelling tot katholieke priesters wél trouwen.

De Renaissance is een periode geweest van geloofshervormingen, geloofsvervolgingen en godsdiensttwisten tussen katholieken en protestanten (verzamelnaam voor aanhangers van Luther, Calvijn en andere hervormers). Het was de tijd van de protestantse *Reformatie* en de katholieke *Contrareformatie*.

Al vanaf 1522 vonden in Duitsland volksoptstanden plaats tegen de katholieke overheersers in de vorm van beeldenstormen, waarin het volk heiligenbeelden, schilderijen en altaren vernielde in kerken en kloosters. Die beeldenstormen vonden hun hoogtepunt in de Nederlanden in 1566. Er was toen niet langer meer sprake van een uit de hand gelopen godsdiensttwist, maar er ontwikkelde zich een enorme volksoptstand tegen het wrede optreden van de Spaanse, katholieke heersers. Woedende protestanten bestormden honderden kerken en kloosters en sloegen daar alles kort en klein. Vooral de katholieke inquisitie (rechtspraak) heeft veel slachtoffers geëist. De inquisitie strafte zelf niet, maar droeg de veroordeelden over aan de wereldlijke macht. Vaak werd met lijfstraffen geprobeerd 'ketter' te bekeren tot het katholieke geloof. En als dat niet hielp, was er de brandstapel. De landvoogd Alva liet bijvoorbeeld 1100 mensen terechtstellen door een speciale rechtbank: de Raad der Beroerten, bijgenaamd de Bloedraad.

Bovendien was de barok dé stijl van de katholieken die op de hervormingen van de protestanten reageerden: het katholieke geloof moest zijn comeback maken met nieuwe pracht en praal.

De Barok had zich vanuit Italië ontwikkeld als een reactie op de idealistische schoonheidsidealen van de Renaissance. De eerste barokkunstenaars vonden dat de wereld niet uitsluitend bevolkt werd door mooie, goed gevormde mensen. Hun werk was erg realistisch. Er was grote aandacht voor het levensecht uitbeelden van mensen.

Handel en sociale verhoudingen

In de 16e eeuw groeiden de grote Europese steden door de toenemende handel. Het oude gildensysteem (verenigingen van burgers van een stad die hetzelfde beroep uitoefenden, met het doel elkaar onderling te steunen, zoals het gilde van de hoedenmakers, goudsmiden en drukkers) verloor het op economisch gebied van de kapitalistische ondernemers. Dat waren vermogende mensen die samen met enkele anderen geld in een firma staken en op basis van concurrentie handel begonnen te drijven. Grondstoffen werden gekocht en mensen ingehuurd om die te verwerken. Veel arbeiders werkten thuis of in kleine werkplaatsen en werden betaald in stukloon. Als het slecht ging met de economie, moesten ze maar rond zien te komen, want van sociale voorzieningen was in de Renaissance nog geen sprake.

Geleidelijk aan ontwikkelde zich een relatief kleine bovenlaag van patriciërs (rijke kooplieden en bankiers) en een benedenlaag van de arme volksklasse. Daartussenin leefde nog een grote middenklasse: de kleine burgerij en de boerenstand met een bescheiden inkomen.

De welgestelden konden zich vrije tijd en cultuur veroorloven. De meeste mensen echter niet; zij hadden hun tijd hard nodig om het hoofd boven water te houden.

Ziekte en gezondheid

De kennis van de medische wetenschap nam snel toe door de bestudering van het werk van de Griekse arts Hippocrates, maar ook door eigen anatomisch onderzoek. Er werden steeds meer ziekenhuizen gebouwd.

De hygiëne kreeg ook steeds meer aandacht, wat de volksgezondheid bevorderde, hoewel die in het algemeen bedroevend slecht bleef. De gemiddelde leeftijd was nog steeds dertig tot vijfendertig jaar. Wie de zestig haalde, was van 'hoge ouderdom'. Toch hebben de mensen in de Renaissance ook van het leven genoten. Er waren veel feesten: kermissen, jaarmarkten en bruiloften. In het algemeen werd er stevig gedronken, vooral bier en wijn. Op vele schilderijen is te zien dat men destijds regelmatig de bloemetjes buitenzette.

Jan Steen, *Ruzie bij het spel*, 17e eeuw.

De kortstondigheid van het leven door allerlei ziektes en onvoldoende medische mogelijkheden, vormde ook de aanleiding voor vele vanitas-schilderijen. (Het Latijnse woord 'vanitas' betekent leegheid.) Doodshoofden en zandlopers herinnerden de mensen eraan zich ook te bezinnen op de ernstige kanten van het leven en de onherroepelijke dood.

De pest vormde de 'zwarte rand' van de Gouden Eeuw, zoals de 17e eeuw genoemd werd. In 1602 stierven alleen al in Amsterdam ruim 10.000 mensen, voor het merendeel als gevolg van de pest.

Gezin en huwelijk

Net als in de Middeleeuwen was er in de Renaissance sprake van een mannenmaatschappij. Een man trouwde pas als hij zijn vrouw kon onderhouden. De ouders bepaalden met wie de kinderen mochten trouwen. En wie voor een dochter een goede partij zocht, diende een bruidsschat te betalen. Een huwelijk was een zakelijke aangelegenheid tussen twee families: het werd gesloten onder leiding van een notaris in het huis van de vader van de bruid. Daarna ging het bruidspaar naar de kerk

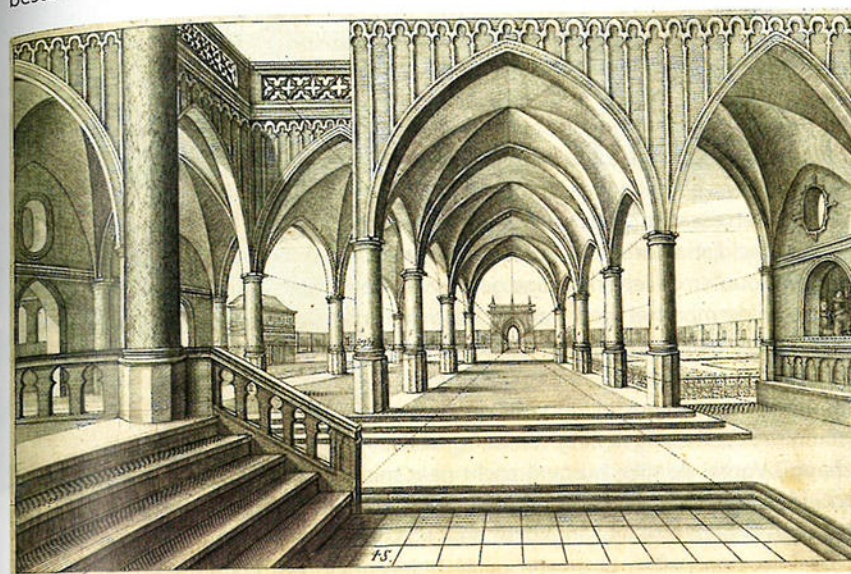
Mens en maatschappij

- 1500** Sterke uitbreiding wetenschap, vooral van natuurkunde en aardrijkskunde.
Amsterdam heeft ongeveer 15 000 inwoners. (Gent is vele malen groter.)
Antwerpen de grootste handelsstad van Europa.
Tijd van de Italiaanse kunstenaars Michelangelo, Leonardo da Vinci en Rafaël. Spanjaarden veroveren Zuid- en Midden-Amerika; ontstaan van de slavernij.
- 1509** De humanist Erasmus publiceert zijn Lof der zotheid.
- 1515** Karel V (tot 1555).
- 1517** Luther (begin van de Hervorming).
- 1519** Hegemonie van de Habsburgers in Europa (tot 1648).
- 1531** Hendrik VIII hoofd Engelse kerk na breuk met Rome.
- 1536** Calvijn (godsdiensthervormer).
- 1543** Copernicus publiceert zijn theorie over de beweging der hemellichamen.
Karel V heer van alle Nederlandse gewesten (tot 1555).
- 1556** Philips II van Spanje (tot 1598).
- 1560** Tabak wordt beschouwd als zeer geneeskrachtig ...
- 1566** Begin van de godsdienstoorlogen (onder andere Beeldenstorm).
- 1568** Begin Tachtigjarige Oorlog.
- 1574** Stichting universiteit Leiden.
- 1585** Val van Antwerpen voor de Spanjaarden.
Opbloei van Amsterdam als cultuurcentrum van humanisme en Renaissance.
- 1598** Einde burgeroorlog in Frankrijk (begonnen in 1562).
Hendrik IV koning van Frankrijk.
Edict van Nantes (godsdienstvrede).
- 1600** Grote belangstelling voor natuurkunde, mechanica, biologie en geneeskunde.
Engelsen, Fransen en Hollanders in Amerika (kolonialisme).
- 1602** Oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.
- 1609** Galilei vindt de telescoop uit.
- 1625** Stichting van Nieuw Amsterdam (New York).
- 1633** Galilei wordt veroordeeld om zijn ketterse natuur- en sterrenkundige inzichten.
- 1637** Verschijning van de Statenbijbel.
Rembrandt schildert de Nachtwacht.
Descartes (Frankrijk) publiceert zijn Discours de la Méthode.
- 1644** Torricelli meet de druk van de atmosfeer.
- 1648** Einde van de Tachtigjarige Oorlog (Vrede van Munster).
- 1661** Lodewijk XIV, de Zonnekoning (tot 1715).
- 1662** Wet van Boyle over gasdruk.

2 Kunst in vogelvlucht

Renaissancekunst

Grote beeldende kunstenaars uit Italië, zoals Leonardo da Vinci, Michelangelo en Rafaël gaven de toon aan. De kunstenaar in de Renaissance haalde uit de klassieke literatuur de gedachte dat kunst en poëzie de hoogste dingen waren waaraan een mens zich kan wijden. De kunstenaar raakte in hoog aanzien en bewoog zich in de beste kringen.

Jan Vredeman de Vries, *Perspectief*, 1604.

- **Beeldhouwkunst:** de werkwijze van de Grieken en Romeinen werd als voorbeeld gebruikt. Mooie mensen werden levensgroot in marmer uitgebeeld met veel aandacht voor de anatomie.
- **Schilderkunst:** kunst en techniek waren in de Renaissance nauw met elkaar verbonden: een kunstwerk was niet alleen een prachtig stuk werk, maar ook een technisch meesterstuk. Er was in de Renaissance bijvoorbeeld veel aandacht voor de compositie, de 'opbouw' van een schilderij en voor het perspectief, de dieptewerking.
- **Reformatie:** onder invloed van de Reformatie werd veel kunst in de 16e eeuw soberder. Heiligenbeelden werden door het nieuwe geloof verboden. Het interieur van kerken en gebouwen was licht en nauwelijks van versieringen voorzien.
- **Bouwkunst:** aanvankelijk ondervond de bouwkunst in de Renaissance nog veel invloeden van de middeleeuwse Gotiek. De gebouwen waren hoog en

zuur worden aangebracht, spreekt men van een ets. Van één gegraveerde plaat en van een etsplaat konden vele afdrucken gemaakt worden.

Barokkunst

- **Bouwkunst:** weelderige vormen en krullen, vaak met een neiging tot overdaad die een tegenstelling vormde met het eerdere renaissance-ideaal van evenwicht.
- **Beeldhouw- en schilderkunst:** erg levensecht. Schilderijen kenmerkten zich door donkere tinten en sterke licht-schaduwcontrasten (*clair-obscur*: een meestal aan het oog van de toeschouwer onttrokken lichtbron verlicht het afgebeelde). Voorbeelden: Rubens, Hals en Rembrandt. De portretkunst maakte een periode van bloei door (Holbein, Dürer).

3 Literatuur

In de Renaissance nam men het werk van schrijvers uit de Griekse en Romeinse Oudheid als voorbeeld voor het eigen werk. Daarmee werd resoluut gebroken met de inhoud en de letterkundige genres van de middeleeuwse literatuur. In de Renaissance wilde men het werk van de klassieken niet dunnetjes overdoen, maar streefde men naar gelijkwaardig of beter werk (*imitatio – aemulatio – creatio*: nabootsen – verbeteren – zelf scheppen).

De sterk groeiende belangstelling voor de klassieke schrijvers en schrijfwijze hing sterk samen met de belangstelling van de tot welstand gekomen bovenlaag van de maatschappij. Vooral de rijke burgerij zocht naar middelen waarmee men zich kon onderscheiden. Men gebruikte als statussymbolen niet alleen kapitale woningen met een rijk gemeubileerd interieur, ingericht naar klassieke voorbeelden. Men wist zich ook aanzien te verschaffen door een grote belezenheid en daardoor kennis van mythen en heldenverhalen uit de Griekse en Romeinse literatuur.

De eerste in het Duits gedrukte exemplaren van het Nieuwe Testament kostten een halve gulden per stuk – iets meer dan het weekloon van een zeer bekwame meester-gezel; dat was in 1522. Toch rolden in enkele tientallen jaren ongeveer 100 000 exemplaren van de persen. De werken van Boccaccio, Villon en Erasmus (*Lof der Zotheid*) namen een hoge plaats in de rij van 16e-eeuwse internationale bestsellers in.

De behoefte aan boeken was groot. In 1500 waren er in 260 Europese steden ongeveer 1200 drukkerijen gevestigd. Toch konden nog maar weinig mensen lezen en schrijven. Literatuur bleef voorbehouden aan een kleine elite van ontwikkelde en rijke mensen.

Er waren veel 'verboden' boeken. De Kerk en de wereldlijke overheid verstrekten lange lijsten van boeken die men niet in zijn bezit mocht hebben. Drukkers van verboden boeken werden gevangengezet of zelfs onthoofd.

Schrijvers moesten het stellen met lage honoraria. En hun werk was vogelvrij: plagiaat bestond toen nog niet en ieder die dat wilde, kon hun werk nadrukken zonder

In de 16e en 17e eeuw ontstonden nieuwe helden, waarover verhalen geschreven zijn in de vorm van reisverslagen. Deze nieuwe helden waren ontdekkingsreizigers en handelaren, onversaagde lieden die erop uit trokken om de wereld voorbij de horizon op te zoeken. Ze verlieten huis en haard om de eigen welvaart of die van de natie te vergroten, vaak ten koste van de bevolking van veraf gelegen gebieden. Of ze zochten de wijde verten op om onbekende streken in kaart te brengen. Hun avonturen spraken in deze tijd meer aan dan die van gefantaseerde ridders met hun edele dames.

De ontdekking van Amerika.

In Spanje kwam in de 16e eeuw de picareske roman, de schelmenroman, tot bloei. Het eerste echte voorbeeld van dit genre was *Lazarillo de Tormes* van Diego de Mendoza in 1554. De hoofdpersoon leefde aan de zelfkant van de samenleving en probeerde te overleven door list en sluwheid. Vanuit Spanje heeft de schelmenroman in de literatuur van West-Europa zijn invloed gehad, met name in Frankrijk (Lesage) en Duitsland (Von Grimmshausen).

Flugschriften en volksboeken

De uitvinding van de boekdrukkunst maakte het mogelijk ideeën in de vorm van vlugschriften snel te verspreiden. Een vlugschrift

was een tekst met een vluchtig karakter, gebonden aan de gebeurtenissen van de dag, die dadelijk effect moest hebben en daarom haastig in elkaar werd gedraaid. Marskramers verkochten pamfletten (liedjes op losse blaadjes) en er waren veel goedkope boekjes zoals almanakken en verhalen die amusant en/of belerend waren en die alle betrekking hadden op 'des mensen op- en nedergang': reisverslagen, geschiedkundige verhalen, verslagen van rechtspleging en dergelijke. Illegaal verschenen er teksten waarin godsdienstige tegenstanders zeer grof bejegend werden. Volksboeken, waarin de oude ridderepiek, in prozavorm gegoten, opnieuw werd uitgegeven, waren enorm populair. Ook kluchtige verhalen, dikwijls met didactische inslag, werden gebundeld uitgegeven.

Liefdesgedichten

De inspiratiebron van veel poëzie uit de Renaissance is terug te vinden in het Italië van de 14e eeuw bij een dichter als Petrarca (1304-1374). Deze schrijver stond op de scheidslijn van twee werelden. Enerzijds onderging hij nog duidelijk de invloed van de middeleeuwse liefdespoëzie van de Franse troubadours. Anderzijds ontwikkelde hij een poëzie waarin op nieuwe wijze vorm werd gegeven aan het liefdesge-

Sonnet

- 1 Gaat op het frisse gras haar blanke voet
met zachte schreden liefelijk bewegen,
dan schijnt het, of die teerheid als een zegen
de bloemen in het rond ontluiken doet.
- 5 De liefde die slechts heerst in 't zacht gemoed
elders zijn macht te tonen ongenegen,
stort uit haar schone ogen milde regen
van warm genot, mij meer als alle goed.

En ook haar woorden, allerzoetst bespraakt,
10 gelijk haar gang, haar zoete blik bekoren
en al haar doen, zacht, rustig, ongemaakt.

Uit die vier vonken, en nog meer, geboren
is 't machtig vuur dat mij voortdurend blaakt,
en maakt tot nachtuil die de zon ziet gloren.

Petrarca (Italië). In: D. Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*.

Petrarca heeft veel invloed gehad. In de 16e eeuw zijn zijn liefdesgedichten door veel Italiaanse componisten op muziek gezet in de vorm van madrigalen (meerstemmige, niet-godsdienstige liederen). En drie eeuwen lang volgden talloze dichters in heel West-Europa hem in sonnetvorm na. Er is zelfs een traditie ontstaan die wel wordt aangeduid met de term *petrarkisme*. Zo ontstond in het 16e-eeuwse Frankrijk de invloedrijke Pleïade-groep (pleïade = stelsel van zeven sterren). Deze groep bestond uit zeven jonge dichters, die in navolging van de klassieke en Italiaanse literatuur een eigen Franse literatuur wilden vormen, waarbij die van de klassieken zou verbleken. Pierre de Ronsard is de belangrijkste vertegenwoordiger.

In petrarkistische poëzie kwamen in de zeer lovende beschrijving van het uiterlijk van de geliefde vaak dezelfde elementen terug: haren als van goud, vlammende ogen, tanden als parels, lippen als rozen en een adem als het zoetste parfum.

Godsdienstige poëzie

In de Renaissance is ook veel poëzie geschreven rond de godsdiensttwisten. Protestanten en katholieken bestreden elkaar te vuur en te zwaard, ook in de literatuur. Zo dichtte een Nederlandse protestant over Weyncken Claesdochter die tot op de brandstapel haar afkeer van de katholieken niet verborg:

Dus lieflijk ontslapen
is Wendelmoe in den Heer,
Maer Monicken en Papen¹
Die naer 't Christenbloet gapen
Versaet² worden zij nemmermeer!

¹ benaming voor
rooms-katholieken
² verzadigd

Anoniem. In: B. Nauter, *Nederlandse literatuur*.

En een katholieke dichteres schreef regels als:

Prince, comt uut Luthers leere oock eenich goet?
Neent, moet ghij antwoorden, sijdijs ander vroet,¹

¹ als u
verstandig bent

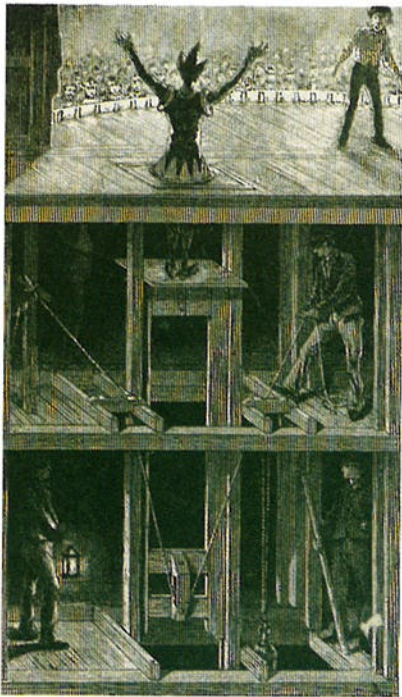
Maer hij met alle zijnen ghesellen
Sijn scadelijcke wolven onder tchristen bloet,
Die de scaepkens vermoorden, die Christus voet.

Anoniem. In: B. Nauter, *Nederlandse literatuur*.

Toneel

In de Middeleeuwen was het toneel er voor iedereen. In de 17e eeuw werd dat anders. De gewone mensen bleven natuurlijk op hun eigen manier toneel spelen: bij feestelijke gebeurtenissen, bij bruiloften en partijen. Maar de 'echte' schrijvers schreven niet meer voor het gewone publiek, onder andere omdat ze zich in de hoogste kringen bewogen. Het literaire toneel verplaatste zich van het plein in het dorp naar speciaal daartoe gebouwde 'speelhuizen', de schouwburgen. Daar kwam over het algemeen slechts de gegoede burgerij om te genieten van verheven spelen over hooggestemde ideeën.

De teksten van de toneelstukken waren lang niet altijd even speelbaar. Ze waren vooral geschikt om zo mooi mogelijk te worden gedeclameerd. Je zou kunnen spreken van poëzie in toneelvorm. Ter verlevendiging speelde men na de declamatie sommige belangrijke scènes na in de vorm van pantomime of door middel van een tableau vivant, een stilstaand 'beeld' van acteurs.

Tijdens een voorstelling verschijnt er als bij toverslag een clown op het toneel.

Van de schouwburgen in die tijd moet je je geen grootse voorstellingen maken. Het waren in het algemeen kleine zalen met vooral veel staanplaatsen, een beperkt aantal zitplaatsen en enkele loges langs de zijkanten. De zaal werd met kaarsen verlicht, en daar waar tegenwoordig gekleurde voetlichten zijn aangebracht, stonden toen grote bakken met veel kaarslicht, zodat 's zomers de temperatuur in de zaal tot grote hoogte opliep.

Men maakte vrij stereotiepe decors en kostuums; een ruim vertrek in een kasteel met zwierige hovelingen; een fraai geschilderd straatatfeerel met deftige heren, of strijdbaar uitgedoste soldaten voor een prachtig bosdecor op het achterdoek. Soms was men met veel kunst- en vliegwerk in staat om geesten vanuit de hoogte te laten verschijnen of personen door een luik van het toneel te laten verdwijnen. De spelers kleedden zich in lange zwierige mantels en droegen helmen met fraaie pluimen. Later gebruikten ze vooral kleding van de goeide burgerij: een modieus rokkostuum met rood en goud, witte zijden kousen en zwarte schoenen met glimmende gespen. De spelers waren vooral erg pathetisch: ze droegen de poëtische teksten voor met weidse gebaren en met verheffing van stemgeluid. Maar het publiek genoot van de geweldig over-

dreven manier van spelen. De vrouwenrollen werden vaak gespeeld door jongens, want toneelspelende vrouwen vond men destijds buitengewoon onfatsoenlijk. In sommige delen van West-Europa vond men toneelspelen op zich al onbehoorlijk. De Franse toneelschrijver Molière nam bijvoorbeeld een andere naam aan om zijn familie te ontzien en werd ook niet kerkelijk begraven vanwege zijn oneerbare beroep.

Literaire Barok

In de Barok kwamen vooral onzekerheid, spanningen en angst voor de dood opnieuw tot uiting. In de literatuur wordt deze 17e-eeuwse stroming gekenmerkt door:

- dynamiek, sterke effecten en contrasten;
- een overdaad aan versieringen en stijlmiddelen;
- religiositeit (God weer in het middelpunt!).

Het *maniërisme* (van het Italiaanse *maniera* = manier, Duits *Schwulstil*, Engels *euphuism*, Frans *préciosité*) is het belangrijkste stijlverschijnsel van de barok met als veel voorkomende eigenschappen:

- kunstige woordspelingen, dubbelzinnigheden en toespelingen op de klassieke mythologie;
- onnatuurlijke, gezwollen (retorische) taal;

de Nederlanden. Maar het protestantse verzet tegen de Spaanse overheersing groeide. Willem van Oranje werd de ziel van dat verzet. In 1568 (het begin van de Tachtigjarige Oorlog) behaalde hij een overwinning op de Spaanse troepen. Het verzet groeide uit tot een volksoorlog, waarin de watergeuzen een belangrijke rol hebben gespeeld. Toen de Spaanse soldaten in 1576 op eigen houtje Antwerpen binnenvielen, duizenden mensen doodden en roofden wat ze maar konden, was de maat vol en de zeventien gewesten (de Nederlanden bestonden toen uit het huidige Nederland, België en Luxemburg) verenigden zich in de Pacificatie van Gent om de Spaanse troepen het land uit te werken.

In het noorden ontstond een Republiek van zeven gewesten zonder koning met Willem van Oranje als belangrijkste man. Per gewest werd het bestuur op eigen wijze gekozen en geregeld; in de Staten Generaal werden gezamenlijke zaken besproken, zoals de oorlog tegen Spanje (tot 1648). In het zuiden bleef men Philips II als koning erkennen.

Tot aan het eind van de 16e eeuw was Antwerpen de belangrijkste stad in de Lage Landen wat handel, wetenschap en kunst betreft. In 1585 werd de stad door de Spanjaarden heroverd. Veel Antwerpenaren vluchtten naar Amsterdam, waaronder veel kooplieden, ambachtslieden, wetenschappers, schrijvers, schilders, uitgeverij en boekdrukkers. Zij zorgden voor een invasie van kennis, kapitaal en talent. Mede hierdoor nam Amsterdam in de 17e eeuw de positie van Antwerpen over. Zonder de Zuid-Nederlandse immigranten zou de Gouden Eeuw van Amsterdam er een stuk minder glanzend hebben uitgezien. In deze periode zijn de machtige Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie ontstaan. Amsterdam werd niet alleen een wereldhandelscentrum, maar ook hét boeken- en uitgeverscentrum van Europa. In vergelijking met de rest van Europa werd er veel aandacht besteed aan het onderwijs. Tal van scholen werden gesticht. Er kwamen internationaal vermaarde beroepsopleidingen, bijvoorbeeld voor geneeskunde en zeevaartkunde. Buitenlanders waren onder de indruk van de 'geletterdheid' van het Nederlandse volk. Door de toegenomen handel ontstonden er in de 16e eeuw grote steden. (Amsterdam had in 1650 200.000 inwoners en Leiden 65.000. De grootste steden in het zuiden, Maastricht en 's-Hertogenbosch, hadden 10.000 tot 15.000 inwoners.)

Literatuur

In 1567 werd door Jan van der Noot de dichtbundel *Het Bosken* geschreven. Het is het eerste werk dat als Nederlandse renaissance-literatuur te kenschetsen valt. In deze dichtbundel stonden voor die tijd vernieuwende dichtvormen zoals het sonnet en de ode. Opmerkelijk was ook het veelvuldig gebruik van gegevens uit de

In de Verenigde Nederlanden vormde Amsterdam na de val van Antwerpen in 1585 het belangrijkste cultuurcentrum. De Amsterdammers Gerbrand Bredero, Pieter Hooft en Joost van den Vondel worden beschouwd als de grootste letterkundigen van de 17e eeuw in de Nederlanden.

Bekende en bepaald niet zoetsappige avonturenverhalen zijn *De overwintering op Nova Zembla*, een scheepsjournaal opgetekend in 1598, *De schipbreuk van de Batavia* (1629) en *De gedenckwaerdige Reizen van Willem Ysbrantz. Bontekoe* (1646).

De invloed van de schelmenroman in onze streken is gering gebleven; in een enkel toneelstuk komen wel picareske motieven voor, zoals in *Den Spaenschen Brabander* (1617) van Gerbrand Bredero. En Nicolaes Heinsius' verhaal *Den vermaekelijken avonturier* uit 1695 vertoont ook overeenkomsten met de Spaanse 'novela picaresca'.

Een veelgelezen werk op het terrein van het geschiedkundig proza is *De Nederlandsche Historiën* (1642) van P.C. Hooft.

Een omvangrijk meesterwerk op het gebied van het 17e-eeuwse proza is de *Statenbijbel*, geschreven tussen 1626 en 1637. Deze bijbel werd in opdracht van de Staten Generaal opgesteld door een groep schrijvers, onder wie Marnix van Sint Aldegonde. Het boek heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het ontstaan van de Algemeen Nederlandse schrijftaal in de 17e eeuw (Nieuwnederlands). Deze bijbel werd het meest gelezen boek in brede lagen van de bevolking. Vele generaties Nederlanders werden erdoor beïnvloed in hun geloofsopvattingen, manier van denken en schrijfstijl.

De bekendste dichters van petrarkistische poëzie in de Nederlandse literatuur waren Jan van der Noot, Gerbrand Bredero, Pieter Hooft en Jan Luyken. Anti-petrarkistische poëzie is te vinden bij Willem van Focquenbroch.

Als overtuigd rooms-katholiek schreef de dichteres Anna Bijns bloeddorstige teksten tegen de lutherse ketters. Maar de protestanten lieten zich evenmin onbetuigd. Marnix van Sint Aldegonde was een calvinistische dichter die fel van leer trok tegen de katholieken.

1544 anoniem, *Antwerps Liedboek*

1554 anoniem, *Een nyeuwe clucht boeck*

1562 De Roovere, *Rhetoricale wercken* (waarin: Vander Mollenfeeste)

1567 Van der Noot, *Het Bosken*

1569 Van Sint Aldegonde, *Bienchorf der H. Roomsche Kerke*

1598 De Veer, *Seylagiën* (waarin de Overwintering op Nova Zembla)

1614 Roemer Visscher, *Sinnepoppen*

1617 Bredero, *Den Spaenschen Brabander*
Hooft, *Warenar*

1622 Bredero, Boertigh, *Amoreus en Aendachtigh Groot LiedtBoeck*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Net als in de Nederlanden heersten er in Engeland godsdiensttwisten. In 1559 maakte Elizabeth I, dochter van Henry VIII en Anna Boleyn, hieraan een voorlopig

Hans Holbein de Jongere, *Portret van Henry VIII*, 1540.

einde met het vestigen van de anglicaanse *Church of England*. Na de overwinning op de Spaanse Armada, een enorme Spaanse vloot, in 1588 en het afwenden van de dreiging van een Spaanse invasie, liet ze zich in portretten afbeelden als de maagdelijke, bijna goddelijke 'redster des vaderlands'. De regeerperiode van Elizabeth I wordt de Elizabethaanse tijd genoemd.

Met de kinderloze Elizabeth stierf de Tudor-dynastie uit. Het Schotse koningshuis van de Stuarts nam de kroon over. Onder de Tudors en Stuarts groeide de bevolking van Engeland van twee naar vierenhalf miljoen en verviervoudigden de kosten van het levensonderhoud. De inflatie stelde slimme landeigenaren en kooplieden in staat grote winsten te maken en die uit te geven aan luxegoederen als glazen ramen, schoorstenen, huishoudartikelen, boeken en modieuze kleding.

Dagloners leden bittere armoede en gingen zwerven en bedelen. Met de *Poor Laws* (1572) nam de regering daartegen wrede maatregelen. Een voorbeeld is het afhakken van de voeten van opgepakte zwervers. Wol en textiel werden Englands belangrijkste bron van inkomsten.

In 1603 werd James I, die al koning van Schotland was, tevens koning van Engeland. James I miste Elizabeths diplomatieke gaven en kreeg het steeds moeilijker de extremen in het gareel te houden. Zijn onderdrukking van protestants extremisme dreef groepen fanatiekelingen, de zogenaamde puriteinen, het land uit en uiteindelijk naar Amerika (1620, *The Mayflower*). Het conflict tussen de progressieve protestanten uit de middenklasse en de rooms-katholiek gezinde adel, leidde onder zijn zoon Charles I tot een burgeroorlog.

Onder leiderschap van Oliver Cromwell werd Engeland een republiek. Na de dood van Cromwell werd in 1660 de monarchie hersteld (*the Restoration*).

Londen werd het centrum van de commerciële en culturele activiteiten en groeide explosief van 50 000 inwoners in 1520 tot 400 000 inwoners in 1650. De schatkist werd regelmatig gespekt met inkomsten uit de piraterij van avonturiers als Sir Francis Drake en Sir Walter Raleigh, die als militaire operaties werden goedgepraat. Charles II was een levensgenieter, een *merry monarch* die veel maîtresses had, maar geen wettige afstammelingen. Hij werd opgevolgd door zijn broer, James II, een overtuigd katholiek. Uit angst voor het opnieuw uitbreken van een burgeroorlog vroeg het parlement in 1688 de Nederlandse (en protestantse) stadhouder Willem naar Engeland te komen en James II af te zetten. Willem deed dit in de *Glorious of Bloodless Revolution* en werd zo in hetzelfde jaar koning William III van Engeland, dat anglicaans bleef.

Literatuur

In Engeland werd proza net als in de rest van het toenmalige Europa gebruikt om religieuze standpunten uiteen te zetten, om polemieken te voeren, om de geschiedenis van het koninkrijk te schrijven (Holinshed, *Chronicles*), om de toekomst te schetsen (Thomas More, *Utopia*) en om de natie te laten delen in de glorie en spanning van de ontdekkingsreizen (Richard Hakluyt, *The Principall Navigations* en Sir Walter Raleigh, *The Discoverie of Guiana*). Uiteindelijk kreeg ook het woord van God definitief vorm in de *King James Version* (1611) van de bijbel. Ook de onderklasse van hoeren, pooiers, oplichters en dronkelappen kreeg een welluidende stem (Thomas Nashe, *The Unfortunate Traveller*).

De periode van 1500 tot 1570 was er een van moeizaam worstelen met de taal en van experimenten met de nieuwe dichtvormen zoals het sonnet. Toch is het een belangrijke periode, omdat adellijke dichters als Sir Thomas Wyatt en Henry Howard de voorwaarden schiepen voor de gedichten en toneelstukken van Christopher Marlowe en William Shakespeare, de geniale 'volksdichters' ten tijde van Elizabeth I.

Onder het bewind van de Stuarts werd de invloed van de Barok merkbaar. Het optimisme van de natie onder Elizabeth, dat een climax bereikte in Edmund Spensers lange epische gedicht *The Faerie Queene*, maakte bij dichters als John Donne plaats voor een meer individuele expressie van een gevoel van onbehagen over de dreigende instorting van het glorieuze Elizabethaanse Engeland. Aan het einde van de periode waagde John Milton zich in *Paradise Lost* aan een epos dat alle voorgaande klassieke en middeleeuwse epiek moest overtreffen.

klassieke toneel. Het waren de *Poor Laws* van 1572 die het toneel in een stroomversnelling brachten. Deze wetten verboden het rondzwerven en dwongen de theatergezelschappen een vaste standplaats te zoeken en theaters voor permanent gebruik te bouwen. Alle rangen en standen bezochten het theater, dat daarom de plaats bij uitstek was om op vermakelijke wijze morele, religieuze en politieke kwesties aan de orde te stellen.

Succesvolle toneelschrijvers waren *professionals* die een scherp oog en oor hadden voor wat het gewone volk aansprak. Marlowe en Shakespeare waren van eenvoudige, provinciale komaf en waren opgegroeid met de volkse en boertige toneeltraditie van de Middeleeuwen. Hun schoolopleiding had hen vertrouwd gemaakt met de denkbeelden van de Renaissance, en dus ook met klassieke schrijvers en met de vormen en regels van het klassieke toneel. Via hun aristocratische beschermheren waren ze goed op de hoogte van wat zich afspeelde in de hogere kringen, en vertrouwd met de door aristocraten geïntroduceerde nieuwe vormen van poëzie zoals het door Sir Henry Howard ontwikkelde *blank verse* (gedicht zonder eindrijm).

1596 Shakespeare, *A Midsummernight's Dream*

1602 Shakespeare, *Hamlet*

1667 Milton, *Paradise Lost*

Duitse literatuur

Tijdsbeeld

Tussen het Duitse Rijk en Italië, dat oorspronkelijk deel uitmaakte van dat rijk, bestonden ook in de veertiende eeuw nog nauwe banden. Via het hof van keizer Karel IV in Praag verbreidde het nieuwe Italiaanse gedachtegoed van de Renaissance zich over de Duitse landen en verder naar het westen. De centrale macht in het Duitse Rijk werd steeds zwakker. Met de stijgende welvaart nam rond 1500 ook de innerlijke onzekerheid toe. Relikwieën en heiligenverering, boetochten en pelgrimsreizen bepaalden het beeld. De boekdrukkunst voorzag in de bevrediging van een enorme behoefte aan stichtelijke lectuur.

Aanvankelijk had de Reformatie enkel een godsdienstig karakter, later kreeg zij een politieke dimensie. Keizer Karel V (1500-1558) probeerde vergeefs de eenheid van het Duitse Rijk met voor die tijd moderne mid-

Duitsland uitgevochten. Door oorlogshandelingen, besmettelijke ziektes en hongersnood kwam een belangrijk deel van de bevolking om. Rond 1650 was de bevolking, die bij het begin van de oorlog zeventien miljoen mensen telde, tot acht miljoen gedaald. De 17e eeuw vormt in Duitsland in literair-historisch opzicht een relatief gesloten geheel. Anders dan in de 15e en de 16e eeuw was er een duidelijke wil aanwezig om op basis van een gemeenschappelijke taal op te treden als culturele eenheid. Ondanks de politieke versnippering van Duitsland groeide het besef van een culturele eenheid gestaag. Het is dan ook geen toeval dat de zorg voor die gemeenschappelijke taal een grote plaats ging innemen. Voor het eerst sinds de middeleeuwse literaire bloeiperiode van rond 1200 ontstond er een omvangrijker publiek dat werkelijk verstand had van kunst en literatuur. Weliswaar waren de hoven van de verschillende vorsten voorlopig nog toonaangevend, maar geleidelijk aan mengden zich ook niet-adellijke geleerden in het cultuurdebat. Vandaar dus dat de 17e eeuw in Duitsland als een aparte cultuurperiode wordt beschouwd: de periode van de Barok.

Literatuur

De bijbelvertaling van de humanist en theoloog Luther was de belangrijkste literaire gebeurtenis van de 16e eeuw in Europa. Luther keerde terug naar de Griekse en Hebreeuwse bronnen, was uiterst creatief en gebruikte de spreektaal van de gewone mensen om direct bij hun belevingswereld te kunnen aansluiten.

Het lied was het belangrijkste poëziegenre in de periode tussen 1450 en 1600. Tekst en melodie vormden zowel bij het volkslied als het kerklied een vaste combinatie. Het wereldlijke lied bevatte persoonlijke ervaringen of reacties op eigentijdse gebeurtenissen. In de carnavalsperiode werd het *Fastnachtspiel* opgevoerd. Het was sterk lokaal gekleurd en had een satirisch karakter. Het Latijnse *humanistendrama* dat, in het Latijn, op de scholen werd gespeeld, richtte zich naar de Romeinse toneelschrijvers Terentius en Plautus.

De periode van de Barok sloot in Duitsland in literair opzicht niet aan bij de 16e eeuw, eigenlijk was er sprake van een nieuw begin. De Duitse barokliteratuur begon met Martin Opitz die ervoor zorgde dat de Duitse schrijf- en literatuurtaal haar definitieve vorm kreeg. De honger naar het leven stond in schril contrast met het door de gruwelijkheden van de Dertigjarige Oorlog opgeroepen gevoel van vergankelijkheid.

Albrecht Dürer, *Eva*, 1507.

roman terrein begon te winnen. Vanuit andere Europese literaturen werden de ridderroman en de schelmenroman overgenomen. Grimmelshausen ontwikkelde in zijn roman *Simplicissimus* (1668) dit laatste genre verder. De poëzie was in deze tijd vooral onderhoudende voordrachtpoëzie. Er was geen sprake van persoonlijk doorleefde uitingen. Poëzie werd letterlijk in vele vormen (harten, driehoeken) gefabriceerd. Daarnaast waren er ook de religieuze lyriek en het kerklied, die een veel persoonlijker karakter hadden.

Het ging in het baroktoneel vooral om wat er te zien viel. Het spektakel was dan ook niet van de lucht. Gryphius, die onder invloed stond van het Nederlandse rederijkers-toneel, is de belangrijkste vertegenwoordiger van het genre. In de populaire opera vond een versmelting van de verschillende kunstdisciplines plaats.

- 1624 Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey*
- 1642 Fleming, *Teutschen Poemata*
- 1669 Von Grimmelshausen, *Simplicissimus*

Franse literatuur

Tijdsbeeld

In de 16e eeuw was er ook in Frankrijk geen ruimte voor verdraagzaamheid tegenover kritische en evangelische geesten: tijdens de godsdienstoorlogen, die als een nieuwe pest door Europa woedden, werden andersdenkenden genadeloos uit-

geroeid. In 1572 werden duizenden Franse protestanten (hugenoten) vermoord of verdreven.

De Franse troon bleef na enige aarzelingen ten slotte katholiek. François I sympathiseerde aanvankelijk met de nieuwe reformatorische ideeën, maar liet deze in 1542 weer los. Henri IV, protestant en koning van Navarra, werd in 1593 katholiek om koning van Frankrijk te kunnen worden: *Paris vaut bien une messe* (Parijs is wel een mis waard). In de 17e eeuw mondde de eeuwenlange strijd om de macht uit in het absolute koningschap van de bijna als een god vereerde zonnekoning Louis XIV. Het waren twee eeuwen vol binnenlandse en buitenlandse strijd.

Literatuur

genwoordigers van de *Pléiade* waren Joachim du Bellay en Pierre de Ronsard. In 1549 verscheen van de hand van Joachim du Bellay het manifest van de groep: *Défense et illustration de la langue française*: het Frans moest gepropageerd worden als taal van wetenschap en literatuur, maar had daarvoor wel verrijking nodig, ontwikkeling van woordenschat en stijl, vooral door navolging van het voorbeeld van de Latijnse en Griekse klassieken en de grote Italianen, imitatie van hun stijl en zo nodig verfransing van hun woorden. Ook werd gretig geput uit de woordenschat van ambachten en dialecten. Deze bonte veelvormigheid werd in de 17e eeuw sterk beteugeld. De dichter Boileau legde de regels voor een strakke, ingetogen en harmonieuze dichtkunst vast in *L'art poétique* (1674). Hij beriep zich op de regels van Aristoteles voor toneel en poëzie en verwierp elke dichtelijke vrijheid, wantrouwde spontaneïteit, eiste vakmanschap en voortdurende zelfkritiek. Met de woorden van Boileau:

vingt fois sur le métier¹ remettez votre ouvrage,²
polissez³ le sans cesse et le repolissez,
ajoutez⁴ quelquefois et souvent effacez⁵

Boileau, *Art poétique*.

- ¹ werkbank
- ² werkstuk
- ³ polijst
- ⁴ voeg toe
- ⁵ haal weg

Nagenoeg alle schrijvers van de 17e eeuw voelden zich verplicht deze vormdwang te respecteren. De boertigheid maakte plaats voor ingetogenheid en verfijning, soms overdreven tot preutsheid waarbij de dingen niet meer bij de naam werden genoemd. Bij de aristocratie hield men in salons littéraire bijeenkomsten waar men elkaar overtrof in spitsvondige omzeilingen. Zo werden de tanden aangeduid als het 'meubilair van de mond'. Deze fijnzinnigheid noemt men *préciosité*, overigens door tijdgenoten als de komische toneeldichter Molière graag op de hak genomen.

Vanaf het genoemde werk van Calvijn kwam het Franse proza op gang. François Rabelais rekende op satirische wijze af met de Middeleeuwen in zijn vijfdelige werk *Pantagruel et Gargantua* (circa 1532), een humoristisch werk dat bruist van de woordspelingen, kolder en diepzinnigheid. De Italiaanse invloed blijkt uit het werk van koningin Marguerite van Navarra: in haar *Heptaméron*

Vanaf 1670 schreef Madame de Sévigné haar sappige, weinig 'precieuze' *Lettres*, brieven over wat er om haar heen gebeurde. Haar brieven gingen van hand tot hand en werden in vele salons voorgelezen. Madame de La Fayette publiceerde in 1678 de eerste historische en psychologische roman: *La princesse de Clèves*. Haar heldin vecht wanhopig tegen een verboden liefde, een strijd die haar gevoelens slechts versterkt.

Van Blaise Pascal, geniaal wiskundige en schrijver over godsdienstige kwesties, vonden men na zijn dood vele aantekeningen, bekend als zijn *Pensées*. Deze ademen enerzijds groot geloof en godsvertrouwen, anderzijds diep pessimisme over de mens. Streng logisch denken was Pascals sterke kant, en toch is juist van hem de barokke uitspraak: *Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point* (het hart heeft zijn redenen die de rede niet kent).

Naast oude versvormen als rondelen en ballades wonnen naar Italiaans voorbeeld het sonnet en de ode aan populariteit. Joachim du Bellay en Pierre de Ronsard schreven vanaf 1550 sonnetten over dames van vlees en bloed en uitten persoonlijke gevoelens, zoals vreugde om schoonheid, weemoed en teleurstelling. Vanaf de eeuwwisseling gaf de hofdichter Malherbe de toon aan en raakten de lyrische dichters op de achtergrond – ze waren er wel maar speelden niet mee: echte persoonlijke lyriek vinden we pas weer aan het eind van de 18e eeuw. Vanaf 1660 publiceerde Jean de La Fontaine zijn fabels, eigentijdse bewerkingen van de fabels van de oude Griek Aesopus. Dit werk vormt een poëtisch hoogtepunt door de humor, muzikaliteit en perfect meesterschap van de taalkunstenaar La Fontaine.

Het toneel van de 16e eeuw was nagenoeg vergeten, dat van de 17e eeuw stond nog altijd op het Franse repertoire, met de grote drie: Corneille, Racine en Molière. Toneel, afgewisseld met balletten en muzikale intermezzi, was het grote vermaak van het hof te Versailles. Desondanks stond het vak van toneelspeler in kwade reuk en weigerde men de dode Molière zelfs een kerkelijke begrafenis.

Bijna alle stukken van belang zijn geschreven in versvorm (alexandrijnen); bij Molière vinden we stukken in proza, waarvan sommige later in versvorm werden herschreven om aan de regels van de tijd te voldoen. Die regels eisten ook dat men voor de tragedie onderwerpen koos uit de mythologie en oude geschiedenis; zo schreef Corneille zijn *Horace* (1640) en Racine zijn *Andromaque* (1667).

Onderwerpen uit de eigen tijd hadden een lagere status en pasten beter bij de komedie. Eigentijdse onderwerpen vind je bij Molière: hij spot met modegrillen in de *Précieuses ridicules* (1659), maar voert ook types op die van alle tijden zijn: *L'avare* (1668), *Le malade imaginaire* (1673).

1532 Rabelais, *Gargantua et Pantagruel*

1552 De Ronsard, *Les Odes*

1636 Corneille, *Le Cid*

Hoofdstuk

4

De 18e eeuw

1 Tijdsbeeld

Geestigheid, spitsheid en goede smaak

De 18e eeuw was een periode van modernisering in Europa. Die ontwikkelingen op cultureel en maatschappelijk gebied worden samengevat met de naam Verlichting. De Verlichting vormde een voorloper van het moderne levensgevoel van de 20e eeuw.

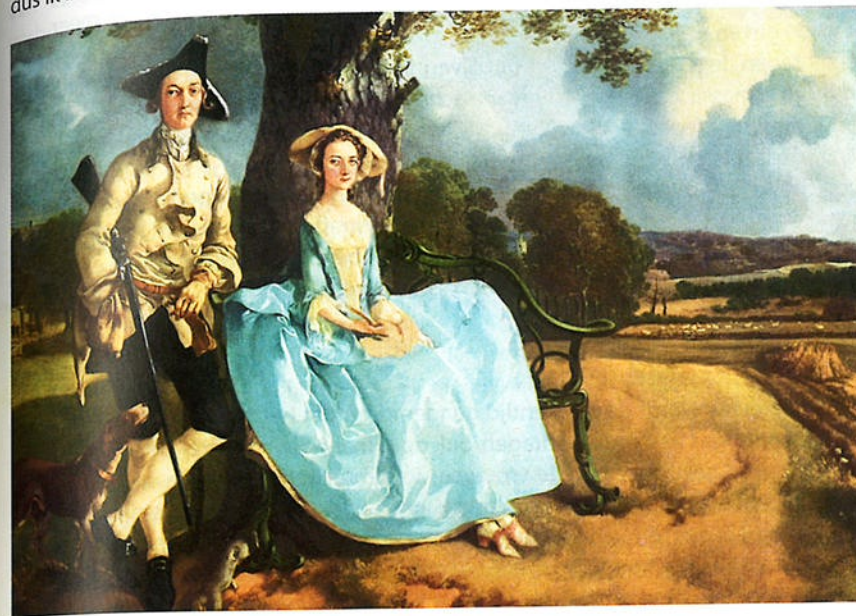
Frankrijk en Nederland waren koloniale wereldmachten. Dankzij zijn machtige vloot schaarde Engeland zich bij dat tweetal. In Engeland was het eerst sprake van een industriële revolutie, doordat nieuwe uitvindingen de productieprocessen versnelden en de koloniën een enorm afzetgebied vormden.

In de rest van Europa begon de industriële revolutie pas goed in de 19e eeuw.

Van het duister in het licht

In de eerste helft van de 18e eeuw beschouwden veel West-Europeanen de

centraal. Men vond dat alles uitgelegd kon worden met behulp van de rede, het heldere, kritische en controleerbare verstand (rationalisme). Emoties werden beschouwd als ondergeschikt aan het verstand. De bekende uitspraak *Cogito ergo sum* (Ik denk, dus ik besta) is van de verlichte Franse filosoof René Descartes.

Thomas Gainsborough, Robert Andreus en zijn vrouw, circa 1750.

Wetenschappelijke stroomversnelling

In de 18e eeuw raakte de wetenschappelijke vooruitgang in een stroomversnelling. Men nam geen genoegen meer met overgeleverde waarheden van de klassieken en uit de bijbel, maar onderzocht alles met de rede. Men geloofde dat door nauwkeurig waarnemen en door het uitvoeren van wetenschappelijke experimenten steeds meer natuurwetten ontdekt zouden worden (empirisme). Daardoor zou de mens steeds meer controle op de wereld krijgen en deze verbeteren. Wetenschap is volgens de Engelse filosoof Francis Bacon dan ook de bron van alle geluk.

Grote geleerden, zoals Isaac Newton, hebben inderdaad waardevolle ontdekkingen gedaan. In de scheikunde lukte het lucht te analyseren en ontdekte men vele gassen. Er werden indrukwekkende proeven met elektriciteit gedaan. Het dieren- en plantenrijk werd door Linnaeus in kaart gebracht. In de medische wetenschap werd het principe van de vaccinatie voor het eerst toegepast. De thermometer en barometer werden uitgevonden.

Veel mensen waren enthousiast over de vooruitgang en wilden daarover goed geïnformeerd worden. Al de nieuwe kennis werd snel verbreid door middel van tijdschriften en boeken, bijvoorbeeld de geïllustreerde *Encyclopédie* van Diderot en

de bij de gratie Gods (le droit divin), gesteund door de hoge adel en de kerk. Maar 'verlichte' filosofen als Montesquieu en (later) Rousseau pleitten voor een verdeling van de macht en dus voor minder macht voor de koning. Volgens Rousseau mocht er geen onderscheid meer zijn tussen rijk en arm. Vrijheid, gelijkheid en broederschap, was de leuze. Rousseau was de eerste West-Europese 'democraat' die het volk meer macht wilde geven.

Het verzet tegen de regering kon niet uitblijven. In 1789 brak de Franse Revolutie uit, waarin de volksmassa vocht voor democratische beginselen. Vanuit Frankrijk hebben de democratische ideeën in West-Europa vaste grond onder de voeten gekregen: *Liberté, Egalité, Fraternité*, Vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Veel 'verlichte' ideeën, zoals de scheiding tussen kerk en staat, de inperking van het gezag van de vorst, de afschaffing van slavernij en lijfstraffen, de wens om belangrijke hervormingen door te voeren door opvoeding en beter onderwijs, hebben enorme invloed gehad op de westerse geschiedenis. En ze worden nog steeds door velen als een ideaal gezien.

De pruikentijd

De 18e eeuw wordt de pruikentijd genoemd, omdat het toen in deftige kringen de gewoonte was een pruik te dragen, ook door mannen. In die tijd kleeadden de mannen zich even gekunsteld als de vrouwen. Ze gebruikten veel make-up, hulden zich in modieuze kleding die was afgezet met kant, gouddraad, gespen en strikken en droegen zijden kousen en schoenen met hoge hakken. De vrouwenmode werd gekenmerkt door een erg hoog opgemaakt kapsel, een slank bovenlijfje met een diep decolleté en een hoepelrok (crinoline). De rijke bovenlaag van succesvolle zakenlieden en regenten vormde een ondoordringbare en gesloten groep tegenover de rest van de bevolking. De rijkere burgers achtten het wel hun plicht liefdadig te zijn voor armen en werklozen, wat overigens ook hard nodig was. Er ontstonden tal van hulporganisaties. Aan niets werd zoveel gehecht als aan een gevoel van veiligheid binnen een verstandelijke ordening. Men geloofde dat de maatschappij verbeterd kon worden door zelfontplooiing: kennis was macht, en kennis deed deugdzaam leven. Er ontstond een algemene behoefte zich te verenigen in genootschappen van allerlei

aard. In leesgezelschappen en salons probeerde men zich samen met verwante geesten te ontwikkelen en zo een bijdrage te leveren aan een betere maatschappij. Rond 1750 keerde het tij. Door de invoering van landbouwmachines en effectieve verbouwingsmethoden konden veel landarbeiders niet langer meer de kost verdienen en trokken ontevreden naar de grote steden, op zoek naar werk. Daar ontstonden krottenwijken met sociale wantoestanden en schrijnende armoede. De lagere klassen werden genadeloos uitgebuit en meedogenloos gestraft voor vergrijpen tegen het bezit van de gegoede klasse. Deze sociale ontwikkelingen hebben de kiem gevormd van de Romantiek, die vooral in de 19e eeuw tot volle wasdom zou komen.

Cornelis Troost, *Blindemanspel*:
geschilderd toneelspel, ca. 1739.

Gezin en huwelijk

In de 18e eeuw werd het huwelijk geïdealiseerd. In de middenklasse en in de hogere kringen werd de vrouw gezien als een bijzonder iemand, hoewel minder dan de man. Ze was lief voor man en lief voor haar kinderen. Ze had de zorg voor het huishouden en was vlijtig en spaarzaam. Natuurlijk werkte ze niet buitenshuis. Vader was de baas. Hij was wijs, streng en rechtvaardig. Door hard te werken zorgde hij ervoor dat het zijn gezin goed ging. Hij vereerde zijn echtgenote, maar ze moest hem wel gehoorzamen.

Mens en maatschappij

- 1700 De Republiek der Nederlanden telt 1,8 miljoen inwoners.
- 1737 Licensing Act (vorm van censuur op politieke satire in de kunst, Engeland).
- 1740 Verlicht despotisme in Europa (1740-1789).
- 1743 Duitse barokmuziek (Messiah van Händel).
- 1745 Pompei en Herculaneum ontdekt.
- 1750 Begin van de industriële revolutie in Engeland.
- 1751 Eerste deel van de Encyclopédie (Diderot/d'Alembert).
- 1760 De Verlichting in Europa (Voltaire, Diderot en Hume).
- 1762 Eerste compositie van Mozart.
- 1769 Uitvinding stoommachine door James Watt.
- 1770 Priestley ontdekt zuurstof.
- 1775 Begin onafhankelijkheidsoorlog in de Verenigde Staten van Amerika.

2 Kunst in vogelvlucht

- *Burgerlijk realisme*: verzamelnaam voor goed gelijkende landschappen, interieurs, stillevens en portretten in de schilderkunst van de 18e eeuw.
- *Rococo*: in de 18e-eeuwse schilderkunst overheerst de rococostijl: een galante, lichte en sierlijke variant op de vroegere zware en krachtige barokstijl.
- *Classicisme*: reactie op de galante zwier van de rococostijl. Strengere vormvoorschriften: strakke eenvoud, symmetrie, helderheid en regelmaat. Statige en evenwichtige schilderijen over eigentijdse zeden, opgezet in koele kleuren. Het classicisme werd ook zichtbaar in de 'Romeinse' kleding (*costumes à l'antique*), in meubels en interieurs (empirestijl).

Jacques Louis David, *De eed van de Horatii*, 1784.

- *Neoklassieke bouwkunst*: gebaseerd op de klassieke bouwkunst: met pilaren, koepels, bogen en timpanen (driehoekige bovenstukken van een bouwwerk), ordelijk en symmetrisch.
- *Muziek*: Rococo (luchtige en beweeglijke muziek voor kleine muziekgezelschappen) tot 1780, maar vanaf 1760 al klassieke periode met strakke muzikale vormen. Barok (contrastwerking, beweeglijkheid en grillige ritmiek voor grote orkesten). Drie geniale 18e-eeuwse componisten zijn: Beethoven, Haydn en Mozart.

elkaar gedraaid en gedrukt, snel gelezen en even vlug weer weggegooid. Deze levendige tijdsdocumenten over bijvoorbeeld gepleegde misdaden geven heel goed weer hoe destijds werd gedacht over leven, moraal en rechtspraak.

De Verlichting heeft ook geleid tot nieuwe inzichten over de opvoeding, vooral onder invloed van de Franse denker Rousseau. Hij bedacht dat de mens in wezen goed is, maar bedorven wordt door de maatschappij. Kinderen moesten daarom zo lang mogelijk kind blijven en zo vrij mogelijk gelaten worden. Dan zouden ze zich vanzelf ontwikkelen tot goede mensen. Deze opvattingen hebben geleid tot de eerste jeugdboeken, speciaal voor jongeren geschreven gedichten en romans. (Vóór die tijd waren jeugdboeken nog herschreven boeken voor volwassenen, vooral riddersverhalen.) Opvallend is de groeiende aandacht voor het vrouwelijke lezerspubliek. Dat gebeurde niet zozeer uit feministische overwegingen, maar vanuit de realiteit dat vrouwen de opvoeding regelden. Daarom was het zeer belangrijk dat vrouwen goede praktische, godsdienstige en wijsgerige informatie kregen.

In de 18e eeuw werd de literatuur voor een deel beheerst door zogenaamde 'letterkundige genootschappen', leesgezelschappen of salons. Die genootschappen hadden niet alleen als doel bevordering van de kennis van de letterkunde (destijds een breed terrein: behalve literatuur ook taal en geschiedenis) door samen te lezen en literatuur te beoordelen, maar ook van het zelf schrijven van literatuur. Het principe 'Oefening baart kunst' en de regels van rijm en maat waren belangrijker dan aanleg en inspiratie. Het gevolg was dat er nogal wat 'zouteloze' kunst ontstond, althans in de ogen van een moderne lezer.

Aanvankelijk werd literatuur nog geschreven volgens de klassieke traditie van de Renaissance. Een goed schrijver schreef volgens de klassieke voorschriften en met veel belangstelling voor de klassieke goden, geschiedenis en beeldspraak. Geleidelijk aan raakte de rijke burgerij echter uitgekeken op de klassieke stof uit de Renaissance en wenste 'verlichte' literatuur te lezen waarin burgerlijke deugden als vlijt, deugzaamheid, vaderlandsliefde en gezagsgetrouwheid centraal stonden. Kunst moest leerzaam zijn en betrekking hebben op de werkelijkheid (realisme). Het waren grotendeels academisch geschoolde schrijvers, die voldeden aan de gegroeide wens naar kennis en genoeglijke huiselijkheid.

Proza

Het proza heeft zich in de 18e eeuw vooral ontwikkeld onder Engelse invloed. In de Renaissance was de verhaalvorm in ongenade gevallen, maar onder invloed van het rationalisme ontstond in de 18e eeuw vooral bij de ontwikkelde burgers de behoefte aan nieuws, wetenswaardigheden en opinies. Daarom werd het verhaal zonder literaire hoogstandjes opnieuw geïntroduceerd als een voor de burgerij begrijpelijke kunstvorm. In verhaalvorm kon het dagelijkse leven goed worden beschreven. Tevens was het mogelijk om in deze vorm de verlichtingsideeën en de opvattingen van de Verlichting te verspreiden.

Gaandeweg ontstond het genre van de roman. De eerste romans werden veelal in briefvorm geschreven en waren aanvankelijk vooral bestemd voor de vrouwelijke middenklasse. In de 18e eeuw was de brief het communicatiemiddel bij uitstek, vandaar dat dit genre erg bij het lezend publiek in de smaak viel.

Er ontstonden ook avonturenromans met verzonnen verhalen die echter als waar gebeurd gepresenteerd werden en waarin 'levensechte' personen de hoofdrollen speelden, zoals *Robinson Crusoe* (1719) van de Engelsman Daniel Defoe en de twaalfdelige schelmenroman *L'histoire de Gil Blas* van de Franse schrijver Lesage (1715-1735). Het grote publiek smulde ervan. Later in de eeuw zouden schrijvers erop wijzen dat deze vorm van realisme natuurlijk even 'fantastisch' was als de fantasie van de verfoeide verhalen over ridders en jonkvrouwen ...

In Engeland was de griezelroman (*gothic novel*) ontstaan die in korte tijd in andere Europese landen werd nagevolgd en zeer populair werd. De verhalen beschreven de woeste avonturen van helden en mooie vrouwen tegen boze schurken, tovenaars en geesten in geheimzinnige kastelen, sombere kloosters en duistere wouden.

Poëzie

Onder invloed van de dichtgenootschappen werd veel poëzie glad en eenvormig door de strakke regels voor vorm en inhoud. Gelegenheidsgedichten werden de mode, evenals heldendichten, statig en pronkerig, maar meestal ook onbeduidend. De 18e-eeuwse poëzie bestaat voor een aanzienlijk deel uit moralistische gedichten: van poëzie moest je wijzer en vooral ook deugdzamer worden. Onder invloed van de vele vormvoorschriften schreven veel dichters gladde en nauwelijks boeiende gedichten over deze idealen.

Toneel

Als reactie op de barokke spektakelstukken in de 17e eeuw kwam het toneel in de 18e eeuw onder invloed van het Franse classicisme. Schrijvers als Corneille, Racine en Molière fungeerden als voorbeeld en allerlei strakke vormvoorschriften (met name die van de Fransman Boileau) werden haast dwangmatig opgevolgd. Jammer genoeg heeft dat veel statische, weinig speelbare stukken opgeleverd. Veel minder vervelend en in het algemeen nog steeds speelbaar waren de komedies waarin met flitsende dialogen en volop dubbelzinnigheden de handel en wandel van de hogere klassen werd bespot: het zedenblijspel, in Engeland 'comedy of manners' genoemd. Als bron van vermaak en als kunstvorm verloor het toneel in de 18e eeuw veel terrein aan de roman.

Vroege Romantiek en Sentimentalisme

Na 1750 begon zich een kunstbeweging te ontwikkelen die vooral vanaf de 19e eeuw enorme invloed zou gaan krijgen. De beweging vormde een reactie op de eenzijdig verstandelijke geest van de Verlichting en de sociale gevolgen daarvan. Men begon te twijfelen aan de prestaties van de mens en vond dat niet het verstand, maar het gevoel in de kunst een overheersende rol moest spelen.

Deze tendensen zijn te beschouwen als een aanloop naar de Romantiek die zich rond 1800 sterk begon te ontwikkelen. Men spreekt dan ook wel van de vroege Romantiek. Aanvankelijk sloeg de schaal ver door. Aan het eind van de 18e eeuw zijn er veel uitingen van overdreven gevoeligheid (sentimentalisme). Alles wat hevige en hartstochtelijke gevoelens kon wekken, werd gewaardeerd: de eenzaamheid, de dood, de natuur, de nacht, het kerkhof, de liefde. Het Sentimentalisme is te beschouwen als een nog onevenwichtige voorloper van de Romantiek die zich vooral vanaf de 19e eeuw zal gaan ontwikkelen.

In het Sentimentalisme verschoof het zwaartepunt van het hoofd naar het hart van de verhaalfiguren. Door de grote aandacht voor intieme gevoelens van de verhaalpersonages werd het fundament gelegd voor wat later de psychologische roman genoemd zal worden.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

In de Republiek der Nederlanden werd in de 18e eeuw nog steeds winst gemaakt in de handel en het bankwezen. Maar de groei was eruit, vergeleken met de Gouden Eeuw. Men teerde op de roem en de opgestapelde rijkdommen van het voorgeslacht. De Republiek telde veel meer werkloosheid dan in de 17e eeuw. Toch werden veel van de enorme huizen aan de Amsterdamse grachten in de 18e eeuw gebouwd. En de vele prachtige landhuizen aan de Vecht zijn daar eveneens in die eeuw neergezet. In de Republiek der Nederlanden stonden in de 18e eeuw twee groepen tegenover elkaar: de democratische Patriotten, voorstanders van de verlichte ideeën over de staatsinrichting, en de gezagsgetrouwe Prinsgezinden. De gereformeerde Kerk was de enige officiële kerk.

Hier staat een voorbeeld van een prinsgezind liedje, gericht tegen patriottische geschriften, die als oproerige pamfletten (schotschriften) werden beschouwd.

Johan Dahl, *Schipbreuk*.

Op de schotschrijvers

- 1 Pluk 't hoen, kaal en naakt,
Klop de Klopper dat 't kraakt,
Stroop de huid van de Paling af,
Kap Verlem zo kort als kaf.
- 5 Krui de Kruijer naar de zee,

De politieke ontwikkelingen na de Franse Revolutie (1789) leidden ertoe dat de Republiek in 1795 door de Fransen werd bezet.

Literatuur

In de 18e eeuw werd verhoudingsgewijs weinig Nederlandstalige literatuur geschreven, want voor de intellectuele elite was Frans deftig, was Frans 'bon ton'. Daardoor waren veel intellectuelen Franstalig en lazen en schreven dan ook in het Frans. In de Voorrede van *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (zie verder) stippen de schrijfsters de 'Franse' kwestie aan:

- 1 Maar, my dunkt, ik hoor hier en daar een jong Juffertje, dat niets meer van ons land over heeft, dan met negotie¹ gewonnen schatten, en eenen ouden deftigen Hollandschen naam, met een opgeschort neusje dus spreken: 'Een Hollandsche Roman! Hede, 'machère,² wel hoe vindt gy dat?' (en machère vindt het even ridicul als ons Juffertje.)
 5 'Ik lees geen Hollandsch; ik geloof 'ook niet, dat ik het zou kunnen lezen, maar ik ben toch al 'beniewt; willen wy er nu en dan eens een verlegen³ uur aan 'geven?'
 Mag ik u bidden, doe het niet; waarlyk, ge zult er niets aan hebben. Gy hebt immers Romans, die u aanstaan. Gy hebt immers uwe 'Canapé Couleurs de Rose,' uwe 'Gris, Gris,' uwe ... maar wat hoeft papa ook niet alles te weten? Dat is immers divin!⁴
- ¹ zaken doen
² vernederlansing van ma chérie
³ verloren
⁴ goddelijk

Betje Wolff en Aagje Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*.

De schrijfster 'Betje Wolff' aan haar schrijftafel (beeld uit videofilm).

Het oudste Nederlandse dichtgenootschap, het Amsterdamse *Nil volentibus arduum*

1731 in vele essays (betogen) eigentijdse zaken op cultureel en maatschappelijk gebied werden behandeld. Ook reisliteratuur was geliefd. Het volgende fragment is afkomstig uit de *Reise- en Zak-Atlas* (Amsterdam, 1773), een soort 18e-eeuwse ANWB-gids. Het betreft een gedeelte van een reisbeschrijving van Hellevoetsluis naar Amsterdam. De reiziger krijgt niet alleen toeristische tips, maar ook aanwijzingen om de deugd te bewaren.

- 1 Zoo als wy van Ter Veere zijn afgereist naar Middelburg, kan men den weg ook naar VLISSINGEN nemen; zynde dezelve nog veel vermakelyker te doen te voet, dan met eenig ordinair Rytuig, terwyl men slechts een groot Uur te wandelen heeft, en de schoone Gezichten van veele Hofsteden en Buitenplaatsen te beter kan betrachten¹. Men vertrekt dan van Middelburg, uit de Vlissingsche Poort, langs een vermakelyken Steenweg, waar nevens eenige gevaarlyke Voetangels leggen, bestaande in Huizen met Uithangborden, waar aan men wel merken kan, dat den Huisbaas meer Meiden dan Knechts houd, om zo wel Inwoonders als andere te dienen, welke Voetangels alle brave reizigers voorzigtig moeten voorby gaan, om alzo gelukkig te Vlissingen kunnen aankomen, en aldaar ook het merkwaardigste te bezien.
- ¹ bekijken

Reise- en Zak-Atlas.

Betje Wolff en Aagje Deken schreven romans in briefvorm, waaronder de beroemde briefroman *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782). De belangrijkste vertegenwoordiger van het Sentimentalisme in de Nederlandse literatuur is Rhynvis Feith met zijn roman *Julia* (1783).

Hiëronymus van Alphen heeft in zijn *Gedigten voor kinderen* (drie deeltjes, 1778-1782) zijn pedagogische ideeën beschreven. Zijn stijl was natuurlijker en voor moderne lezers toegankelijker dan de meesten van zijn tijdgenoten. Een van de weinige andere 18e-eeuwse dichters die zich wist te onttrekken aan de vele vormvoorschriften en een eigen stijl heeft ontwikkeld, was Hubert Kornelisz. Poot. Hij wordt wel de laatste 17e-eeuwse dichter genoemd. Veel Nederlandse toneelstukken waren niet bepaald levendig door de vele vormvoorschriften waaraan de schrijvers zich wilden houden. Een van de weinige uitzonderingen hierop vormt de intelligente komedie *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1714) van Pieter Langendijk.

1714 Langendijk, *Het wederzijds huwelijksbedrog*

1716 Poot, *Mengeldichten*

1718 Anoniem, *Uitvoerig verhaal van alle feyten en schelmstukken,*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Voor het eerst in de geschiedenis had het Engelse parlement in de 18e eeuw meer macht dan de koning. Het bestond uit twee partijen, de *Tories* en de *Whigs*, die elkaar fel bevochten, maar die in politiek opzicht dezelfde belangen dienden, namelijk die van de gegoede en hogere klassen (adel, bankiers, grootgrondbezitters, kooplieden). Niet de koning maar de minister-president werd de machtigste figuur in Engeland. In de 18e eeuw werd Engeland, dankzij het overwicht van de Engelse vloot, een koloniale wereldmacht. Het was ook de eeuw van de industriële revolutie. Nieuwe uitvindingen versnelde de productieprocessen en de koloniën vormden een enorm afzetgebied. De groeiende middenklasse kon door op slimme wijze te profiteren van de nieuwe, economische mogelijkheden relatief makkelijk opklimmen tot de klasse van de machthebbers. De lagere klassen bleven echter overgeleverd aan de willekeur van de hogere klassen.

Rationalistische tuin van Kensington Palace, 18e eeuw.

Literatuur

De overwegend protestantse middenklasse had vooral belangstelling voor de alledaagse werkelijkheid. Beroepsschrijvers als Daniel Defoe en Samuel Richardson ontdekten dit gat in de markt en kwamen met verzonnen verhalen over de werkelijkheid die ze presenteerden als waar gebeurd. Hiermee werd een nieuw genre geboren: de roman (in het Engels: *the novel* = iets nieuws). *Pamela*, van Richardson, is de eerste brievenroman (*epistolary novel*), een onwaarschijnlijk verhaal over een deugdzame dienstmeisje dat zo standvastig de oneerbare avances van haar aristocratische werkgever weerstaat, dat hij uiteindelijk met haar trouwt. Gaandeweg maalde het publiek er niet meer om dat de verhalen verzonnen waren, zolang ze maar realistisch waren, gingen over herkenbare, uit de middenklasse afkomstige personen, en voldeden aan de verwachtingen van het publiek.

Het duurde niet lang voordat romanschrijvers als Henry Fielding en Laurence Sterne het publiek er ironisch op wezen dat deze zogenaamd realistische verhalen even 'fantastisch' waren als de verfoeide ridderromans.

In de tweede helft van de 18e eeuw bleek dat het rationalisme geen afdoende antwoord had op de toenemende sociale wantoestanden die het gevolg waren van de industriële revolutie.

Steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat de emoties niet ongestraft veron-

normen van redelijkheid en wit. Om hun eigen redelijkheid te benadrukken, schreven de dichters in *heroic couplets*, een strikt beregelde versvorm. De vorm leent zich uitstekend voor het op spitse en kernachtige (*witty*) wijze verkondigen van wijsheden en voor het portretteren van personen en gebeurtenissen, maar veel minder voor het uitdrukken van persoonlijke gevoelens. Later in de 18e eeuw geloofden dichters als Thomas Gray en William Cowper niet langer in het rationalisme en mediteerden liever melancholiek over de vergankelijkheid van het bestaan, bij voorkeur in de buurt van een kerkhof: 'the paths of glory lead but to the grave'. Vaak ging dit samen met nostalgische gevoelens voor het pre-industriële, spontane, middeleeuwse, *merry England*.

De meest fundamentele aanval op het rationalisme kwam van William Blake. In een unieke mengeling van beelden, poëzie en mythologie deed Blake, dichter en graficus, felle aanvallen op het rationalisme van wetenschappers als Sir Isaac Newton en op de huichelachtigheid van de gegoede klasse. Deze antirationele beweging in de dichtkunst uit het einde van de 18e eeuw wordt gerekend tot de vroege Romantiek.

Het theater in de vroege 18e eeuw verschilde aanmerkelijk van het renaissance-theater en richtte zich niet langer op de gehele bevolking, maar op het hof en de heersende elite. Vrouwenrollen mochten nu door actrices worden gespeeld, die dan ook een sterstatus konden bereiken, en zelfs, zoals steractrice Nell Gwynn, in het koninklijk bed konden belanden. Het toneel volgde de regels van het klassieke en Franse drama. Dit leidde tot oervervelende tragedies, die nu niet meer gespeeld worden.

Veel minder vervelend, en nog steeds speelbaar, waren de komedies, die op satirische wijze omgingen met de seksuele handel en wandel en immorele huwelijksmoraal van de hogere klassen. Deze *comedies of manners* werden gekenmerkt door spitse dubbelzinnigheden en snelle dialogen.

Het toneel leek een nieuwe bloeiperiode tegemoet te gaan toen de politieke satire haar intrede deed met *The Beggar's Opera* van John Gay. Vanwege de altijd aanwezige vrees voor politieke onrust werd deze ontwikkeling de kop ingedrukt met de *Licensing Act* van 1737, een vorm van censuur. Op een enkele uitzondering na zakte het toneel af tot sentimenteel geneuzel in de zogenaamde *weeping comedies* en werd het als bron van vermaak en als kunstvorm overvleugeld door de roman.

1710 Addison en Steele, *The Spectator* (tijdschrift)

1719 Defoe, *Robinson Crusoe*

1726 Swift, *Gulliver's Travels*

1760 Macpherson, *Songs of Ossian*

1764 Walpole, *The Castle of Otranto* (gothic novel)

1768 Sterne, *A Sentimental Journey*

koning regeerde als een verlicht despoot en zag zichzelf als de eerste dienaar van de staat. Hij was een bewonderaar van de Franse filosoof Voltaire en haalde deze naar zijn hof. Onder de leuze 'niets door het volk, alles voor het volk' creëerde hij een voor die tijd zeer moderne overheidsstaat. Daarin plande en controleerde de koning en leverde de adel de officieren en hoge ambtenaren voor de uitvoering. De burgers droegen weliswaar de lasten, maar zij werden ook gestimuleerd op het gebied van handel en nijverheid. De boeren bleven echter nog steeds gebonden aan hun grond.

De onderdanen genoten in grote mate vrijheid van godsdienst en meningsuiting. Vrome mensen lieten de protestantse kerkelijke instituties voor wat ze waren en richtten zich op eigen innerlijke beleving van religiositeit en persoonlijke godservaring. Deze piëtistische beweging in Bohemen en Duitsland vond haar wortels in de mystiek van de Middeleeuwen en vormde een sterke onderstroom in de rationele wereld van de 18e eeuw.

Pieter Nason, *Frederik de Grote*, 1666.

Literatuur

De Duitse hoven en de adel speelden op het gebied van de Duitse literatuur een geringe rol. De Pruisische koning Frederik II de Grote sprak en las zelf bijvoorbeeld uitsluitend Frans. In de 18e eeuw waren de goed opgeleide burgers de dragers van de Duitse literatuur, zoals Gottsched, die het eerste moderne toneelgezelschap in Leipzig oprichtte en de eerste Duitse tragedie schreef die aan duidelijke regels gebonden was.

In Duitsland ontstond in de 18e eeuw het piëtisme, een protestantse stroming met als belangrijk kenmerk een diep doorleefde vroomheid. Het piëtistische taalgebruik, dat ernaar streefde gevoelens nauwkeurig uit te drukken en daarom vele neologismen (nieuwe woorden) voortbracht, had een grote invloed op schrijvers als Klopstock en Goethe. De in piëtistische kringen gebruikelijke introspectie (naar-binnengerichtheid) droeg sterk bij aan de ontwikkeling van de psychologische roman. *Anton Reiser* (1785-1790) van Karl Philipp Moritz is hiervan een voorbeeld.

Het didactische (onderwijzende) element was in de Verlichting erg belangrijk: de

Gottscheds toneelhervorming (circa 1730) en Lessings *Harburgische Dramaturgie* (1769) gaven het toneel een nieuwe vorm en inhoud. Gottsched richtte zich naar Franse voorbeelden en eiste eenheid van tijd, plaats en handeling. Via zijn voor die tijd hoogst ongepaste contacten met toneelspelers probeerde hij zijn ietwat pedante ideeën in praktijk te brengen. Lessing gaf inhoud aan de vorm die Gottsched had ontwikkeld: de toeschouwer leeft met de held mee, identificeert zich met hem. Lessings doel is de loutering, zijn grote voorbeeld was Shakespeare.

De tijd tussen 1770 en 1830 is het tijdperk van het Duitse idealisme. Men stelde zich voor dat er boven de gewone werkelijkheid nog een wereld van ideeën was, oervormen van alles wat er afzonderlijk op de wereld bestond. Omdat het bestaan van deze oervormen niet kan worden bewezen, spreekt men ook wel van irrationalisme. In de Duitse literatuurgeschiedenis wordt dit tijdvak gewoonlijk in drie periodes onderverdeeld: *Sturm und Drang* (1770-1780), *Klassik* (vanaf 1780) en *Romantik* (1796-1830). De eerste twee zijn typisch Duitse verschijnselen, ook al omdat ze vanwege de grote schrijvers Goethe en Schiller als het hoogtepunt van de Duitse literatuur worden gezien. Rond 1770 traden er onder invloed van de filosoof Immanuel Kant grote veranderingen op. Kant maakte op rationele wijze duidelijk dat de filosofie de raadsels van het bestaan niet kan oplossen. De naam *Sturm und Drang* komt van het gelijknamige toneelstuk van Friedrich Maximilian Klinger. De periode wordt ook wel de tijd van het genie genoemd. Het was een beweging van voornamelijk studenten, onder wie Johann Wolfgang von Goethe, Jakob Michael Reinhold Lenz, Klinger en Friedrich Schiller. Zij choqueerden de 'verlichte' burgerij zowel in literair opzicht (alle vormen overboord!) als door hun onconventionele levenswijze. Aan de beweging kwam op natuurlijke wijze een eind: iedereen werd ouder ...

Klassik was een periode waarin de cultuur van de klassieke Oudheid een opleving doormaakte. Het ging daarbij niet om slaafse navolging, maar om het opnieuw tot leven wekken van deze antieke cultuur. Humaniteit (*menselijkheid*) was in de Duitse klassieke periode een kernbegrip. Het hof van de kunstminnende hertog van Sachsen-Weimar was het centrum van de *Klassik*, Goethe en Schiller waren de belangrijkste vertegenwoordigers.

- 1710 Moralische Wochenschriften (tijdschrift)
- 1773 Goethe, *Götz von Berlingen*
- 1774 Goethe, *Die Leiden des jungen Werthers* (Sturm und Drang)
- 1779 Lessing, *Nathan der Weise*
- 1781 Schiller, *Die Räuber*
- 1785 Moritz, *Anton Reiser* (psychologische roman)

Franse literatuur

Tijdsbeeld

De eeuw van de Verlichting begint in Frankrijk met een zonsondergang: de tijd van de Zonnekoning is voorbij: Lodewijk XIV, die aan God zelf het recht ontleende om met land en volk naar eigen goeddunken om te springen, stierf in 1715. De strijd om de democratie kon beginnen. Kerk en koning verzetten zich verbeterd tegen elke aantasting van hun autoriteit en privileges, wat menigeen aan den lijve ondervond.

Voltaire bijvoorbeeld werd als jonge schrijver gevangengezet en daarna verbannen naar Engeland, omdat hij een edelman had beledigd. Er was censuur en zeker geen vrijheid van meningsuiting. De ideeën van de Verlichting – je mening niet baseren op geloof of gezag maar op eigen waarneming, op feiten, onderzoek en experiment, op kritisch denken, verdraagzaam zijn, de ander de ruimte geven – vormden een nieuw Europees geloof dat vooral vanuit Engeland Europa heeft veroverd, maar waarvan de Franse filosofen, Voltaire voorop, de hartstochtelijke apostelen zijn geweest.

In het grimmige politieke en intellectuele klimaat in Frankrijk was men maatschappelijk juist wat aan de zwier; in de liefde was men vrolijk, vrij en los van knellende banden; somberheid en problemen werden weggelachen en 'tout finit par des chansons'. Geestigheid (*esprit*), en goede smaak waren *bon ton* en Frankrijk gaf in Europa de toon aan: aan buitenlandse hoven sprak men graag Frans.

Daar was men ook wat ontvankelijker voor de nieuwe ideeën dan aan het Franse hof: Frederik II van het Franse hof echter verzette zich tot het tij niet meer te keren was. Al had Lodewijk XV niet de hardheid van zijn voorganger, hij hield vast aan het absolute koningschap. Lodewijk XVI toonde enig begrip voor de veranderde tijden, maar het was te laat. In 1789 brak de revolutie uit, het volk ging regeren, er moest een koning dood en dat was hij: samen met zijn vrouw Marie-Antoinette werd hij in 1791 gedood onder de guillotine.

Literatuur

Het jaar 1750 is een keerpunt. In de eerste helft van de 18e eeuw overheersten rede, geestigheid, het kleine gebaar en de juiste toon. Veel belangrijke denkbeelden vind je dan ook niet in geleerde verhandelingen, maar wel geestige vertellingen met een dubbele bodem.

De tweede helft van de 18e eeuw gaf het hart weer de ruimte. De hartstocht en het grote gevoel kregen weer een kans, er mocht weer worden gehuild van vreugde of

Al vóór 1700 vertolkten schrijvers als Bayle en Fontenelle de verlichte ideeën. Bayle werkte veiligheidshalve in Rotterdam, Fontenelle bleef ondanks tegenstand en tegenwerking in Frankrijk. Beiden toonden grote belangstelling voor experimentele en onderzoekende wetenschap en staken de draak met het bijgelovige en autoritaire denken.

Maurice-Quentin de la Tour,
Jean-Jacques Rousseau, 18e eeuw.

In de 18e eeuw kwam er op grote schaal kritiek op de kritiekloze geest en het besef ontstond dat de wereld best anders kan zijn dan men altijd gedacht had. Deze ideeën klinken door in het proza van de eerste helft van de 18e eeuw. De grote prozaschrijvers uit deze tijd – Montesquieu, Voltaire en Diderot – hebben ervoor gezorgd dat we dit gedachtegoed ook nu nog vanzelfsprekend vinden. De tweede helft van de eeuw, de periode van de vroege Romantiek, staat vooral in het teken van Jean-Jacques Rousseau.

In de 18e eeuw zijn talloze verzen geschreven, maar het hoofd stond niet naar lyrische ontboezemingen en het bleef bij oppervlakkige geestigheden. Tegen het einde van de eeuw, onder invloed van Duitsland en Engeland, waren enthousiasme en gevoel ook in de dichtkunst niet langer taboe en kwam er ruimte voor een classicistische dichter als André Chénier. De grote toneelschrijvers van de 17e eeuw hebben in de 18e eeuw veel navolgers gekend, die overigens inmiddels alweer vergeten zijn. Meer

originaliteit vind je bij de lichtvoetige Marivaux en Beaumarchais, die dan ook nog steeds op het Franse repertoire staan.

- 1710 Marivaux, *Le spectateur français* (tijdschrift)
- 1715 Lesage, *L'histoire de Gil Blas*
(twaalfdelige schelmenroman, 1715-1735)
- 1721 Montesquieu, *Lettres persanes*
- 1759 Voltaire, *Candide*
- 1761 Rousseau, *Julie ou la nouvelle Héloïse*
- 1762 Rousseau, *Emile ou de l'éducation*

Hoofdstuk

5

De 19e eeuw

1 Tijdsbeeld

Sterke hartstochten naast burgerlijke deugden

De Verlichting in de 18e eeuw en de Romantiek in de 19e eeuw zijn de wegbereiders van het moderne levensgevoel van de 20e eeuw. Opvallend in de 19e eeuw is de sterke toename van de bevolking van West-Europa. De explosieve bevolkingsgroei was het gevolg van toegenomen hygiëne, gezondere voeding, betere vaccins voor ziektebestrijding en minder misoogsten.

Industriële revolutie

Tegelijk met de bevolkingstoename ontwikkelde zich de industriële revolutie, de overgang van handwerk naar het industriële productieproces met machines, in Engeland ontstaan vanaf 1760. De industriële revolutie had schaduwzijden. Arbeiders werden hoe langer hoe meer radertjes in het productieproces en steeds afhankelijker van hun werkgever. In vroeger tijden hadden ze werk op het platteland. Thuis was er vaak nog een lapje grond waarop ze zelf konden zorgen voor goedkoop voedsel.

De bourgeoisie nam ten opzichte van de volksmassa een opvoedende houding aan. Zij wilde van de arbeider een keurige, kleine burgerman maken die tevreden was met zijn maatschappelijke positie. Dit gebeurde voor een deel uit menslievende overwegingen; het was echter ook in het belang van het groot-kapitaal: de volksmassa zou anders maar al te gretig deelnemen aan de veel gehoorde roep tot revolutie. Tussen de bovenlaag (bourgeoisie) en de onderlaag (arbeiders) bevond zich een redelijk welvarende middengroep van kleine zelfstandige boeren, winkeliers en ambachtslieden.

Henri de Toulouse Lautrec, *In de Moulin Rouge*, 1892.

Maar ook steeds meer arbeiders mochten zich tot deze middengroep rekenen: de chef van een kantoor, de voorman op een fabriek en een geschoolde vakman.

Gezin en huwelijk

Binnen het gezin was de rolverdeling duidelijk bepaald. Wat we tegenwoordig verstaan onder het 'traditionele rollenpatroon' lijkt sterk op het gezinsleven in de 19e eeuw. De man werd beschouwd als het gezinshoofd; hij verdiende buitenshuis de kost. De vrouw was moeder en opvoedster, gebonden aan huis en haard. Kinderen krijgen was vanzelfsprekend en ze opvoeden was ook een heilige plicht. De gedachten en gevoelens van die kinderen moesten door de ouders zorgvuldig worden gevormd.

In de 19e eeuw werden het huwelijk en het gezin beschouwd als de hoekstenen van de samenleving. Van emancipatie was nog geen sprake. In de middenklasse en in de hogere kringen werd de vrouw letterlijk beschouwd als huisvrouw. Een beroepsopleiding was dan ook helemaal niet nodig. Ook in arbeiderskringen vond men dat vrouwen eigenlijk niet hoorden te werken. Maar door de grote armoede waren de meeste vrouwen daartoe gedwongen, voor veel minder loon dan mannen, voor het-

en verkocht werd en die stiekem met rode oortjes gelezen werd. Onbedoeld heeft de Victoriaanse preutsheid zelfs geleid tot de ontwikkeling van haar tegendeel, de pornografie (de beschrijving van seksuele handelingen om de seksualiteit van de lezer te prikkelen).

Liberalisme

Onder druk van revoluties, die in 1848 in diverse Europese landen uitbraken, stemden verschillende regeringen in met een liberale grondwet volgens de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie. In die grondwet werden de rechten van de mens vastgelegd, zoals vrijheid van meningsuiting, van onderwijs en van geloof. Op sociaal gebied vonden de liberalen dat er gelijke kansen voor iedereen moesten zijn en dat elke baan voor iedereen bereikbaar moest zijn.

Adolph von Wenzel, *De ijzerwalserij*, circa 1875.

De praktijk was anders. Aanvankelijk lieten de regeringen zowel de fabrikanten als de arbeiders vrij volgens de wet van vraag en aanbod (economisch liberalisme). Maar het liberalisme bleek alleen een vrijheid voor de economisch sterken en leidde tot uitbuiting van de arbeiders.

De positie van de arbeiders werd pas beter toen ze door het oprichten van vakbonden een vuist konden maken. In 1861 richtte Karl Marx in Londen de Internationale Arbeidersbeweging op. Het communisme en het socialisme ontstonden. Maar pas tegen het einde van de 19e eeuw werd het kiesrecht uitgebreid en kwamen in heel Europa arbeiderspartijen op. Met name de socialistische partijen en vakbonden zijn erin geslaagd het lot van de arme mensen te verbeteren door te zorgen voor sociale wetgeving.

Sigmund Freud en Gustav Jung legden de basis van de moderne psychologie. Ze onderzochten hoe en waarom mensen voelden en dachten en ontdekten het onderbewustzijn. Freud heeft bijvoorbeeld aangetoond dat dromen voortkomen uit het onderbewuste en dat de vroege kinderjaren beslissend zijn voor de latere persoonlijkheid.

Mens en maatschappij

- 1804 Franse overheersing in Europa.
- 1815 Slag bij Waterloo (einde van het bewind van Napoleon).
- 1820 De Romantiek in de Europese kunst en literatuur: Byron, Chateaubriand, Heine, Turner, Delacroix.
- 1822 Negende symfonie van Beethoven.
- 1825 Eerste stoomspoorlijn (Engeland).
- 1826 Joseph Niépce maakt de eerste fotoafdrukken.
- 1833 Eerste voorschriften voor de arbeidscondities in de industrie (Engeland).
- 1839 Staatkundige scheiding België en Nederland.
Opening spoorweg Amsterdam-Haarlem.
- 1848 Communistisch manifest (Karl Marx en Friedrich Engels).
- 1851 Wereldtentoonstelling Londen.
- 1859 Charles Darwin, *On the Origin of Species*.
Eerste oliebron (Pennsylvania).
- 1860 Emancipatie van de Oost- en West-Indische slaven.
- 1861 Eerste vrouwenkiesrecht (Australië).
Bacillentheorie van Louis Pasteur.
- 1863 *Dejeuner sur l'herbe*: 'bloot' schilderij van Manet verwekt schandalen.
- 1865 Eerste genetische experimenten (Mendel).
- 1867 Karl Marx, *Das Kapital*.
Nobel vindt dynamiet uit.
- 1870 Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke leerling op een Nederlandse middelbare school.
- 1871 Ontdekkingsreizen van Stanley en Livingstone in Midden-Afrika.
- 1874 *Impression, soleil levant*: schilderij van Monet.
- 1876 *Ring des Nibelungen*, opera's van Wagner.
Bell neemt patent op de telefoon.
- 1881 Edison vindt de gloeilamp uit.
- 1885 Eerste benzineverbrandingsmotor.
- 1890 Freud legt de grondslag voor de psycho-analyse.
- 1895 Door onderzoek van Max Planck en Becquerels ontdekking van de radioactiviteit stort de klassieke natuurkunde ineen.
- 1898 Het echtpaar Curie ontdekt radium.

Dante Gabriel Rossetti verzette zich tegen de verstarde, academische schilderkunst van die tijd.

- *Realisme in de schilderkunst*: tegenbeweging van de Romantiek rond 1850, eigenlijk een voortzetting van ideeën uit de Verlichting. Het onderwerp moest eigentijds zijn. Arbeiders werden vaak de 'helden' van schilderijen: bezweet, in werkkleren, etend uit een pan. Voorbeeld: de Franse schilder Courbet.
- *Impressionisme in de schilderkunst*: schilderij die in Frankrijk is ontstaan in de tweede helft van de 19e eeuw. Impressionisten legden de indruk vast die een landschap, een stadsbeeld of een mens maakte op een bepaald moment. Ze werkten spontaan en letten vooral op het licht. Kleur was heel belangrijk: de impressionisten gebruikten nauwelijks mengkleuren, maar zetten de kleuren in kleine toetsjes op (pointillisme). Voorbeeld: *Impression, soleil levant* (Impressie: zonsopgang), schilderij van de Fransman Claude Monet uit 1874.

Joseph Turner, *Het slavenchip*, 1839, Romantiek.

- *Symbolisme in de schilderkunst*: reactie op het impressionisme. Achter de voorstelling gaat volgens de symbolist een innerlijke wereld schuil, in tegenstelling tot bij het impressionisme. Een kunst van ideeën die haar uitdrukkingsmiddel vond in het symbool (Grieks *symbolon* = wat samenvalt). Men verdiepte zich in oosterse religies, in occultisme en satanisme (Jan Toorop).
- *Fotografie*: na de uitvinding van de foto (1826) begon de fotografie sterk te concurreren met de portretschilderkunst. Tegen het einde van de 19e eeuw staat de fotografie ook als kunstvorm bekend.
- *Bouwkunst*: naast de neoklassieke bouwstijl uit de eeuw ervoor vormden de Middeleeuwen een bron van inspiratie onder invloed van de romantische beweging. Er ontstonden verrassende vormen en een voorkeur voor spitse torens en verticale lijnen.

3 Literatuur

Tegen het eind van de 18e eeuw (en met name in de 19e eeuw) ontstond de Romantiek, een beweging in de beeldende kunst en literatuur die zich afzette tegen het 18e-eeuwse geloof in de vooruitgang en de deugden van het burgerleven. Politieke, sociale en anti-industriële motieven vormden de voedingsbodem voor het romantische ongenoegen en onvrede, afwijzing en verzet. De roep om democratie had slechts revolutie gebracht. De wetenschap had wel vooruitgang opgeleverd, maar ook gezorgd voor bittere armoede. De rijke overheerste de arme. En door de nadruk op de rede was het gevoel verwaarloosd. Dit heeft bij veel kunstenaars geleid tot *Weltschmerz*, het sombere en pessimistische 'lijden aan de wereld'.

Kunst was voor hen of een opstand tegen onderdrukking, tegen de maatschappij, de kerk en God of een vlucht uit de werkelijkheid. De eerste romantici waren kunstenaars die zich verzetten tegen de strak en rationeel geordende maatschappij. Ze weigerden zich te onderwerpen aan de geldende wetten en eisten de vrijheid om te leven en te werken naar eigen aard en aanleg. Ze wilden een grotere plaats innemen voor gevoel, verbeelding en intuïtie, de diepere gronden van de menselijke geest, voor godsdienst en het bovennatuurlijke.

De belangrijkste kenmerken van de literaire romantiek zijn:

- 1 *verzet*
Persoonlijke vrijheidsdrang, rebellisme en kritiek.
- 2 *humor*
Humor als verdedigingsmiddel bij gevoelens van onvrede.
- 3 *liefde voor de natuur*
Terug naar de zuiverheid van de natuur en liefde voor de natuur; verhalen over ontdekkingsreizen in nieuwe werelden en verhalen over vreemde volkeren waren zeer in trek.
- 4 *belangstelling voor het verleden*
Historische belangstelling voor het ongerepte verleden, vooral voor de Middeleeuwen. Voor oude volksverhalen, sprookjes en legenden ontstaat een nieuwe belangstelling (gebroeders Grimm).
- 5 *aandacht voor droom en fantasie*
Verkenning van de wereld van droom en fantasie: geheimzinnige gevoelens en mysterieuze verlangens, angstvisioenen en obsessie voor de dood in de vorm van nachtmerries vol spoken, mismaakte mensen en lijken (de zogenaamde Zwarte Romantiek).

Aanvankelijk waren er veel tegenstanders van de Romantiek. Veel lezers waren niet erg gesteld op de sterke hartstochten en gevoelens, de grootse en gewaagde verbeeldingen. Ze wensten meer evenwicht tussen verstand en gevoel. Ze wilden beschrijvingen van het alledaagse leven in het teken van deugdzaamheid, gods-

Het literaire 'landschap' in de 19e eeuw is dus te beschouwen als een tweestromenland, waarin naast de romantische literatuur (met sterke, persoonlijke expressie en nieuwe vormen) ook de burgerlijk realistische literatuur (gemoedelijk, burgerlijk, tevreden) een belangrijke plaats bleef houden.

De betekenis van 'a romantic story' in de loop der eeuwen

- *Engeland, midden 17e eeuw:*
positieve eigenschap, lijkend op het eenvoudige leven van herders op het platteland (dat wordt gesteld tegenover het verdorven leven in de steden en aan de koningshoven).
- *Engeland, eind 17e eeuw:*
negatieve eigenschap, het is een onecht, verzonnen verhaal (tegenover de echtheid van de werkelijkheid).
- *Vanaf het begin van de 18e eeuw:*
positieve eigenschap, het is een aantrekkelijk verhaal, dat tot het gevoel en de verbeelding spreekt.
- *Tegenwoordig:*
positieve eigenschap, de omschrijving is sinds de 18e eeuw onveranderd gebleven, maar er komt nog een andere (voor de meeste mensen positieve) omschrijving bij: een romantisch verhaal is een ongewoon, avontuurlijk verhaal, waarin gewoonlijk liefde een belangrijke rol speelt.

Schrijvers en lezers

Boeken waren in de 19e eeuw nog steeds erg duur. De boekwinkels hadden niet veel titels op voorraad: een koper tekende meestal in op een boek. Lezers verzamelden zich in leesgezelschappen: boeken werden gezamenlijk gekocht, om de beurt gelezen en daarna besproken. Populaire schrijvers werden veel gevraagd voor voorleesavonden.

Hoewel al vanaf begin 1800 het leesonderwijs sterk werd bevorderd, werd het analfabetisme slechts heel geleidelijk minder.

De papierproductie was inmiddels gemechaniseerd en het dure lompenpapier werd vervangen door houtpapier. Daardoor en door de ontwikkeling van snellere drukpersen werden boeken goedkoper. Uitgevers begonnen in te spelen op de leesbehoeften van de gewone man en zorgden voor boeken in verschillende edities en prijsklassen. Feuilletons werden heel populair bij iedereen en ook openbare bibliotheken stelden veel mensen in staat te lezen.

Door de uitbreiding van de lezersmarkt, vooral die van het vrouwelijke lezerspubliek, werd schrijven voor het eerst een lucratieve bezigheid.

Aan het eind van de 18e en in de loop van de 19e eeuw begonnen de ideeën over de opvoeding van kinderen te veranderen. Er ontstond behoefte aan voorbeelden voor

Proza

De romantische beweging, ontstaan vanuit een onvrede van schrijvers met de hun omringende wereld, heeft een grote hoeveelheid verhalende literatuur opgeleverd. De aandacht voor de gedachten en gevoelens van de verhaalfiguren werd daar in steeds groter, zodat in die periode de voorlopers van de moderne, psychologische romans ontstonden.

De historische roman is een typisch romantische verhaalvorm. Veel schrijvers zochten vanuit onvrede met de maatschappij hun toevlucht in het verleden dat ogenschijnlijk ongecompliceerd was en gemakkelijk geïdealiseerd kon worden. Victor Hugo (Frankrijk) en Sir Walter Scott (Engeland) hebben beroemde historische romans geschreven die nog steeds de moeite van het lezen waard zijn.

De romantische aandacht voor sociale (wan)verhoudingen heeft onder andere geleid tot realistische romans. Nog steeds bekend zijn de romans van Charles Dickens (Engeland), met verhaalfiguren die sterk tot de verbeelding spreken.

In 1857 had Gustave Flaubert (Frankrijk) in zijn geruchtmakende realistische roman *Madame Bovary* een psychologisch en sociaal portret geschetst van een weinig ontwikkelde en zenuwzieke vrouw op een manier die de grenzen van het toenmalige fatsoen ver overschreed: beeldende beschrijvingen van buitenechtelijke liefdesrelaties, het verzet tegen de beperkingen van het vrouwzijn en een onvermijdelijke zelfmoord aan het eind. Flaubert raakte zelfs verward in een rechtszaak waarin hij zich voor zijn werk moest verantwoorden.

Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond de naturalistische roman waarin de schrijver het realisme ver doorvoerde. Revolutionairder waren omstreeks 1870 de romans van Emile Zola (Frankrijk), waaruit een behoefte sprak aan absolute waarheid. In zijn naturalistische verhalen werd niet alleen zo precies mogelijk de werkelijkheid uitgebeeld, maar ook het idee dat de mens bepaald is door erfelijke eigenschappen en milieu (determinisme): 'race, milieu et moment.' De psychologische diepgang nam in de naturalistische romans sterk toe. Nieuw was ook het sterke sociale gevoel in de naturalistische verhaalkunst: medelijden met de beschreven ellende, pogingen om iemands slechtheid te verklaren uit de mensonwaardige omgeving, zodat de beschrijving een aanklacht werd tegen onmaatschappelijke toestanden.

Poëzie

In het openbare leven bleef poëzie een belangrijke rol vervullen. Bij officiële gelegenheden (feesten, openingen, jubilea) hoorde een dichter die een toepasselijk gedicht declameerde.

In 1857 zorgde de Franse dichter Charles Baudelaire met zijn *Fleurs du mal* voor grote opschudding in de literaire wereld. In zijn gedichten toonde hij emoties, gevoelens en ervaringen die men tot dan toe nog nooit in poëzie had durven uitdrukken.

Het gevoel, of beter nog de hartstocht, begon weer de bezielende kracht van het schrijverschap te vormen. Slechts wanneer een schrijver ergens volledig door geëmotioneerd was, kon hij iets waardevols maken. Die emoties werden vooral ondervonden door de schoonheid van de natuur, en heel in het bijzonder door die van de liefde. Poëzie werd toen een individuele gevoelszaak en dat is sindsdien

1 Ik achtte het mijzelf en mijner echtgenote verplicht, ze niet meer te
gaan zien, en oordeelde mijne kinderen, vooral mijne zonen, tegen
dezelve ernstig te moeten waarschuwen. Wie toch geloofst niet, dat de kle-
ding waarin onze danseressen ten tonele verschijnen, en de verschillen-
5 de standen die zij daar eennemen, juist geschikt zijn om in de borst
onzer jongelingen een vuur te ontsteken dat, eenmaal opgevlamd, niet
weder zo licht zal te blussen zijn? Die twijfelt, hij begeve zich slechts na
een geëindigd ballet in hunnen kring, beluistere sommiger gesprekken,
en make daaruit op welke schone vruchten het oplevert! En bleef het nog
10 maar bij die gesprekken!

W. Zaal, *Vloekjes bij de thee.*

Eigenlijk pas tegen het eind van de 19e eeuw raakten toneelschrijvers er onder invloed van het opkomende naturalisme steeds meer van doordrongen dat toneel realistisch en vooral ook speelbaar moest zijn. De poëzievorm verdween. De dialogen werden voortaan geschreven in het proza van de gewone-mensentaal. Men wendde zich af van de klassieke onderwerpen en voorschriften en ging weer terug naar de realiteit. Een schrijver vond de ideeën voor zijn toneel vooral in zijn eigen omgeving, in de werkelijkheid die hem boeide of waartegen hij zich wilde afzetten.

Het naturalistische toneel heeft sindsdien standgehouden en blijft voortbestaan naast andere toneelsoorten, zoals het absurdistisch toneel dat uitgaat van vlucht in een illusiewereld.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

Na de Franse verovering in 1795 werd de Republiek der Nederlanden omgedoopt tot de Bataafse Republiek, bedoeld als zelfstandige staat. Maar al in 1810 werd de Republiek bij Frankrijk ingelijfd door Napoleon. Na diens nederlaag in Rusland (1813) werden de Noordelijke (protestante) en Zuidelijke (katholieke) Nederlanden samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden. Maar dat heeft slechts geduurd tot 1839: toen werd de scheiding tussen Nederland en België een feit.

In de Nederlandse koloniën werden grote winsten gemaakt, vooral in Indië. Door de Nederlandse Handelmaatschappij werden Indische producten (suiker, koffie, thee en tabak) naar Nederland gebracht en textiel naar Indië, waardoor het mes aan twee kanten sneed. Inlandse hoofden en Nederlandse ambtenaren werkten samen en kregen beloningen voor de geleverde producten. Er werden kapitalen verdiend over de ruggen van de Indiërs. Op de uitbuiting van de inlanders was al veel kritiek.

Ook in de 'West-Indische' koloniën was het leven slecht voor de slaven. Zowel op de Antillen als in Suriname bestond bijvoorbeeld nog het geselrecht. Hoewel de publieke opinie in Nederland tegen slavernij was en de Genootschappen tot afschaffing der Slavernij vele leden telde, bleef hij aanwezig. De Genootschap van Goede Wetten en

5 alwaar de conditiën van verkoop zullen bekend gemaakt worden.
Ten zelven dagen zal hij een andere partij slaven voor rekening zijner
lastgevers opveilen, alsmede een partij meubelen. – A.D. Meza

W. van Hoëvel, *Slaven en vrijen.*

Pas vanaf 1860 werden de Oost-Indische en West-Indische slaven bevrijd en als volwaardige medemensen beschouwd.

In 1870 werd Aletta Jacobs als eerste meisje toegelaten tot de middelbare school. Minister Thorbecke moest er daarna aan te pas komen om haar toelating voor de universiteit in orde te brengen.

De eerste Nederlandse sociale wet was het 'Kinderwetje van Van Houten' (1874), waarin het verboden werd om kinderen jonger dan twaalf jaar te laten werken in fabrieken.

Literatuur

In het algemeen bleef de Nederlandse poëzie tot ver in de 19e eeuw 'burgerlijk' van karakter. Ze weerspiegelde de idealen van de Hollandse gegoede burgerij: deugd, godsvrucht en vaderland.

Rond 1880 bond – mede onder invloed van het werk van Engelse dichters als Shelley en Keats en de Fransman Baudelaire – de Beweging van Tachtig, een groep jonge dichters, de strijd aan tégen het burgerlijk realisme en vóór schoonheid als belangrijkste doel, waarbij het gevoel veel belangrijker was dan het verstand. Nu begon de Romantiek eigenlijk pas goed door te breken.

In Nederland is het Realisme bijvoorbeeld te vinden in het werk van Nicolaas Beets. Voorbeelden van Nederlandse historische romans zijn: Aarnout Drost, *Hermingard van de Eikenterpen* (1832), Hendrik Conscience, *De Leeuw van Vlaanderen* (1838), Jacob van Lennep, *Ferdinand Huyck* (1840) en Tuitje Bosboom-Toussaint, *Het Huis Lauer-nesse* (1840).

Multatuli schreef de wereldberoemde roman *Max Havelaar* (1859) over de uitbuiting van de inlandse bevolking op de Hollandse kolonie Java.

In de Nederlandse literatuur is Louis Couperus de naturalist bij uitstek, bijvoorbeeld in *Eline Vere* (1889). Andere naturalistische schrijvers waren Marcellus Emants met *Een nagelaten bekentenis* (1894) en Frederik van Eeden met *Van de koele meren des doods* (1900).

Een aantal dichters (vooral dominees) was erg populair, zoals Jacob ten Kate, Nicolaas Beets en Petrus de Genestet. Voor een moderne lezer is hun werk vaak nogal overdreven en nationalistisch. Hendrik Tollens schreef over dezelfde onderwerpen, maar hij heeft zich in gunstige zin onderscheiden van veel collega-dichters door natuurlijkheid in taal en oprecht gevoel.

zelf centraal stond (l'art pour l'art). Niet het verstand, maar het gevoel moest de bron zijn. Kunst moest zijn de uitdrukking van persoonlijke gevoelens op een heel persoonlijke manier:

Kunst moet zijn de aller-individueelste expressie
van de aller-individueelste emotie.

Willem Kloos. In: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perks Gedichten*.

Belangrijke dichters van de Beweging van Tachtig waren: Jacques Perk, Frederik van Eeden, en vooral Willem Kloos. In hun poëzie sloten de Tachtigers sterk aan bij de nieuwe stijl in de schilderkunst: het impressionisme. Ook de dichters probeerden de schoonheid tot uitdrukking te brengen door hun zintuiglijke indrukken weer te geven.

Kenmerken van impressionistisch taalgebruik zijn:

- 1 Veel herhalingen: pogingen om steeds opnieuw, tastend en zoekend de impressie zo trefzeker mogelijk uit te drukken.

- 1 De stille weg
de maannachtlichte weg –
de bomen
de zo stilgeworden bomen –
het water
het zachtbespannen tevreë water.

Herman Gorter, *Verzamelde lyriek*.

- 2 Veel bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. Voorbeeld: zie regel 2, 4 en 6 van het fragmentje van Gorter bij 1.
- 3 Nieuwe woorden (neologismen) om de indruk optimaal weer te geven, om het waargenomene zo goed mogelijk te kunnen 'vertalen'. Voorbeeld: zie regel 2 van het fragmentje van Gorter bij 1.

De bekendste toneelschrijver rond de eeuwwisseling van de 19e naar de 20e eeuw was Herman Heijermans (zie hoofdstuk 6: 1900-1940).

1819 Tollens, *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova Zembla*

- 1851 Alberdingk Thijm, *Karolingische verhalen*
- 1858 Gezelle, *Kerkhofblommen*
- 1859 Van de Linde, *De Gedichten van de Schoolmeester*
- 1860 Douwes Dekker (Multatuli), *Max Havelaar*
- 1867 Haverschmidt (Paaltjens), *Snikken en Grimlachjes*
- 1868 Busken Huet, *Lidewyde*
- 1879 Perk, *Mathilde, een sonnettenkrans*
- 1881 Perk, *Gedichten* (met inleiding van Kloos)
- 1885 Van Eeden, *Grassprietjes* (onder pseudoniem Cornelis Paradijs)
- 1887 Van Deyssel, *Een liefde*
Van Eeden, *De kleine Johannes*
- 1889 Couperus, *Eline Vere*
Gorter, *Mei*
- 1894 Emants, *Een nagelaten bekentenis*
Heijermans, *Schetsen van Samuel Falkland* (achttien delen, 1894-1911)
- 1899 Couperus, *De stille kracht* (twee delen, 1899-1900)
- 1900 Van Eeden, *Van de koele meren des doods*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Vanaf dit hoofdstuk maken we onderscheid tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, omdat de literatuur uit de V.S. in de 19e eeuw een belangrijke en eigen rol begint te spelen in de Engelse literatuur.

Ford Madox Brown, *Afscheid van Engeland*, circa 1855.

Groot-Brittannië

In 1837 besteed koningin Victoria de troon en die zou ze tot 1901 bezetten. Met haar *We are not amused*-benadering van ernst en deugdzaamheid herstelde ze het geschonden vertrouwen in de monarchie en profileerde ze de koninklijke familie als hoeksteen van de hardwerkende en deugdzaam Victoriaanse samenleving. Het Britse rijk groeide uit tot het grootste rijk dat de wereld ooit heeft gekend. Hoogtepunten waren *The Great Exhibition* (1851) waar Groot-Brittannië zijn industriële en technologische overmacht etaleerde en de kroning van Victoria tot keizerin van India (1876). De verloren oorlog tegen de Boeren in Zuid-Afrika zorgde voor de eerste deuk in het prestige van het Britse rijk.

land, in een klassenloze maatschappij met gelijke kansen voor iedereen, lokte alleen al in de tweede helft van de eeuw drieëntwintig miljoen immigranten naar het nieuwe beloofde land. *Manifest Destiny* werd gedeeltelijk met vreedzame middelen gerealiseerd. Zo kocht de federale regering van Frankrijk een groot deel van het zuiden en het mid-westen voor vijftien miljoen dollar in de *Louisiana Purchase* (1803).

Reconstructie van een slag uit de Burgeroorlog.

Verenigde Staten in amper dertig jaar van een spaarzaam bevolkte, overwegend op landbouw gerichte federatie van voormalige koloniën, in een van de meest geïndustrialiseerde en kapitalistische naties ter wereld.

Literatuur Groot-Brittannië

19e-eeuwse romankunst handelde over de *geïdealiseerde* Middeleeuwen (Sir Walter Scott, *Ivanhoe*), de gevaren van intuïtie en emotie als basis voor man-vrouwrelaties (Jane Austen, *Pride and Prejudice*) en filosofisch getinte *horror* (Mary Shelley, *Frankenstein*). In de Victoriaanse tijd werden deze romantische thema's gecombineerd met een realistische en kritische beschrijving van de kind- en vrouwonvriendelijke kanten van de samenleving door romanschijvers als Charles Dickens, de gezusters Brontë, William Thackeray, George Eliot, Anthony Trollope en Thomas Hardy. Hun romans spreken in boekvorm of in verfilmingen en tv-bewerkingen nog steeds een groot publiek aan.

De gespletenheid van de Victorianen werd blootgelegd in Oscar Wilde's *The Picture of Dorian Gray* en Robert Louis Stevensons *The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*. Beide romans presenteren de mens als een combinatie van (ogenschijnlijk) goed en (diep verborgen) kwaad. Een andere vorm van dualisme, namelijk dat tussen Oost en West, vormt het hoofd-

werkt door Percy Bysshe Shelley, Lord Byron en John Keats, niet alleen in hun gedichten, maar ook in hun persoonlijke (liefdes)leven. Zij gingen in tegen de gevestigde orde, leefden hartstochtelijk en stierven, zoals dat romantische helden betaamt, jong en spectaculair. De dichter Alfred Lord Tennyson was de officiële spreekbuis voor Victoriaanse waarden en normen, maar tevens de vertolker van de onderhuidse spanningen die het Victoriaanse systeem met zich meebracht. Die spanningen en tegenstellingen, waar vooral vrouwen onder leden, zijn ook aanwezig in het werk van vrouwelijke dichters als Elizabeth Barrett Browning en Christina Rossetti. In het werk van de jezuïet Gerald Manley Hopkins uitten de spanningen zich in een worsteling met het

geloof en in gedurfde experimenten met de rijke Engelse traditie in versvormen. Robert Browning ontwikkelde het genre van de dramatische monoloog, waarin een personage in de ikvorm zijn visie op zichzelf en zijn omgeving geeft en gaandeweg een verknipte natuur verradt onder een masker van beschaafdheid.

Met de briljante komedies van Oscar Wilde klom het Britse toneel uit het dal waarin het het grootste deel van de 18e en 19e eeuw had vertoefd. *The Importance of Being Earnest* was een regelrechte sensatie vanwege de spitse, geestige en snelle dialogen. En passant stelde Wilde ook nog de huichelachtigheid van de Victoriaanse samenleving aan de kaak. Het toneel werd nog realistischer en sociaal geëngageerder met de stukken van George Bernard Shaw, die handelen over toen zeer controversiële onderwerpen als uitbuitende landheren, prostitutie en valse oorlogsheroïek.

Oscar Wilde.

Verenigde Staten

In de *Leatherstocking*-serie creëerde James Fenimore Cooper het mythische en romantische Amerika van de blanke woudloper Natty Bumppo en zijn Rode Broeders, Chingachgook en Uncas (de laatste der Mohikanen), die zich verzetten tegen de oprukkende, blanke beschaving. Washington Irving gaf het nog jonge Amerika zijn eerste, oorspronkelijke en eigentijdse sprookje in *Rip van Winkle*, uit *The Sketch-Book of Geoffrey Crayon*.

Een fundamentele aanval op het behoudende denken kwam van de zogenaamde Transcendentalisten. In 1836 vormde een groep intellectuelen uit de omgeving van Boston *The Transcendentalist Club*. De club gaf een tijdschrift uit (*The Dial*) en schreef en discussieerde over van alles en nog wat. Ralph Waldo Emerson, Henry David Thoreau en Margaret Fuller geloofden in de goedheid van de mens, in de eenheid van mens en natuur en in het ervaren van het goddelijke door ongeremde, individuele zelfontplooiing. Het transcendentalisme, met name het proza van Henry David Thoreau (*Walden, or life in the Woods* en *Civil Disobedience*), zou een grote invloed

tion descends. Tegen het eind van de eeuw ontwikkelen romanschrijvers als Stephen Crane, Theodore Dreiser en Jack London het realisme verder tot het pessimistische naturalisme. Ten slotte leidde de massale belangstelling voor alles wat met het avontuurlijke westen te maken had, tot een lopende-bandproductie van *dime novels*, (goedkope) stuiverromans. In hun popularisering en romantisering van het wilde westen spelen ze tot op heden een belangrijke rol in de Amerikaanse cultuur, idealen en dromen.

De Amerikaanse romantische poëzie kwam tot volle bloei in Walt Whitmans *The Leaves of Grass*. Het romantische thema van het individu dat ongehinderd door sociale wetten en beperkingen een geheel eigen visie ontwikkelt, vindt een bijzondere en intieme uitdrukking in de 1775 korte gedichten van Emily Dickinson. Aan het eind van de 19e eeuw ontstond de *Chicago School of Poetry*, die een stem gaf aan het gewone individu uit het mid-westen. Een goed voorbeeld van deze stroming is het gedicht *Richard Cory* van Edward Arlington Robinson.

Toneel was een veelbeoefende kunstvorm in Amerika, maar de 19e eeuw leverde nog geen kwalitatief goede producten van eigen bodem op. Wel ontstonden er typisch Amerikaanse vormen van volkstheater, zoals de *Wild West Show* van Buffalo Bill en de *Black and White Minstrel Shows*, die grote invloed zouden hebben op de ontwikkeling van de populaire muziek en het ontstaan van de filmindustrie. De Black and White Minstrel Shows ontleenden hun humor aan racistische vooroordelen en vernederden de Afrikaans-Amerikanen en hun slavencultuur. Desondanks vormden ze het begin van de popularisering van de Afrikaans-Amerikaanse muziek en andere vormen van *entertainment*.

- 1801 Wordsworth, *Lyrical Ballads* (Engeland)
- 1818 Shelley, *Frankenstein* (Engeland)
- 1819 Keats, *Ode on a Grecian Urn* (Engeland)
- Scott, *Ivanhoe* (Schotland)
- 1838 Dickens, *The Adventures of Oliver Twist* (Engeland)
- 1840 Poe, *Tales of the Grotesque and the Arabesque* (VS)
- 1847 Emily Brontë, *Wuthering Heights* (Engeland)
- Charlotte Brontë, *Jane Eyre* (Engeland)
- 1851 Melville, *Moby Dick* (VS)
- 1852 Beecher Stowe, *Uncle Tom's Cabin* (VS)
- Carroll, *Alice in Wonderland* (Engeland)
- 1854 Thoreau, *Walden, or Life in the Woods* (VS)
- 1883 Stevenson, *Treasure Island* (Schotland)
- 1884 Twain, *Huckleberry Finn* (VS)
- 1886 Stevenson, *The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde* (Engeland)
- 1888 Bellamy, *Looking backward 2000* (VS)
- 1891 Doyle, *The Adventures of Sherlock Holmes* (Engeland)
- Wilde, *The Picture of Dorian Gray* (Engeland)
- 1894 Kipling, *The Jungle Books* (1894-1896), (Engeland)

ook positieve zaken met zich mee, zoals een rechtvaardiger wetgeving (*Code civil*). Ideeën uit de Franse Revolutie werden door patriottische Duitse hervormers overgenomen en verbonden met romantisch gekleurde ideeën over vrijheid. Na Napoleons ondergang (1813) vond er een Europese Restauratie plaats. De situatie van vóór de Franse overheersing werd zoveel mogelijk hersteld. Vooral studenten en liberale journalisten verzetten zich daartegen.

De Duitse Bond (1815-1866) vormde een eerste samenwerkingsverband tussen de verschillende Duitse staten. Het Tolverbond van 1834 overbrugde de economische kloof tussen de vele staten en leidde ertoe dat de productiviteit sterk steeg. De idealistische opvattingen van de filosoof Hegel over de staat en de zin van de geschiedenis als vervolmaking van vrijheid, gerechtigheid en rede waren van grote invloed op denkers als Ludwig Feuerbach en Karl Marx. Na de mislukte revolutie van 1848 won het pessimisme van Schopenhauer terrein onder de in politiek opzicht berustende burgerij. De Duitse eenheid, zonder Oostenrijk, kwam na de overwinning op Frankrijk tot stand (1871). De koning van Pruisen werd in Versailles tot keizer van het Duitse Rijk uitgeroepen.

Literatuur

De Romantiek pakte de draad van de *Sturm-und-Drang*periode weer op. Jonge schrijvers zetten zich niet alleen af tegen de Verlichting, maar ook tegen de *Klassik*. De Duitse literatuur sloot nu weer aan bij die van andere landen. Het sprookje was in deze periode een populaire vorm. De romantische schrijvers zochten hun poëtische wereld in het verlangen en de oneindigheid. Hun helden handelen impulsief en intuïtief, laten zich leiden door magische natuurkrachten. Het gevoel, de emotionele reactie, is uitdrukking van de natuurlijkheid van de mens, het hoort bij hem en maakt hem duidelijk wat het verstand niet kan.

Met *Das Junge Deutschland* werd een aantal schrijvers aangeduid dat politiek scherp stelling nam tegen de reactionaire machthebbers. Het Franse liberalisme was hun voorbeeld. De pers werd een belangrijk medium om uiting te geven aan ontevredenheid en het beroep van journalist kreeg in deze tijd vorm. Heine, Börne en Gutzkow zijn de belangrijkste vertegenwoordigers.

Op de klassieke en romantische periode volgde de periode van het Realisme. De

Casper David Friedrich, *De wandelaar boven de nevelen*, 1818, verbeelding van het turbulente gevoelsleven van de Romantiek.

Het Duitse naturalisme werd sterk beïnvloed door buitenlandse schrijvers als Zola, de gebroeders Goncourt, Tolstoi, Dostojewski, Strindberg en Ibsen. De thema's zijn het materialisme, de industrialisering en de grote maatschappelijke veranderingen. De sociale misstanden worden in alle scherpheid en tot in het detail getoond. De stijl krijgt het karakter van een reportage. In Duitsland zijn Hauptmann, Holz en Anzengruber de voornaamste vertegenwoordigers van deze stroming.

- 1804 Schiller, *Wilhelm Tell*
- 1808 Goethe, *Faust I*
- 1812 gebroeders Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*
- 1826 Von Eichendorff, *Aus dem Leben eines Taugenichts*
- 1827 Heine, *Buch der Lieder*
- 1844 Büchner, *Dantons Tod*
- 1865 Busch, *Max und Moritz*
- 1883 Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*

Franse literatuur

Tijdsbeeld

Na de revolutionaire vrijheidsroes van 1789 werd Frankrijk een republiek, maar al in 1799 greep Napoleon de macht, stichtte een Frans keizerrijk (*l'Empire*), veroverde grote stukken van Europa en lijfde de Nederlanden in. Na zijn ondergang in 1815 op het slagveld van Waterloo kwam het oude koningshuis terug; na vele machtswisselingen en de Frans-Duitse oorlog van 1870 werd Frankrijk definitief een republiek en maakte het parlement uit wat de macht was van de president. De herinnering aan Napoleon bleef: men verfoeide zijn tirannie, maar was trots op de man die Frankrijk een uur van grootheid schonk, 'une heure de grandeur'.

De strijd om vrijheid en gelijkheid werd steeds meer een strijd om sociale gerechtigheid: socialisme en communisme ontstonden. In mei 1871 wapperde in Parijs de rode vlag van de *Commune*, een volksoptstand om totale gelijkheid. Maar de *Commune* hield het amper een week en werd hard neergeslagen.

Eugene Delacroix, *De slachting op Chios*, 1824.

Bij grote schrijvers gingen kunst en engagement echter hand in hand. De Romantiek, met de nadruk op het ik, de hartstocht, de liefde voor de natuur, het verlangen naar de verte, was vanaf 1801 duidelijk aanwezig bij Chateaubriand en kende een bloeitijd in de jaren twintig van de 19e eeuw. Deze romantische inspiratie bleef tot het eind van de eeuw, met vertellers als Gérard de Nerval, Alexandre Dumas, George Sand (een vrouw).

Rond 1830 ontstond het realisme, dat afstand nam van die grote gebaren en het 'echte leven' wilde uitbeelden, waarin mensen ook eten en kibbelen. Balzac, Stendhal en Flaubert zijn de belangrijkste vertegenwoordigers.

Rond 1880 werd het realisme opgevolgd door het naturalisme, dat nog meer nadruk legde op het alledaagse leven, en een wereld schiep volgens de wetten van het determinisme (de mens is bepaald door *race, milieu et moment*). Dit is sterk het geval bij Émile Zola, met romanfiguren die gegeven hun afkomst en achtergrond een voorstelbaar noodlot tegemoet gaan. Andere bekende naturalisten boeien ons meer als echte vertellers, pessimistisch maar kleurig bij Guy de Maupassant, licht en vrolijk bij Alphonse Daudet.

Veel dichters zochten hun heil in het symbolisme, waarin alles wat wij waarnemen een beeld is van een hogere werkelijkheid: 'La nature est un temple', zoals Charles Baudelaire in 1857 schreef. Dit symbolisme vond rond 1880 een uiterst muzikale vorm bij Paul Verlaine, en was sterk aanwezig bij Arthur Rimbaud en Gustave Mallarmé, die in hun poëzie de hogere werkelijkheid zelf meenden te scheppen.

De Parnasse was een groep dichters die koos voor *l'art pour l'art*: de dichter schildert, beeldhouwt perfecte vormen uit klanken en ritmes, vaak zonder persoonlijke gevoelens. Leconte de Lisle, Théodore de Banville en Sully Prudhomme zijn de bekendste dichters van die school.

Het romantische theater van Hugo en Vigny, dat rond 1827 furore maakte, wordt tegenwoordig nog maar weinig gespeeld. Van het enorme werk van Alfred de Musset hebben *Lorenzaccio* (1835) en *On ne badine pas avec l'amour* (1834) de tand des tijds doorstaan. Veel korte stukken van Musset, gebundeld in zijn *Comédies et proverbes*, zijn goed leesbaar maar moeilijk te spelen.

Het realisme en naturalisme hebben vooral stereotiepe melodrama's opgeleverd vol wenende moeders en dronkzuchtige vaders.

Van de symbolist Maeterlinck noemen we de sprookjesachtige stukken *Pelléas et Mélisande* (1892) en *L'oiseau bleu* (1908), bekend geworden door de muziek van Gustave Fauré en Claude Debussy.

- 1830 Stendhal, *Le Rouge et le Noir*
- 1831 Hugo, *Notre Dame de Paris*
- 1834 De Balzac, *Le père Goriot*
- 1844 Dumas, *Les trois mousquetaires*
- 1856 Flaubert, *Madame Bovary*

Hoofdstuk

6

1900-1940

1 Tijdsbeeld

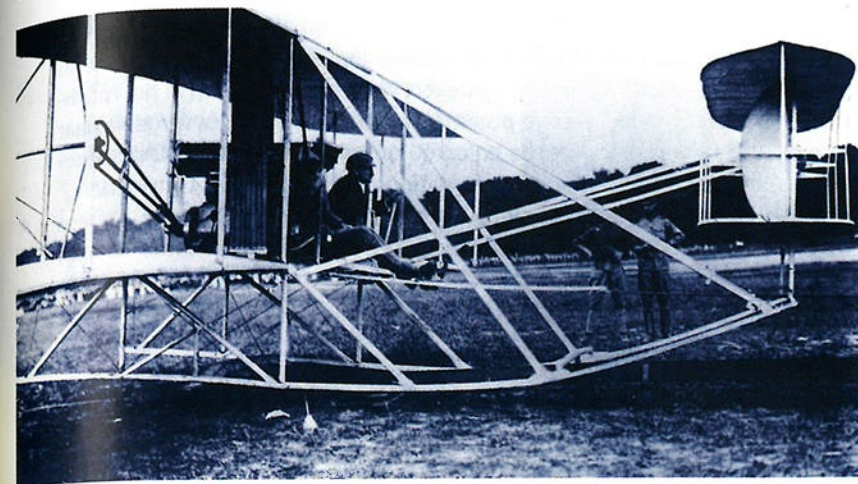
Verzet tegen de schijnwereld van mooie, grote woorden

De industriële revolutie van de 19e eeuw had de sociale verhoudingen in de maatschappij ingrijpend beïnvloed. Voor de arbeiders waren de lonen nog steeds te laag, was de huisvesting bekrompen en de gezondheidszorg slecht. Elf uur per dag werken, zes dagen per week en geen vakantie, dat was toen heel gewoon. Maar het was toch een hele vooruitgang vergeleken met de omstandigheden in de eeuw daarvoor.

De techniek van het arbeidsproces werd geleidelijk aan ingewikkelder en de vraag naar geschoolde arbeiders nam toe. De regeringen ijverden in die tijd dan ook voor lager onderwijs voor iedereen en voor scholen voor beroepsonderwijs. Dat heeft geleid tot betere banen voor althans een deel van de arbeiders.

In West-Europa is het nooit tot de door Marx voorspelde grootscheepse opstand (de

de snelle draadloze telegrafie over de Atlantische Oceaan. De gebroeders Wright wisten in 1903 het eerste gemotoriseerde vliegtuig van de grond te krijgen.

De gebroeders Wright in hun eerste gemotoriseerde vliegtuig.

In 1905 stelde Albert Einstein de relativiteitstheorie op (die echter ook de eerste atoombom mogelijk zou maken). Op de universiteit van Cambridge werd de basis gelegd voor de moderne elektronica. De telefoon was rond 1900 al een bekend verschijnsel. Autofabrikanten als Ford, Peugeot en Daimler-Benz maakten indrukwekkende automobielen, die zelfs nu nog tot de verbeelding spreken.

Het uitbreken van een oorlog op wereldschaal drukte deze positieve ontwikkelingen bruto de kop in. In 1914 werden het geloof in de onbegrensde mogelijkheden en het vertrouwen in het bereiken van het paradijs op aarde wreed verstoord door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tot 1918 werd in modderige Europese loopgraven een bloedige oorlog gevoerd, waarbij miljoenen mensen werden gedood ten behoeve van vaak enkele tientallen meters terreinwinst. Jonge mensen werden

gebruikt als kanonnenvoer en gedwongen hun medemensen van een andere natie te doden. Door de oorlogsverwoestingen sloeg het optimistische geloof in een welvarend Europa om in pessimisme. Vanaf de Eerste Wereldoorlog was het definitief gedaan met de voorrangpositie van dit Noord-Atlantische gebied. Aan het eind van de oorlog mengde Amerika – het land van de nieuwe beloftes – zich met succes in de strijd om het Europese vasteland

werd aangetast, daarna de bankwereld en de handel, en ten slotte stortte de industrie ineen. De recessie was ontstaan in Amerika, maar sleurde ook grote en kleine West-Europese landen met zich mee.

Er ontstonden alom grote werkloosheid en bittere armoede. In deze tijd kon in Duitsland en Italië het fascisme zijn kop opsteken. Velen zochten steun in het machtige leiderschap van de veelbelovende potentaten Mussolini en Hitler, vergeefs naar later bleek. In 1933 begon Hitler met de beloofde grote schoonmaak: de Duitse literatuur zou gereinigd worden van 'volksvreemde', joodse en marxistische invloeden. Grootseepse boekverbrandingen waren het gevolg. Die werden in de Europese literaire wereld direct becommentarieerd met een citaat uit *Almansor* van Heinrich Heine: 'Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen.' In 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit.

Mens en maatschappij

- 1900 Nederland heeft 5,2 miljoen inwoners.
New Orleans jazz (improvisatiemuziek).
- 1901 Marconi: draadloze telegrafie.
- 1903 Het eerste 'officiële' gemotoriseerde vliegtuig (gebroeders Wright).
- 1905 Relativiteitstheorie van Einstein: $E = MC^2$.
- 1907 Picasso ontwikkelt het kubisme.
- 1909 Louis Blériot vliegt als eerste over het kanaal.
- 1910 Expressionisme in de beeldende kunst.
- 1912 Henry Ford voert de lopende band in.
- 1914 Begin van de Eerste Wereldoorlog (tot 1918).
- 1916 Ontstaan van het dadaïsme in Zürich.
- 1917 *De Stijl*, Nederlands tijdschrift waaromheen een internationale kunst-richting ontstond van schilders, dichters, beeldhouwers en architecten.
- 1919 Eerste atoomsplitsing (Rutherford).
- 1920 Eerste radio-uitzending in de Verenigde Staten.
- 1922 Voor het eerst kiesrecht voor alle mannen en vrouwen.
- 1924 Adolf Hitler schrijft *Mein Kampf*.
- 1927 Opkomst van de geluidsfilm.
Lindbergh vliegt non-stop van New York naar Parijs.
- 1929 Beurskrach: begin van de economische wereldcrisis.
- 1933 De nationaal-socialist Hitler grijpt de macht in Duitsland.
Boekverbrandingen in Duitsland.
- 1936 Eerste televisie-uitzending in Engeland.
- 1939 Begin Tweede Wereldoorlog (tot 1945).

2 Kunst in vogelvlicht

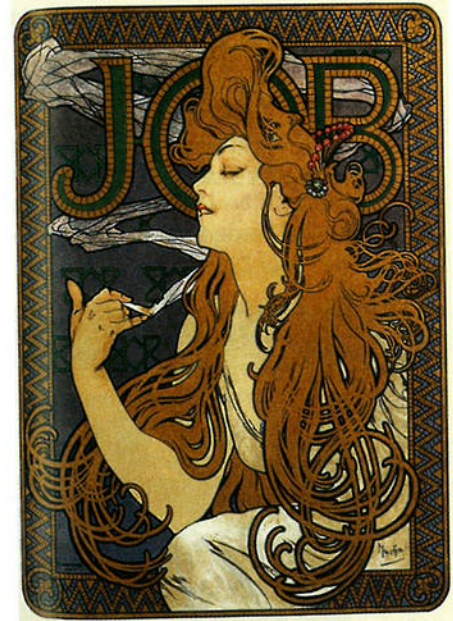
indrukken stond voorop. Dat gebeurde door vervormingen in vorm en kleur. De bewerkingen waren beweeglijk met felle kleuren, gescheiden kleurvlakken en krachtige lijnen, bedoeld om emoties op te roepen. De Fransman Henri Matisse en de Duitsers Wassily Kandinsky en Paul Klee waren belangrijke expressionisten.

- **Kubisme:** rond 1910. Stroming vanuit de expressionistische schilderkunst (bijvoorbeeld Pablo Picasso in een van zijn periodes): kubusachtige, hoekige vormen, 'meetkundig' geordend tot een vormevenwicht. De collagetechniek is uit het kubisme voortgekomen.

- **Non-figuratieve schilderkunst:** de beeldende kunst werd steeds abstracter, non-figuratiever, 'voorstellingsloos'. Meer en meer werd de schilderkunst bevrijd van de banden met de werkelijkheid. De eerste abstracte aquarel is van de Duitse kunstenaar Wassily Kandinsky en dateert uit 1910.

- **Dadaïsme:** anti-beweging in de kunst (1916-1920). De naam 'dada' is een willekeurig woord uit de mond van een kind, de betekenis doet er niet toe. De in het verleden verankerde waarden en normen, werden met hoongelach weggevuifd. Serieuze kunst werd bespot, onzin verkopen was de stelregel: 'Alles is nonsens, de kunst op de eerste plaats'. De dadaïsten maakten vreemde combinaties van alledaagse artikelen en massaproducten. De Fransman Marcel Duchamp was een van de belangrijkste dadaïsten.

- **Bauhaus:** Duits opleidingscentrum voor kunst, architectuur, nijverheid en fotografie (1919-1933), heeft het aanzien van de westerse wereld grondig veranderd door de 'Sachlichkeit': dingen danken hun schoonheid op de eerste

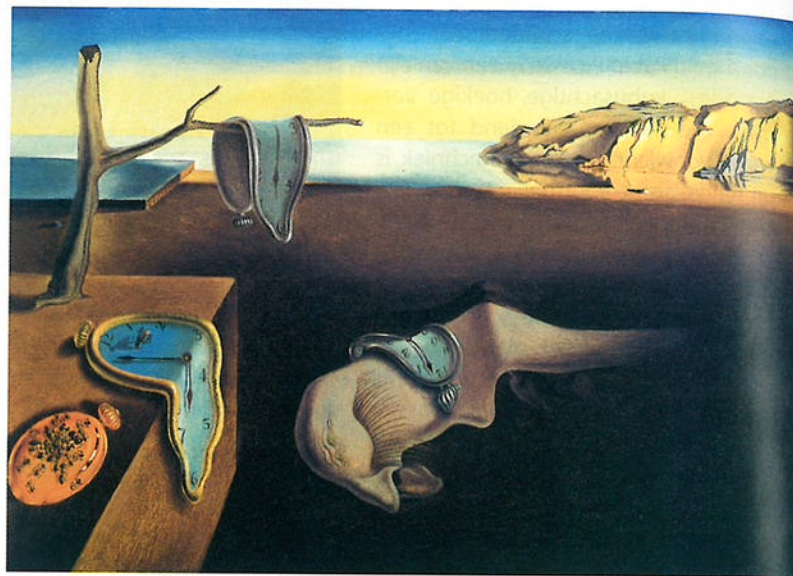
Alphonse Mucha, reclame voor vloeipapier, 1896, art nouveau.

Edvard Munch, De schreeuw, 1893.

schijnen. Ons bewustzijn is slechts de top van een ijsberg; onder het oppervlak van het waarneembare is een wereld aanwezig waarvan we het bestaan slechts kunnen vermoeden. Het verstand is te beperkt om de werkelijkheid te beleven en te verklaren; de droom biedt daarvoor meer mogelijkheden. Surrealisme was de wereld van een individuele werkelijkheid, van droom en fantasie, van de overgang tussen droom en werkelijkheid.

Surrealisten schilderden met haast fotografische precisie verwarrende tafereelen. Beroemde surrealistische schilders waren Max Ernst (Duitsland), Salvador Dali (Spanje) en René Magritte (België).

Salvador Dali, *De duurzaamheid van het geheugen*, 1931, surrealisme.

- **Film:** opkomst van de film, de 'zevende kunst' (naast schilderkunst, beeldhouwkunst, zangkunst, muziek, literatuur en toneel).

De vele 'stomme' films genoten een grote populariteit. Dat werd nog sterker door de uitvinding van de geluidsfilm in 1927. Vooral na 1930 begon een enorme stroom films op gang te komen, aanvankelijk vooral uit de Verenigde Staten en Engeland. Deze nieuwe techniek, ook een nieuwe manier van vertellen, heeft grote invloed op de techniek van schrijvers.

- **Muziek:** de programmatische muziek moest het afleggen tegen de absolute muziek (muziek die geen verhaal 'vertelt'). De Franse componist Satie schreef voor het eerst atonale (niet in een bepaalde toonaard gecomponeerde) muziek. Rond 1900 ontstond in de interculturele smeltkroes New Orleans de soepele en swingende jazzmuziek, een vermenging van West-Afrikaanse en Europese muziekculturen. Jazz is improvisatie, jazz is niet in noten onder te brengen. Bekende jazznamen: Louis Armstrong, Ella Fitzgerald, Duke Ellington, Dizzy Gillespie, Charlie Parker, Thelonious Monk.

3 Literatuur

Modernisme is een verzamelnaam voor vernieuwingsbewegingen in de literatuur in de periode 1900-1940. Tijdens die periode was er sprake van baanbrekende literaire stromingen als expressionisme, dadaïsme, surrealisme en de nieuwe zakelijkheid.

Het literaire expressionisme

Een aantal schrijvers was uitgekeken op de mooipraterij en burgerlijke gezapigheid van hun dagen. Ze werden opstandig, verzetten zich tegen de schijnwereld van mooie grote woorden, die ze beschouwden als 'onwaarachtig klatergoud', die een 'zuurstofloze droomsfeer' uitstraalde.

Ze wilden doordringen tot het wezen, de essentie van de dingen en richtten zich op wat achter de werkelijkheid verborgen lag. Het ging vooral om wat er zich afspeelde in het innerlijk van de verhaalfiguren. Expressionisten wilden geen foto's van de zichtbare werkelijkheid, maar 'röntgenfoto's van het innerlijke organisme'.

Het literaire expressionisme is ontstaan in Duitsland op de ruïnes van de oorlog. Van daaruit heeft het zich verbreid over heel West-Europa. Veelzeggend is de titel van een bloemlezing van expressionistische dichtkunst *Menschheitsdämmerung* (Ondergang van de mensheid, 1919). Kenmerken van het literaire expressionisme zijn:

- 1 De schrijvers zoeken niet naar een realistische weergave van de werkelijkheid, maar naar abstracte beelden en gevoelens in krachtig, kleurrijk taalgebruik. Een voorbeeld uit het gedicht *Nocturne* van Herman van den Bergh die naar eigen zeggen zocht naar 'het brandende woord':

Nocturne¹

¹ iets wat zich
's nachts afspeelt

De maan roeit brandend
langs 't wolkenrif,
en 't bos is paars
en vergiftigd.

Herman van den Bergh, *Verzamelde gedichten*.

- 2 Niet het uiterlijk van mensen is belangrijk, maar hun karakter, hun ziel. In de kunst staan universele onderwerpen centraal als: liefde, geboorte, groei, dood, angst en eenzaamheid.
- 3 Het taalgebruik kenmerkt zich door nieuwe woorden die een heel directe zegingskracht hebben. Een voorbeeld uit een gedicht van Hendrik Marsman:

- 4 De emotie staat centraal in al haar hevigheid. Sommige teksten zijn harts-tochtelijke kreten, pogingen het maximale tot uitdrukking te brengen in enkele veelzeggende woorden.
- 5 Het vrije vers: men wil zich niet meer binden aan de traditionele dichtvormen. Het ritme in het gedicht neemt de rol over van de uiterlijke vormkenmerken. Er wordt veel geëxperimenteerd met nieuwe vormen.

Het literaire dadaïsme

Het dadaïsme heeft ook op de literatuur grote invloed gehad. Dadaïsten braken met de literaire traditie. Nieuw was de grote vrijheid (sterker nog dan bij het expressionisme) waarmee werd omgesprongen met teksten, met zinnen, woorden en zelfs letters. Men legde de meest vreemdsoortige verbanden, waardoor de grenzen tussen literaire en beeldende kunst vervaagden. Het gedicht werd tot een collageachtige lees- en kijktekst. De Duitser Kurt Schwitters heeft bijvoorbeeld dergelijke lees- en kijkteksten samengesteld.

Het literaire surrealisme

In het literaire surrealisme ging het onderbewustzijn een belangrijke rol vervullen. De droom als uitdrukking van wat leeft in het onbewuste van de mens werd de inspiratiebron van waaruit men schreef. Fantasie en intuïtie gingen een belangrijke rol spelen. Men liet zich leiden door beelden die uit het onbewuste opwellen, en het ene beeld, een klank of een woord roept het andere op, zonder tussenkomst van de rede (de beeldspraak is associatief). De lezer moest zich laten meevoeren door de beeldenstroom. Men schreef 'automatisch'.

Een collage van Kurt Schwitters.

l'aigrette

Je ne suis pas résigné non plus aux salles caressantes
Où sonne le téléphone des amendes du soir
En partant j'ai mis le feu à une mèche de cheveux
qui est celle d'une bombe
Et la mèche de cheveux creuse un tunnel sous Paris
Si seulement mon train entrerait dans ce tunnel

Het besluit

Nieuwe zakelijkheid in de literatuur

Nieuwe zakelijkheid is een manier van schrijven (een stijlprocédé) en geen stroming zoals het expressionisme. In reactie op de emotionaliteit en grilligheid van het expressionisme kenmerkt de nieuwe zakelijkheid zich door een sobere en strakke manier van schrijven, door het weglaten van bijkomstigheden, door een filmische reportagestijl. Beroemd is de roman *Das Leben der Auto* (1930) van de Rus Ilja Ehrenburg.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

Mede onder invloed van de vakbeweging werden snel na 1900 verschillende sociale wetten ontworpen: de leerplichtwet, de wet op vrouwenarbeid, de ongevallenwet, de gezondheidswet en de woningwet.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd Nederland door Duitsland niet betrokken bij de oorlogshandelingen, maar België kreeg het zwaar te verduren.

Typerend voor de Nederlandse samenleving in de jaren dertig was de 'verzuiling': de verdeling in 'zuilen' van politieke en godsdienstige opvattingen. Protestanten, katholieken, socialisten en communisten leefden strikt van elkaar gescheiden met hun eigen scholen, verenigingen, kranten en omroepen.

In 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit, waarin Nederland vanaf mei 1940 mee-geleurd werd.

Literatuur

In verhalen en romans volgt een reactie op het realistische en sombere karakter van het naturalisme. Het wonderlijke en fantasievolle krijgt opnieuw de overhand. De verhalen passen in de romantische traditie van verhaalkunst rond 1850; men spreekt daarom van neoromantiek. Neoromantisch zijn bijvoorbeeld de novelle *Orpheus in de dèssa* van Augusta de Wit en *Een zwerver verliefd* van Arthur van Schendel.

Expressionistische schrijvers waren bijvoorbeeld de Belg Paul van Ostaijen en de Nederlander Hendrik Marsman. Deze laatste schreef in 1929 over het expressionisme:

- 1 Het was een woedend en gillend protest tegen een kapitalistische terreur, tegen een esoterisch, romantisch individualisme, tegen den oorlog, den georganiseerden massamoord. Het expressionisme was revolutionair; links-revolutionair, nauwkeurig gezegd, humanistisch, democratisch,
- 5 activistisch, communistisch, anarchistisch; het was één felle, verwilderde, letterlijk hartverscheurende kreet om de redding der mensheid, der wereld.

Hendrik Marsman, *Verzameld werk*.

Jaap Drupsteen, beelden uit de televisieversie van Belcampo's verhaal *Het gebeuren*, 1978.

Engeland. De bekendste toneelschrijver in deze periode was Herman Heijermans. Hij raakte sterk bewogen door de heersende sociale verhoudingen en drukte zijn gedachten daarover uit in vele toneelstukken, waaronder het beroemde *Op hoop van zegen* (1900).

- 1900 Van Eeden, *Van de koele meren des doods*
Heijermans, *Op hoop van zegen*
Streuvels, *De oogst*
- 1901 Couperus, *De boeken der kleine zielen* (vier delen, 1901-1903)
- 1902 Roland Holst-van der Schalk, *De nieuwe geboort*
- 1903 De Wit, *Orpheus in de dessa*
Van de Woestijne, *Het vaderhuis*
- 1904 Van Schendel, *Een zwerver verliefd*
- 1906 Vermeylen, *De Wandelende Jood*
- 1907 Boutens, *Stemmen*
Streuvels, *De vlaschaard*
- 1908 Boutens, *Beatrijs* (herdichting)
Teirlinck, *Mijnheer J.B. Serjanszoon*
- 1911 Roland Holst, *Verzen*
- 1912 Leopold, *Verzen*
- 1916 Leopold, *Cheops*
Nijhoff, *Het uur U*
Van Ostaijen, *Music-Hall*

Ferdinand Bordewijk was een aanhanger van de nieuwe zakelijkheid in de Nederlandse literatuur. Zijn schrijfstijl, bijvoorbeeld in *Bint* (1934), kenmerkt zich door overwegend korte zinnen en venijnige, trefzekere bewoordingen. Hij gaat zuinig en functioneel met de taal om.

Toen in mei 1940 de Duitse bezetting van Nederland een feit was, waren de gevolgen ook voor de literatuur rampzalig. Drie toonaangevende auteurs overleden in de meidagen: Menno ter Braak pleegde zelfmoord, zijn vriend Edgar du Perron stierf dezelfde dag aan een hartaanval en Hendrik Marsman verdronk ten gevolge van een torpedoaanval tijdens zijn vlucht naar

- 1923 Marsman, *Verzen*
Slauerhoff, *Archipel*
- 1924 Boudier-Bakker, *De straat*
Greshoff, *De ceder*
Elsschot, *Lijmen/Het been*
- 1925 De Jong, *Het Verraad*
- 1928 Coolen, *Kinderen van ons volk*
Van der Leeuw, *Ik en mijn speelman*
Van Ostaijen, *Bezette stad*
- 1929 Dekker, *Waarom ik niet krankzinnig ben*
- 1930 Engelman, *Sine Nomine*
Van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria*
Slauerhoff, *Schuim en asch*
- 1931 Achterberg, *Afvaart*
Den Doollaard, *De druivenplukkers*
- 1932 Ter Braak, *Démasqué der schoonheid*
Werumeus Buning, *Mária Lécina*
- 1933 Elsschot, *Kaas*
- 1934 Bordewijk, *Bint*
Vestdijk, *Terug tot Ina Damman*
- 1935 Du Perron, *Het land van herkomst*
Van Schendel, *Een Hollands drama*
- 1936 De Vries, *Stiefmoeder aarde*
Belcampo, *Verhalen*
- 1937 Roland Holst, *Een winter aan zee*
- 1938 Hoornik, *Requiem*
Bordewijk, *Karakter*
- 1939 Walschap, *Houtekiet*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Groot-Brittannië

De zinloze slachting van de Eerste Wereldoorlog vaagde een generatie jonge Britse mannen weg, die de kern had moeten vormen van een vernieuwend bestuursapparaat voor de koloniën, waar het steeds onrustiger werd. Onder leiding van Mahatma Gandhi begon India zich los te maken van het Britse rijk.

Ierland werd in 1921 onafhankelijk. Noord-Ierland (Ulster) bleef echter deel uitmaken van het Verenigd Koninkrijk. De nasleep van de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte in eigen land politieke en sociale onrust. De Wall Street Crash van 1929 sleurde ook Engeland mee in een diepe recessie.

Jazz Age of The Roaring Twenties niet drukken. Via de *speakeasies* (illegale drank-lokalen) voorzagen gangsters als Al Capone de feestlustige Amerikanen van de verboden alcohol. Met de enorme winsten werd het fundament gelegd voor de georganiseerde misdaad (*The Mafia*) in Amerika.

De massale vlucht in het vermaak (muziek en films) en in het ongeremd consumeren leidde de aandacht af van de ernstige, interne problemen waarmee Amerika te maken had. De slavernij was in theorie afgeschaft, maar in de praktijk waren de voormalige slaven en hun nakomelingen verre van vrij en zeker niet gelijk. Aan het begin van de 20e eeuw leefden de zwarte Amerikanen in het zuiden van de Verenigde Staten strikt gescheiden van de blanken. Zwarte Amerikanen hadden zwaar te lijden onder de terreur van de Ku-Klux-Klan, een extreem racistische organisatie. De uitzichtloosheid in het agrarische en achtergebleven zuiden bracht een massale migratie op gang van zwarte Amerikanen naar de industriële centra in het noorden.

Thomas Benton, *Stadstaferelen met metro*, 1930, muurschildering New York.

Daar ontstonden al snel getto's. Op de overvolle arbeidsmarkt moesten de zwarte Amerikanen concurreren met de massaal toegestroomde blanke immigranten uit Zuid- en Oost-Europa.

Na de Wall Street Crash in 1929 volgde massale werkloosheid. Het was de periode van de *Depression*. In 1933 greep president Roosevelt in met de *New Deal*, een omvangrijk pakket aan overheidsmaatregelen. Niet de *New Deal*, maar het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de economische depressie.

Literatuur Groot-Brittannië

In de periode 1900-1930 werd de Britse roman gekenmerkt door het gebruik van filmische montage technieken en snelle scènewisselingen, een grote variëteit aan locaties, veel perspectiefwisselingen en psychologische analyses van de gedachten en gedragingen van de personages. Onder invloed van de ideeën van Sigmund Freud probeerden romanschrijvers als Henry James, James Joyce, D.H. Lawrence, E.M. Forster en Virginia Woolf, elk op hun eigen manier, diep af te dalen in de psyche, waarnemingen en ervaringen van hun personages. Veel schrijvers maken gebruik van de techniek van de *stream of consciousness*, waarmee de gedachten en gevoelens van de personages op associatieve wijze worden weergegeven.

De Britse poëzie ontwikkelde zich in deze periode langs twee lijnen die elkaar regelmatig kruisten en overlaptten. De eerste lijn is die van de traditionele, Engelse vormen, gekoppeld aan specifieke en eigentijdse onderwerpen: de soldaat in de loopgraven, de natuur en het effect van de oorlog en de industrialisatie op de Engelse *way of life*. Dichters in deze traditie zijn Thomas Hardy, A.E. Housman, de War Poets (Siegfried Sassoon, Wilfred Owen), Edward Thomas en Robert Graves.

De tweede lijn is die van het internationale en meer elitaire modernisme. Engelstalige, maar niet-Engelse dichters als Ezra Pound (Verenigde Staten), T.S. Eliot (Verenigde Staten) en William Butler Yeats (Ierland) braken met de traditionele vormen om uitdrukking te geven aan de universele en moderne tijdgeest. Net als de romanschrijvers gebruikten de modernistische dichters concrete, visuele beelden en filmische montage technieken.

De dichters van de jaren dertig, de zogenaamde *Auden Generation* (W.H. Auden, Stephen Spender, Louis MacNeice), brachten beide tradities weer bij elkaar. Hun werk is politiek gekleurd en geëngageerd.

De Ier George Bernard Shaw domineerde het Engelse theater van het begin van de 20e eeuw tot aan zijn dood in 1950. Hij gebruikte het toneel om politieke, sociale en culturele kwesties aan de orde te stellen, van het pacifisme tot de Ierse kwestie, van prostitutie tot de taal zelf (*Pygmalion*).

Veel succes in deze periode hadden de realistische stukken van J.M. Synge en Sean O'Casey. Beide toneelschrijvers gebruikten Iers dialect en Ierse locaties in hun toneelstukken. De Engelse toneelschrijvers Somerset Maugham en Noël Coward specialiseerden zich in sociale komedies. Coward wist het grote voorbeeld Oscar Wilde in spitsheid en geestigheid dicht te benaderen.

Verenigde Staten

De romans van Ernest Hemingway en Francis Scott Fitzgerald, de beroemdste leden van *The Lost Generation* (groep kunstenaars en intellectuelen die Amerika verlieten en zich in Europa vestigden), zijn toch herkenbaar Amerikaans, omdat zij het failliet van de Amerikaanse Droom beschreven.

William Faulkner beschrijft in zijn werk de teloorgang van het Amerikaanse zuiden door de erfenis van de slavernij en de verloren Burgeroorlog.

In de jaren dertig onderscheidden de romans van John Dos Passos en John Steinbeck zich door hun maatschappelijk engagement en door de documentaireachtige weergave van de effecten van de *Depression* op de Amerikaanse samenleving. De toenemende criminaliteit leidde tot de eerste misdaadromans waarin het weergeven van het criminele milieu en van de corruptie in de steden belangrijker was dan het bedenken en oplossen van een misdaad (Raymond Chandler, Dashiell Hammett).

In de Amerikaanse poëzie is voor het grootste deel sprake van traditionele, in de populaire cultuur gewortelde en ogenschijnlijk eenvoudige poëzie, bijvoorbeeld van Robert Frost, William Carlos Williams en E.E. Cummings. De zwarte Amerikaanse dichter Langston Hughes, de belangrijkste vertegenwoordiger van de *Harlem*

- 1902 Conan Doyle, *The Hound of the Baskervilles* (Engeland)
- 1913 Lawrence, *Sons and Lovers* (Engeland)
- 1922 Joyce, *Ulysses* (Ierland)
- Eliot, *The Waste Land* (Engeland)
- 1924 Forster, *A passage to India* (Engeland)
- 1926 Fitzgerald, *The great Gatsby* (VS)
- 1929 Science Wonder stories (sciencefictiontijdschrift, VS)
- Hemingway, *A Farewell to Arms* (VS)
- 1931 Faulkner, *The Sound and the Fury* (VS)
- 1932 Huxley, *Brave new world* (Engeland)
- 1935 Miller, *Tropic of Cancer* (VS)
- 1938 Steinbeck, *The Grapes of Wrath* (VS)
- 1940 Wright, *Native Son* (Engeland)

Duitse literatuur

Tijdsbeeld

In Duitsland had de jonge keizer Wilhelm II (1859-1941) in 1890 rijkskanselier Bismarck tot aftreden gedwongen. Er kwam snel verandering in de behoedzame politiek van de inmiddels sterkste Europese industriestaat. De oude bondgenoot Rusland ging een alliantie aan met het op revanche beluste Frankrijk. Ook Groot-Brittannië voelde zich bedreigd en zocht toenadering tot Frankrijk en Rusland. Duitsland manoeuvreerde zichzelf in een isolement. In 1914 barstte de Eerste Wereldoorlog uit. Net als elders in Europa werd deze oorlog aanvankelijk ook in Duitsland met gejuich begroet, hij zou een oplossing moeten brengen waar de politiek gefaald had. Het gejuich zou spoedig verstommen. De oorlog werd een slepende stellingenoorlog, die onder erbarmelijke omstandigheden werd gevoerd en gepaard ging met grote verliezen.

Bij het Verdrag van Versailles (1919) werd Duitsland verantwoordelijk gesteld voor de oorlog. Het moest een aanzienlijk deel van zijn grondgebied afstaan en gigantische herstelbetalingen opbrengen. Een duizelingwekkende inflatie was het gevolg. In het midden van de jaren twintig leek de republiek zich te stabiliseren. Economisch ging het weer goed.

Vanwege de afhankelijkheid van het buitenland werd Duitsland echter relatief zwaar getroffen door de economische crisis die met de crash in 1929 begon. De industriële productie werd gehalveerd en er ontstond een enorme werkloosheid. De nationaal-socialisten profiteerden van de chaotische toestand en de onzekerheid onder de

Georg Grosz, *De steunpilaren van de maatschappij*, 1926.

Literatuur

Friedrich Nietzsche had met *Also sprach Zarathustra* (1883-1885) grote invloed op Duitse symbolisten als Stefan George en de jonge Rilke en Hofmannsthal. De expressionistische schrijvers verbonden zich in *Die Aktion* en *Der Sturm*, onder welke namen ook tijdschriften werden uitgebracht. Verder publiceerden ze veelvuldig in almanakken, jaarboeken en bloemlezingen. Van 1899 tot 1936 gaf Karl Kraus in Wenen het culturele tijdschrift *Die Fackel* uit, dat met bijtende satire de corruptie in de politiek aan de kaak stelde en streed voor zorgvuldig taalgebruik.

De dadaïsten gebruikten verschillende artistieke middelen door elkaar. Zo ondersteunden ze bijvoorbeeld het voordragen van gedichten met pantomime, dans en instrumenten. Ten slotte zagen ze helemaal af van taal: *Verse ohne Worte*, die alleen uit klank en ritme bestonden. Een van hen, Hans Arp, formuleerde hun programma als volgt: 'Dada wolle den logischen Unsinn der Menschen von heute mit der alogischen Sinnlosigkeit ersetzen'.

Na de indringende ervaringen van de Eerste Wereldoorlog ontstond er ook in de literatuur een nieuw, nuchter realisme, de Nieuwe Zakelijkheid (*Neue Sachlichkeit*).

Op 10 mei 1933 werden de boeken van die schrijvers die ervan werden beschuldigd 'een on-Duitse geest' te hebben publiekelijk verbrand. Daaronder bevonden zich de boeken van Heinrich Mann, Erich Maria Remarque en Kurt Tucholsky. Veel schrijvers konden of wilden onder deze omstandigheden niet langer in Duitsland blijven. Zij gingen in ballingschap (*Exil*) naar het buitenland, eerst meestal nog in Europa, later naar Engeland en de Verenigde Staten. De Duitstalige literatuur die in de jaren tussen 1933 en 1945 in het buitenland verscheen, wordt *Exilliteratur* genoemd.

De novelle *Lieutenant Gustl* van de Oostenrijker Arthur Schnitzler is het eerste werk in de Duitstalige literatuur waarin de *monologue intérieur* wordt gebruikt. Thomas Mann wordt als de grootste Duitse romancier van de 20e eeuw beschouwd. De wereld van de geest, het leven van de kunstenaar, staat in zijn werken tegenover het banale leven van de 'gewone' mensen. Met zijn eerste roman *Buddenbrooks* had hij direct veel succes.

Franz Kafka, een van de beroemdste Duitstalige schrijvers, publiceerde tijdens zijn leven nauwelijks iets. Pas na zijn dood werd hij in bredere kring bekend, eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog. Zijn groteske, beangstigende en tegelijk realistische beschrijving van de eenzaam voortploeterende mens is als 'kafkaësk' een begrip geworden.

De *l'art pour l'art-poëzie* van Stefan George werd afgelost door de stemmingskunst van Detlev von Liliencron en Richard Dehmel. De uit Praag afkomstige Rainer Maria Rilke ontwikkelde zich onder invloed van de Franse beeldhouwer Rodin van een gevoelig impressionist tot afstandelijker beschrijver van levensuitingen. Het werk van expressionistische dichters als Georg Trakl, Georg Heym en Gottfried Benn wordt gekenmerkt door protest, pathos en profetisch taalgebruik. Ontnuchtering en scepsis domineren de poëzie van Kurt Tucholsky en Erich Kästner.

In het toneelwerk van Arthur Schnitzler staat het weergeven van het onbewuste en van het leven als vervulling van voorbestemde sociale rollen centraal. In het lyrische toneelwerk van de jonge Hugo von Hofmannsthal is het hoofdmotief het besef een schijnbaar onbegrijpelijk bestaan te leiden. Hij is in Ernst Toller en Georg Kaiser

Hoofdstuk

7

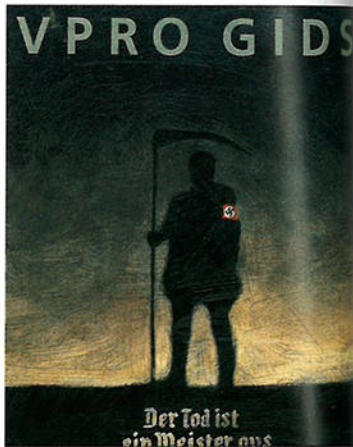
1940-1960

1 Tijdsbeeld

Tussen chaos en wederopbouw

Machtige leiders als Mussolini en Hitler hebben de West-Europese bevolking meegesleurd in de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). Miljoenen mensen vonden de dood door het technisch hoog ontwikkelde oorlogstuig, met een weerzinwekkend hoogtepunt in 1945, toen twee atoombommen een abrupt einde maakten aan de Japanse strijd lust.

Toen Duitsland in 1945 capituleerde, was West-Europa verwoest en verarmd. Maar met vaste wil begon na de roes van de bevrijdingsfeesten de periode van wederopbouw, aanvankelijk aarzelend, maar jaar na jaar nam het tempo toe. Amerika stak

om hij niet gevraagd heeft. Maar hij is wel vrij, hij is persoonlijk verantwoordelijk en kan zijn eigen lot kiezen. Hij moet zich engageren met de andere slachtoffers en vechten tegen wat er in de wereld mis is. Hij moet zich vooral niet laten leiden door politieke denkbeelden of door godsdienst.

In de periode 1950-1960 vormde de Koude Oorlog, een politieke machtsstrijd tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, een voortdurende dreiging. Enkele dramatische hoogtepunten waren: de blokkade van Berlijn (1948), de kernwapenwedloop, de Korea-oorlog, de Hongaarse opstand (1956) en de Cubacrisis (1961). Het Midden-Oosten vormde een internationale brandhaard sinds de stichting van de staat Israël (1948). In de jaren vijftig werd een begin gemaakt met de eenwording van Europa. In 1957 werd de Europese Economische Gemeenschap opgericht. Met grote ijver werd in Europa gebouwd aan de welvaartstaat naar Amerikaans voorbeeld, waarin comfort en leefplezier voor zoveel mogelijk mensen bereikbaar moesten zijn.

In deze tijd was er sprake van het optimistische geloof in de *American dream*: wie wilde, kon opklimmen van schoenpoetser tot supermagnaat. Men had een onbegrensd vertrouwen in de toekomst. Stijgen op de maatschappelijke ladder was door onderwijs of grote ijver mogelijk geworden. Het gemiddelde inkomen van de gehele bevolking vertoonde een stijgende lijn en veel mensen konden zich allerlei consumptiegoederen permitteren. De welvaart van de jaren zestig werd in dit decennium voorbereid. Door steeds verfijnder reclametechnieken werden massaal kunstmatige behoeften aangekweekt.

Men spreekt in dit verband ook wel van de consumptiemaatschappij. Er begon zich een stijgende spiraal te ontwikkelen van steeds betere lonen en steeds hogere bestedingen. Door de toenemende mechanisering en automatisering kon rond 1960 een kortere werkweek worden ingevoerd, waardoor ook de besteding van de vrije tijd een

culturele factor van belang werd. In de jaren vijftig is pas echt het begin gemaakt met *design*, industriële vormgeving, het ontwerpen van gebruiksvoorwerpen met het oog

Andy Warhol, Campbell soup, 1962, popart.

Design is eigenlijk niets anders dan het organiseren van de uiterlijke vorm van een product, gebaseerd op logische en rationele overwegingen. Goed design is zo weinig mogelijk design, het is functioneel, bruikbaar, praktisch en esthetisch.

Dieter Rams, *hoofdontwerper bij Braun.*

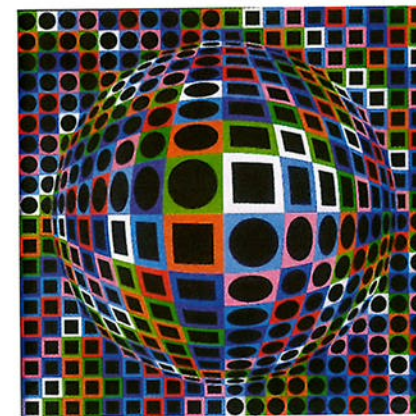
Mens en maatschappij

- 1942 Eerste kerncentrale in de Verenigde Staten (Chicago).
- 1943 *L'être et le néant* (Sartre, principes van het existentialisme).
- 1945 Eerste atoombommen op Hiroshima en Nagasaki.
Einde Tweede Wereldoorlog (1939-1945).
Oprichting Verenigde Naties.
Bouw eerste elektronische computer.
Televisie is gemeengoed in de Verenigde Staten.
- 1948 Begin van de Koude Oorlog.
Aanvang dekolonisatieperiode.
Ontstaan internationale Cobra-groep van beeldende kunstenaars.
Eerste Holland Festival (muziek en toneel).
Apartheid is regeringspolitiek in Zuid-Afrika.
- 1949 Oprichting NATO.
Oprichting Raad van Europa.
- 1950 Beatniks en nozems.
- 1951 Eerste officiële televisie-uitzending in Nederland.
- 1953 Dubbele spiraal van DNA: de genetische code bepaald.
- 1954 *East of Eden* en *Rebel without a cause*: James Dean als filmvoorbeeld voor jongeren.
Amerikaans gerechtshof verbiedt rassenscheiding op openbare scholen.
Eerste waterstofbom.
- 1955 Rock-'n-roll ontstaat in de Verenigde Staten (Bill Haley).
Oprichting Warschaupakt.
- 1957 De eerste Russische satelliet (Sjoetnik).
Oprichting EEG (verdrag van Rome).
- 1959 Algemeen gebruik van de 'droge' fotokopie.

2 Kunst in vogelvlucht

- *Colourfieldpainting*: in de jaren vijftig ontwikkeld in Amerika. Schilderijen

- *Popart*: opgekomen in de jaren vijftig in de Verenigde Staten en Engeland. Strips, advertenties en massaproducten spelen een belangrijke rol. Kenmerkend voor popart zijn collages, samengesteld uit tijdschriften en reclamefolders, met als achtergrond huiskamers, trappenhallen, theaters of neonverlichte bioscopen.
- *Op-art*: (eind jaren vijftig, afkorting van optical art): werk waarbij gezichtsbedrog beweging suggereert en waarbij de wisselwerking van bepaalde kleuren de indruk van diepte geeft.
- *Cobra*: internationale kunstbeweging (1948-1951, Cobra = Copenhagen, Brussel, Amsterdam), die een nieuwe kunst wilde creëren in een nieuwe samenleving, in de hoop dat er uit de puinhopen van de oorlog een spontane en experimentele kunst zou ontstaan. Cobra liet zich inspireren door de kindertekening, de volkskunst, de 'onbedorven' primitieve kunst en de natuur. Deelnemers onder anderen Karel Appel en Corneille.
- *Muziek*: het ontstaan van een jeugdcultuur werd door de film in gang gezet, maar zeker ook door de explosieve komst van de rock-'n-roll. Hiermee kregen de tieners hun eigen cultuur en met Elvis Presley en James Dean hun eigen idolen.

Victor Vasarely, *Vega-Gyongiy-2*, 1971, opart.

3 Literatuur

Twee oorlogen binnen vijftig jaar betekenden het failliet van de Europese beschaving. De bezetters maakten snel een einde aan de vrije meningsuiting. In de bezette gebieden werden de kranten onder censuur geplaatst. 'Anti-Duitse' literatuur werd uit bibliotheken en winkels verwijderd.

Verzetsliteratuur

In oorlogstijd is veel verzetsliteratuur ontstaan, waarin fel werd gereageerd op de Duitse bezetters, vol angst voor dierbaren en getuigend van persoonlijke moed. Aanvankelijk in de vorm van vlugschriften die van hand tot hand gingen, later in de ondergrondse pers gepubliceerd en ten slotte gebundeld in bloemlezingen.

Oorlogsliteratuur

De onmiddellijke invloed van de oorlog op de literatuur is enorm geweest. In de jaren na 1945 is een grote stroom oorlogsliteratuur verschenen over collaboratie, verzet en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog. En die stroom is nog

De oorlog is de winterslaap voor de cultuur.
Friedrich Nietzsche, *Duitse filosoof*.

De oorlog toont een glimp van de huid van de demon
die mee over ons leven heerst.
J.B. Charles, *schrijver, Verenigde Staten*.

Tijdens de oorlog zwijgen de wetten.
Cicero, *Romeins filosoof*.

Wanneer de rijken oorlog voeren, sneuvelen de armen.
Jean-Paul Sartre, *Franse filosoof en schrijver*.

Volwassenen verklaren de oorlog. Maar de jeugd moet vechten en sterven.
Herbert Hoover, *ex-president Verenigde Staten*.

Bekentenisromans

De opvallendste trek uit de naoorlogse verhalende literatuur is het ontstaan van veel bekentenisromans direct na 1945. Dat zijn boeken waarin de schrijver zijn persoonlijke leven en privé-opvattingen blootlegt. De naoorlogse romans tonen geen opwekkend wereldbeeld. De invloed van het existentialisme is duidelijk aanwezig. Thema's die veel terugkomen zijn:

- mensen zijn vervreemd van elkaar en staan alleen;
- mensen worden door egoïsme gedreven en niet door naastenliefde; idealen ontbreken;
- de beschaving is een laagje vernis over een bouwsel van primitieve driften en hartstochten; nadruk op lichamelijkeheid.

Toneel, film en tv

In de jaren vijftig kenmerkten twee nieuwe trends het West-Europese toneel: het absurdisme (Samuel Beckett, Bertolt Brecht) en het sociaal-realisme (John Osborne). Harold Pinter heeft het absurdisme en realisme gecombineerd.

Voor het grote publiek heeft de film het schouwburgtoneel naar een tweede plaats verdrongen. Film is te beschouwen als een moderne variant op het toneel met veel meer technische mogelijkheden.

rentieslag had tot gevolg dat de filmindustrie zich nadrukkelijk ging richten op de groep die de bioscoop altijd trouw zou blijven: de tiener.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

Tallose Nederlanders, onder wie meer dan 100.000 joden, werden tijdens de Tweede Wereldoorlog in concentratiekampen om het leven gebracht.

Vlak voor en tijdens de oorlog heeft men geprobeerd de 'verzuiling' tegen te gaan: men wilde een herenigd Nederland zonder de oude tegenstellingen tussen protestanten, katholieken, socialisten en communisten. Maar dat mislukte: eind 1945 werd de Katholieke Volkspartij (KVP) opgericht en in 1946 de Partij van de Arbeid (PvdA), waardoor de oude zuilen weer hersteld waren.

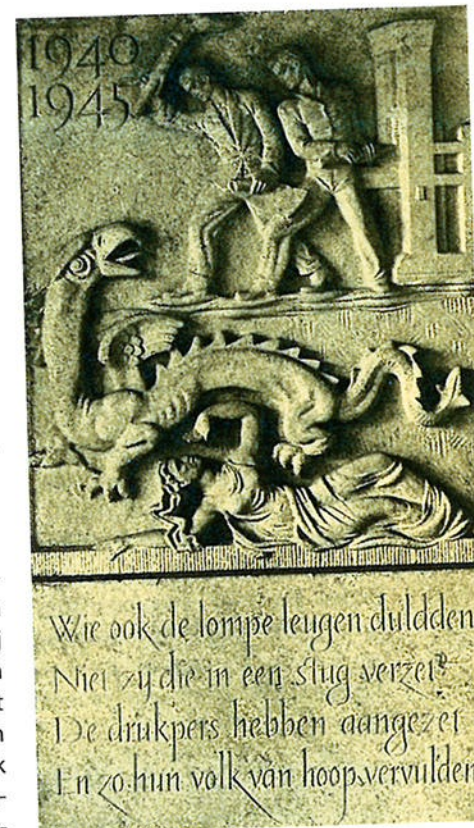
Literatuur

Vanaf 1940 werden de kranten gecensureerd en 'Anti-Duitse' literatuur werd verwijderd. In 1941 werd de *Kultuurkamer* opgericht, waarbij alleen kunstenaars met een 'ariërvakverklaring' zich konden aansluiten. Anderen mochten hun werk niet openbaar maken. De meeste schrijvers weigerden lid te worden van deze kamer, ondanks grote druk van de Duitsers. Er ontstonden clandestiene uitgeverijen zoals *De Bezige Bij*, die volledig voor het verzet werkten. Ondergrondse verzetsliteratuur werd veel en graag gelezen.

Met de volgende brief gaf de dichter Adriaan Roland Holst zich op voor de Kultuurkamer.

- ¹ Tot het laatst toe ben ik op het standpunt gebleven onder geen beding mij uit vrije wil voor de Nederlandse Kultuurkamer te melden. Thans blijkt mij uit een missive¹ van dr. Bergfeld dat ik niet met een Nederlandse Cultuurmaatregel te doen heb, doch met een Duitse politiemaatregel.

⁵ Waar ik mij naar de politiematregelen van de bezettende macht schik, ga ik er dus toe over, mij voor de Kultuurkamer te melden, die haar vorming door dergelijke maatregelen laat waarborgen. Naar men mij

Gedenksteen uit 1950. De tekst van G. Scheepers luidt: *Wie ook de lompe leugen duldden / Niet zij die in een stug verzet / De drukpers hebben aangezet / En zo hun volk van hoop vervulden.*

Onvergetelijk is een gedicht van Jacob Presser, gedateerd 2 mei 1945.

- 1 Men heeft, ergens, mijn vrouw geslacht.
Ik weet niet waar; nooit zal 'k het weten.
Men heeft, denk ik, ook haar verkracht,
Vertrapt en in de kalk gesmeten.
- 5 Zij was verzoend met elke dood
En toch, ze hield zoveel van 't leven.
Rijk was haar ziel, haar liefde groot.
God moge haar moordenaars vergeven.

Jacob Presser, *Orpheus en Ahasverus*.

Ook voor de Nederlandse literatuur is de Tweede Wereldoorlog een enorme inspiratiebron geweest en is dat zelfs tot nu toe. Veel schrijvers hebben er hun thematiek aan ontleend, zoals Antoon Coolen, Simon Vestdijk, Louis Paul Boon, Willem Frederik Hermans en Harry Mulisch. De jodenvervolgung is aangrijpend uitgebeeld in *De nacht der Girondijnen* (1957) van Jacob Presser, *Het bittere kruid* (1957) van Marga Minco, *Kinderjaren* (1978) van Jona Oberski, *Het verstoorde leven* (1981) van Etty Hillesum, *Bezonden rood* (1981) van Jeroen Brouwers en vooral in *Strepen aan de hemel* (1985) van G. Durlacher. Enkele andere voorbeelden van oorlogsliteratuur zijn *De tranen der Acacia's* (1949) van Willem Frederik Hermans, *De aanslag* (1982) en *Siegfried* (2001) van Harry Mulisch.

- 1 In snel tempo, want met een hete oorlog nog naschroeiend in geheugen en lichaam en zeer zeker ook onder invloed van de opstekende vrieswind van de koude oorlog, heeft zich in de jonge generatie een proces voltrokken, dat in andere landen al na de Eerste Wereldoorlog begonnen was. Maar nu was het 1950 en niet meer 1920: de koude vrieswind deed de tranen bevriezen. Er waren thans dertig jaar ervaring, dat wil zeggen concentratiekampen, angst, een hongerwinter, een volstrekt dood sonnet, een Korea (...) etcetera voorhanden, dat wil zeggen minder romantische Weltschmerz-naïviteit en aanzienlijk meer realiteitszin.

Gerrit Kouwenaar. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Uit de naoorlogse periode tot 1950 heeft eigenlijk maar een van de bekentenismans tot op heden grote indruk gemaakt: *De avonden* (1947) van G.K. van

Ook deze dichters verzetten zich tegen het verleden, tegen de 'fluwelen traditie' waarin de schoonheid werd aanbeden, waarin zoetelijke onderwerpen met schone woorden werden bezongen, maar waarin niet de 'ruimte van het volledige leven' werd weergegeven. Ze vonden dat de mooie verzen van de traditionele poëzie niet oprecht waren, niet pasten in de ontredde wereld met internationale spanningen.

Verdediging van de 50-ers (fragment)

- 1 gij letterdames en gij letterheren,
gij die in herenhuizen diep zit uit te pluizen daden,
ik zeg Daden van genot en van ontbering,
wanneer gij Blake Rimbaud of Baudelaire leest;
- 5 hoort, door onze verzen jaagt hun heilige geest;
de blote kont der kunst te kussen onder uw sonnetten en balladen.

Lucebert. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

De Vijftigers herkenden zich in de ideeën van de expressionisten, de dadaïsten en de surrealistten uit de vooroorlogse periode. Ze gingen zich 'experimenteren' noemen: ze wilden ongebonden zijn, de eigen creativiteit op een eigen manier in vrijheid ontwikkelen. Ze verzetten zich tegen de dictatuur van dichtvormen, zoals het sonnet. De grootste verdienste van de Vijftigers is hun bijdrage tot vrijmaking van de poëtische conventies, van de vaste regels in de dichtkunst.

- 1 Zég het woord, dat je dagelijks zegt
met de mond die staat naar aardappels proppen,
naar tandpijn en bloedspuug en shag; sigaretten
naar vloeken om prikklokkanker en wekker,
- 5 naar lachen om heren in hemden van kant,
om de hele ratteplan winkel van sinkel
waar alles te koop is voor kopergeld.

Gerrit Kouwenaar. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Tot de Vijftigers behoorden onder anderen: Hans Andreus, Jan Elburg, Jan Hanlo, Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Paul Rodenko en Simon Vinkenoog. De namen van sommige Vijftiger-tijdschriften zijn typerend voor de vernieuwde literatuur: *Blurb* en *Braak*. De eerste experimentele bloemlezing (van Simon Vinkenoog) heette *Atonaal* (1951).

De belangrijkste kenmerken van de experimentele poëzie zijn:

- 1 Vrijheid van woordkeuze: alles mag, alle woorden kunnen poëtisch zijn, er zijn

- 4 Geen logica en intellect, maar spontane creativiteit: de gedichten 'barsten' van de beelden. De beeldspraak is overwegend associatief en erg zintuiglijk en lichamelijk van karakter.

In de jaren vijftig was er een enorme kloof tussen de literaire kritiek en het grote publiek. De critici besteedden veel aandacht aan rebellerende auteurs als Hermans en Reve en aan het geruchtmakende werk van de Vijftigers. Maar hun boeken werden aanvankelijk slechts mondjesmaat verkocht. Leestradiaties blijken taaier dan literaire omwentelingen. Want er werd in die tijd veel gelezen, maar slechts weinig 'nieuwe' literatuur. De jaren vijftig waren de glorie tijd van de zogenaamde vertellers. De meest gelezen schrijvers behoorden tot een oudere generatie: Anne de Vries, A.M. de Jong, Ina Boudier Bakker, Piet Bakker, A. den Doollaard en Anton Coolen. Vertellers 'voor lekker bij de kachel, die niet te kritisch en problematisch waren', zoals de toenmalige directeur van uitgeverij De Bezige Bij het uitdrukte. Ze schreven geen concentratievergende 'probleemboeken', maar boden een soort optimistische literatuur die blijkbaar goed aansloot bij de mentaliteit van de wederopbouw.

- 1940 Gerhardt, *Kosmos*
 Vasalis, *Parken en woestijnen*
 1941 Bomans, *Erik, of het klein insectenboek*
 1945 Hoekstra, *Amorosa*
 Lampo, *Hélène Defraye*
 1946 Aafjes, *Een voetreis naar Rome*
 Belcampo, *Nieuwe verhalen*
 Achterberg, *Radar*
 1947 Frank, *Het Achterhuis*
 Gijsen, *Joachim van Babylon*
 Reve, *De avonden: een winterverhaal*
 1948 Blaman, *Eenzaam avontuur*
 Van der Graft, *Poëzie in praktijk*
 Haasse, *Oeroeg*
 1949 Hermans, *De tranen der acacia's*
 Lodeizen, *Het innerlijk behang*
 Vestdijk, *De kellner en de levenden*
 1950 Vinkenoog, *Wondkoorts*
 1951 Andreus, *Muziek voor kijkdieren*
 Campert, *Vogels vliegen toch*
 Claus, *De Metsiers*
 Lucebert, *Triangel in de jungle*
 Vinkenoog, *Atonaal*
 1952 Mulisch, *Archibald Strohalm*
 Lodeizen, *Het innerlijk behang*
 1953 Boon, *De kapellekensbaan*

- Raes, *Links van de helikopterlijn*
 Andreus, *De sonnetten van de kleine waanzin*
 1958 Hermans, *De donkere kamer van Damocles*
 Koolhaas, *Er zit geen spek in de val*
 1959 Buddingh', *West Coast*
 Lampo, *De komst van Joachim Stiller*
 Mulisch, *Het stenen bruidsbed*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld Groot-Brittannië

In de verkiezingen van 1945 werden de Conservatieven verrassend verslagen door de Labourpartij. Met een aantal verstrekkende wetten, waaronder de National Health Service Act van 1946, legde Labour het fundament voor de latere verzorgingsstaat. Het economisch herstel verliep langzamer dan elders in Europa, doordat Groot-Brittannië geen gebruik kon maken van de Amerikaanse Marshallhulp. Tot 1954 waren levensmiddelen en brandstof gerantsoeneerd. In snel tempo verloor Groot-Brittannië zijn koloniën. India werd in 1947 onafhankelijk.

Francis Bacon, *Studie naar Velasquez's Portret van Paus Innocent X*, 1953.

Verenigde Staten

Amerika kwam als grote overwinnaar en als meest welvarende natie ter wereld uit de oorlog. Het gevoel van almacht werd wreed verstoord toen bleek dat de Russen ook beschikten over een atoombom. En tot overmaat van ramp bleek dat

de Russen een voorsprong hadden genomen in de ruimtetechnologie. De Amerikaanse buitenlandse politiek werd fel anticommunistisch. De Koude Oorlog leidde tot Amerikaanse deelname aan de Korea-oorlog (1950-1953). In de binnenlandse politiek misbruikte senator Joseph McCarthy de

Literatuur

Groot-Brittannië

In de jaren veertig verdween het politieke engagement van de jaren dertig en maakte plaats voor de uitdrukking van een algemeen en vrij onbestemd gevoel van onbehagen en ontevredenheid. De sociale en psychische frustraties bepaalden het werk van een groep schrijvers die nu bekendstaat als *the Angry young men*. Schrijvers als Alan Sillitoe, John Braine en David Storey uitten hun onvrede over het gezapige leven van de middenklasse in realistische beschrijvingen van het vitale leven van de arbeidersklasse. De ondergang van het Britse rijk leverde materiaal voor Anthony Burgess (*The Malayan Trilogy*), Graham Greene (*The Heart of the Matter*) en J.T. Farrell (*The Siege of Krishnapur*). Een uitzondering op het ontbreken van politiek engagement vormde het werk van George Orwell en William Golding. Belangrijke vrouwelijke schrijfsters maakten in deze periode hun debuut: Iris Murdoch, Doris Lessing en Muriel Spark.

De oorspronkelijkste dichter in deze periode was Dylan Thomas. Zijn persoonlijke gedichten zijn staaltjes van exuberant, verbaal vuurwerk. Hij zette zich af tegen de toen overheersende poëzie van *The Movement*. *The Movement* was een groep Britse dichters die zich afzette tegen politiek engagement. De meest vooraanstaande dichter van *The Movement* was Philip Larkin.

Het absurdistische drama bereikte Engeland met Samuel Becketts *Waiting for Godot*. Het beroemdste stuk uit die tijd is het sociaal-realistische *Look Back in Anger* van John Osborne, een van *the Angry young men*. Het stuk doet nu gedateerd aan, maar indertijd maakte de hoofdpersoon Jimmy Porter grote indruk als de spreekbuis van zijn generatie. Arnold Wesker gebruikte de familie als uitgangspunt voor de behandeling van maatschappelijke problemen. Zijn stuk *The Kitchen* gaf het toneel een nieuwe term: *kitchen-sink realism* (gootsteenrealisme). In het toneelwerk van Harold Pinter wordt absurdisme met realisme gecombineerd. In *The Birthday Party* en *The Caretaker* schept hij een wereld die bestaat uit dreigende stiltes, wantrouwen en verborgen geweld. Net als bij Beckett biedt zwarte humor de enige troost.

sche roman over Amerikaanse soldaten in de Stille Oceaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. *The Catcher in the Rye* van J.D. Salinger is het onvergetelijke portret van een overgevoelige tiener. *The Assistant* van Bernard Malamud gaat over het leven van arme joden in New York.

Aan de oostkust ontstond de beweging van de *beatniks* of, kortweg de *beats*. Zij voelden zich aangetrokken tot de vernieuwende *bebop-jazz* van Charlie Parker en tot experimenten met drugs. Onder invloed van de ideeën van Whitman en Thoreau en van oosterse filosofieën als het zenboeddhisme kozen de beats voor het vrije leven. In *On the Road* deed Jack Kerouac verslag van het ongeremde leven van de beats op hun omzwervingen door Amerika.

Een uitzondering op de overheersende realistische traditie vormde het werk van Vladimir Nabokov, een Russische immigrant, en van Ralph Ellison, een zwarte schrijver.

In de Amerikaanse poëzie was er sprake van een explosie van experiment en vernieuwing. Er ontstond een aantal *schools* die tot op heden productief zijn en nieuwe volgelingen trekken:

- *The Traditionalists* (navolgers van de modernisten T.S. Eliot en Ezra Pound).
- *The Confessional School* (Robert Lowell, Anne Sexton, John Berryman, Sylvia Plath). Poëzie waarin de dichter in het openbaar worstelt met zijn persoonlijke problemen, een bekentenis (confession) aflegt.
- *The San Francisco School* (Lawrence Ferlinghetti en Gary Snyder). Stroming in de poëzie die wordt gekenmerkt door oosterse invloeden en ontzag voor de Californische natuur.
- *The Beat School* (Allen Ginsberg, William Burroughs, Gregory Corso). De poëzie van de tegencultuur, erop gericht om voorgedragen te worden.
- *de rock-'n-roll-tekstdichters*. In hits als *Blue Suede Shoes* (Elvis Presley) werd de belevingswereld van de rock-'n-roll-generatie vastgelegd.

De twee belangrijkste toneelauteurs in deze periode zijn Arthur Miller en Tennessee Williams. Beide werken, zij het op eigen wijze, in de realistische traditie. In tegenstelling tot de romanschrijvers uit die periode geeft Miller zijn stukken wel degelijk een politieke lading. De stukken van Tennessee Williams (*The Glass Menagerie*, *A Streetcar Named Desire*) gaan over de opgekropte psychische en seksuele spanningen binnen families in het Amerikaanse zuiden.

- 1946 Orwell, *Animal Farm* (Engeland)
- 1948 Mailer, *The Naked and the Dead* (VS)
- 1949 Orwell, *Nineteen eighty-four* (Engeland)
- 1952 Hemingway, *The Old Man and the Sea* (VS)
- 1953 Beckett, *Waiting for Godot* (Ierland/Frankrijk)
- 1954 Tolkien, *The Lord of the Rings* (Engeland)
- Golding, *Lord of the Flies* (Engeland)

Duitse literatuur

Tijdsbeeld

Op 8 mei 1945 gaf Duitsland zich over aan de geallieerden. Veel Duitse steden lagen in puin, de toestand was chaotisch, de mannen en jongens tussen zestien en vijfenvijftig jaar bevonden zich in krijgsgevangenschap. Meer dan twaalf miljoen Duitsers werden uit Midden- en Oost-Europa verdreven, zij moesten proberen elders een nieuw bestaan op te bouwen.

Als gevolg van de Koude Oorlog ontstonden in 1949 twee Duitslanden, de Bondsrepubliek en de communistische DDR, gescheiden door een IJzeren Gordijn. De contacten tussen beide landen verliepen steeds moeizamer, en in 1961, toen de Berlijnse muur was gebouwd, was de volledige scheiding een feit.

De Bondsrepubliek beleefde in de jaren vijftig een voor onmogelijk gehouden economische bloei (*Wirtschaftswunder*), zo had Volkswagen in 1955 al één miljoen 'kevers' gebouwd.

Spelende kinderen bij de Berlijnse muur, 1962.

Literatuur

In 1945 was er in Duitsland een generatie opgegroeid die nooit kennis had gemaakt met de literatuur van het expressionisme en natuurlijk ook niet met de werken van schrijvers in ballingschap. Ook van eigentijdse buitenlandse literatuur was men in Duitsland gedurende twaalf jaar zo goed als verstoken gebleven. De schrijvers die het land hadden moeten verlaten, kwamen vaak pas later en met veel aarzeling weer terug, en sommigen, zoals Thomas Mann, bleven voorgoed in het buitenland. In 1947 ontstond in West-Duitsland onder leiding van Hans Werner Richter min of meer toevallig de *Gruppe 47*, een los-vaste verzameling schrijvers, die eenmaal per jaar

strijd tegen het fascisme. Een discussie over nieuwe ontwikkelingen in de kunst vond niet plaats, het socialistisch-realisme was de enig mogelijke richting in een socialistische maatschappij. Na de opstanden in Polen en Hongarije (1956) moesten ook de arbeiders naar de pen grijpen en over hun ervaringen gaan schrijven. In 1964 werd het ideologische keurslijf verruimd, maar de Partij bleef ook daarna 'een positief perspectief' van de schrijvers eisen.

De *Kurzgeschichte*, een variant van de Amerikaanse *short story*, werd in het naoorlogse Duitsland opnieuw ontdekt. In het korte verhaal konden de pijnlijke ervaringen uit de oorlog en uit de tijd vlak erna zonder opsmuk en treffend worden uitgedrukt. Heinrich Böll, Elisabeth Langgässer, Luise Rinser en Ilse Aichinger zijn de belangrijkste beoefenaars van het genre.

De romans uit de jaren vijftig waren zeer maatschappij-kritisch en leverden commentaar op de steeds verder toenemende welvaart. Wolfgang Koeppen, Heinrich Böll en Martin Walser gaven de toon aan. Twee Zwitserse schrijvers maakten in deze periode ook als romanciers naam: Max Frisch en Friedrich Dürrenmatt.

De nuchtere gedichten van Günter Eich hielden een vernieuwing in van de Duitse taal. De lyriek van Gottfried Benn, ooit als expressionist begonnen, beleefde in de jaren vijftig een opmerkelijke opleving. Maar de jongeren sloegen toch een andere koers in. Ingeborg Bachmann, Hans Magnus Enzensberger en Peter Rühmkopf wilden niets van doen hebben met een vlucht in artistiek-esthetische kunst, waren sterk politiek geëngageerd en richtten zich direct tot het publiek.

Max Frisch en Friedrich Dürrenmatt bepaalden het Duitstalige toneel in de jaren vijftig en vroege jaren zestig. Net als Brecht, door wie zij sterk werden beïnvloed, zagen ze zichzelf als stukschrijvers. De stukken van Frisch hebben het karakter van parabels, het zijn modellen. Frisch was pessimistischer dan Brecht. Hij vroeg zich af of de toeschouwer wel tot een beter inzicht is te brengen. Dürrenmatt zag zijn stukken vooral als groteske komedies: de wereld is chaos, waarin het natuurlijke iets bijzonders geworden is.

Het hoorspel beleefde in de jaren vijftig zijn bloeiperiode. Naast bewerkingen van romans en toneelstukken werden er ook veel teksten speciaal voor dit genre geschreven. De beperkingen van de radio stelden bijzondere eisen aan het hoorspel. Er konden bijvoorbeeld niet te veel personen tegelijk spreken en de stemmen moesten direct herkenbaar zijn. De bekendste hoorspelschrijver was Günter Eich.

- 1941 Brecht, *Mutter Courage und ihre Kinder* (Duitsland)
- 1944 Zweig, *Die Welt von Gestern* (Oostenrijk)
- 1945 Plievier, *Stalingrad* (Duitsland)
- 1953 Böll, *Und sagte kein einziges Wort* (Duitsland)
- 1956 Dürrenmatt, *Der Besuch der alten Dame* (Zwitserland)
- Brecht, *Leben des Galilei* (Duitsland)

Franse literatuur

Tijdsbeeld

De Tweede Wereldoorlog verscheurde Frankrijk in politiek opzicht. Communisten en gaullisten kozen voor het verzet, maar een aanzienlijk deel van het land werkte samen met de bezetter, die toestond dat in de zogenaamde *République de Vichy* een schijnbaar onafhankelijke Franse staat werd gehandhaafd – in werkelijkheid niets anders dan een vazalstaat van Duitsland.

Na de oorlog domineerde de gestalte van generaal Charles de Gaulle de politieke arena. De oorlog en de verwerking bleven nog lang in beeld. De dekolonisatie was een moeizaam proces met taaie oorlogen. Talloze *nouveaux Français* uit de voormalige koloniën Cambodja en Vietnam, Midden-Afrika (Senegal, Congo-Brazzaville) en de Maghreb (aanduiding voor Noordwest-Afrika, waaronder Marokko), zochten hun toevlucht tot het moederland en vonden vaak maar moeilijk aansluiting.

Het platteland raakte ontvolkt, hele dorpen kwamen leeg te staan, de grote steden barstten uit hun voegen. Net als elders in Europa was het echter ook een tijd van toenemende welvaart, sociale openheid en democratie. Onderwijs werd ook voor de minder bedeelden vanzelfsprekend, jeugdarbeid verdween, de mensen werden mondig en mobiel, de seksuele moraal vrijer, vooroordelen werden langzaam afgebroken.

Het existentialisme van Sartre bleef iets voor intellectuelen. Bij het grote publiek leidde het tot uitwassen. In Parijs deed een hele generatie aan existentialisme als mode: zwarte kleren, lang haar, zware tabak en drinken op een terrasje. Luisteren naar Franse chansons. En vooral: somber kijken.

inspiratiebron, beïnvloedde nagenoeg alle schrijvers van deze tijd. De democratisering raakte ook het taalgebruik: op het toneel, in de poëzie en in romans werd de taal alledaagser.

Existentialisten als Sartre, Camus en Beauvoir gaven de toon aan. In 1954 maakte de achttienjarige Françoise Sagan furore met haar eerste roman *Bonjour tristesse*: velen herkenden het gevoel van leegte dat zij vertolkte. Humor vinden we bij Raymond Queneau, bijvoorbeeld in zijn roman *Zazie dans le métro* (1959). Georges Simenon is internationaal bekend als schrijver van honderden detectiveromans (*romans policiers*) met als hoofdpersoon de menselijke commissaris Maigret (1934-1970). Daarnaast heeft hij ook boeiende psychologische romans geschreven die een realistisch beeld geven van het Franse leven. Men noemt hem dan ook wel een 'Balzac sans les longueurs': realistisch, maar niet zo langdradig.

De versvorm was definitief vrij, de onderwerpen bleven dezelfde: liefde, verlies, eenzaamheid, wanhoop, hoop, soms humor, maar vaak ernst. De bekendste dichter is Jacques Prévert: veel van zijn gedichten zijn op muziek gezet. René Char is moeilijker toegankelijk, Boris Vian is internationaal bekend geworden als dichter-chansonnier, evenals Marie Laforêt, Anne Sylvestre en natuurlijk de Franstalige Belg Jacques Brel. Hun teksten hebben vaak een traditionele, vaste vorm, die goed aansluit op hun muziek.

In het literaire toneel waren er drie stromingen: het absurdistische, het existentialistische en het traditionele toneel. Van het absurdistische toneel, waarvan Jarry een voorloper was, moest de massa weinig hebben. Men gaf de voorkeur aan het *théâtre de boulevard* met zijn gemakkelijke lach en traan. Toch was er ook een groot publiek dat geboeid raakte door soms verbijsterend absurdistische stukken. De belangrijkste vertegenwoordigers zijn Franstalige buitenlanders: Adamov (Rusland), Beckett (Ierland) maar vooral Ionesco (Roemenië) met *Rhinocéros* en *La cantatrice chauve*. Jean Genet werd verguisd en bewierookt om stukken als *Les bonnes* (1947), waarin haat, geweld en destructie een grootse toneelvorm vinden. De filosofische boodschap van het existentialisme werd succesvol verpakt in geëngageerde toneelstukken als *Huis Clos* van Sartre of *Les justes* van Camus.

Het klassieke toneel, dat voor de oorlog vooral werd gedragen door Giraudoux, bereikte een nieuw hoogtepunt met Jean Anouilh, die vooral veel bekendheid kreeg met zijn moderne bewerking van de Griekse tragedie *Antigone* (1944-1946).

De film, die met de televisie de huiskamer in kwam, toonde veel bewerkingen van klassieke romans, toneelstukken en detectives (Simenon). De invloed van de filmkunst leidde vanaf 1960 tot het ontstaan van de *nouveau roman*.

1943 De Saint-Exupéry, *Le petit prince*

1944 Sartre, *Huis Clos*

1947 Camus, *La peste*

Hoofdstuk

8

1960-1980

1 Tijdsbeeld

Met de welvaart groeit het verzet

De magere jaren van de wederopbouw waren voorbij. Materieel ging het de meeste West-Europeanen steeds beter. Rijkdom werd zichtbaar met luxe Amerikaanse keukens, leren bankstellen, auto's en buitenlandse vakanties voor iedereen. De invloed van radio, televisie en film werd enorm. De popmuziek deed dankzij transistorradio en grammofoon haar intrede.

Gaandeweg werden er door uiteenlopende groeperingen steeds meer vraagtekens geplaatst bij de gevestigde orde van die tijd. Men zette zich af tegen het patroon van luxebestedingen en tegen de energieverblindende en enkel op groei gerichte economie. Gedurende de jaren zestig werd het gevoel algemeen dat *the times they are a changing*, om popzanger Bob Dylan te citeren. Jongeren pleitten voor een radicale tegencultuur. Zij wilden zich afzetten tegen de 'burgerlijke' samenleving van hun ouders. Ze hadden geen boodschap meer aan de autoriteit van gezagsdragers. Ze

tisering van de universiteiten, de roep om vrijheid in de muziek van Bob Dylan, de Beatles en de Rolling Stones. De jaren zestig waren woelige jaren. De jeugd claimde haar plaats in de maatschappij met rock-'n-roll, flowerpower, drugs en oosterse mystiek. Hippies zagen de commune als ideale leefvorm. Het waren ook de jaren van de seksuele revolutie en de *Women's Lib*, de vrouwenemancipatie. En eveneens de jaren van de slogans, van de underground en het slikken, spuiten en roken van drugs.

Rellen rond het *Lieverdje* in Amsterdam, 1965.

In de jaren zeventig waren minder grootschalige protestbewegingen actief dan in de jaren zestig. De zorg voor een goed inkomen en een behoorlijke baan kreeg alweer snel de overhand. De techniek ging onvermijdelijk het alledaagse leven beheersen, en wel in zo sterke mate dat sindsdien een moderne samenleving zonder techniek en elektronica niet meer voorstelbaar, en misschien zelfs onmogelijk is.

De Club van Rome, een eerbiedwaardig gezelschap van wetenschappers, voorspelde in het rapport *Grenzen aan de groei* (1972) dat de wereld niet lang meer te gaan had: oliebronnen droogden op, de woestijnen werden groter, lucht en water vervuilden en de wereldbevolking bleef maar groeien. Een mondiale ramp was onvermijdelijk. Het rapport schokte de wereld en de oliecrisis die niet veel later volgde, wreef de onheilboodschap er nog eens extra in. De Club van Rome kreeg het predikaat 'doemdenken' opgespeld. Maar sindsdien is milieuvervuiling een *issue*.

Mens en maatschappij

1960 Toenemende protesten tegen rassendiscriminatie. Invoering van de (anticonceptie)pil.

- 1964** Marcuse, *The one dimensional man*, protest tegen de welvaartsstaat. De TROS wordt opgericht.
Eau et gaz à tous les étages (readymade van Marcel Duchamp).
- 1965** Groeiende belangstelling voor oosterse mystiek met drugs als ondersteuning (Hare Krishna).
Grote proletarische revolutie in China (tot 1969; culturele revolutie, het 'rode boekje').
Opkomst neofascisme.
- 1966** Provo's voeren actie tegen de consumptiemaatschappij.
Amsterdam promoveert tot wereldcentrum van jeugdcultuur.
Hippies stellen flowerpower tegenover harde provocatie.
- 1967** Derde oorlog tussen Israël en Egypte (eerste: 1948; tweede: 1956).
- 1968** Studentenrevolte in Parijs, daarna wereldomvattend.
Moord op Martin Luther King, voorvechter van rassengelijkheid, leider van geweldloze zwarten (*We shall overcome*).
Praagse Lente (Tsjechische hervormingspogingen gewelddadig onderdrukt).
- 1969** Eerste Amerikaanse astronauten landen op de maan.
Bezetting Maagdenhuis in Amsterdam: studenten eisen medezeggenschap.
Woodstock-popfestival.
Dolle Mina: Baas in eigen buik.
- 1970** Vooral in Duitsland toenemende belangstelling voor *Trivallitteratuur*.
Steeds meer Afrikaanse koloniën worden onafhankelijk.
Omgekeerd racisme (*Black is Beautiful*): Black Panthers, Black Moslims, Black Power (VS).
- 1971** De 237ste ondergrondse kernexplosie door de VS.
Idi Amin, Oegandese tiran, haalt de wereldpers met zijn tirannie en moordzucht.
- 1972** Rapport van de Club van Rome: Grenzen aan de groei.
Art-nouveauexpositie: hoogtepunt Jugendstil-rage.
- 1973** Energiecrisis.
Delegatie Amnesty International onthult verschrikkelijke feiten in Chili.
Nederlands Hooggerechtshof legaliseert abortus provocatus.
Drie reageerbuisbaby's in Engeland.
- 1975** Het overgrote deel van de wereld veroordeelt de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek.
- 1977** Er zijn 85 000 langdurig werklozen in Nederland.
- 1978** Khomeini, despoet in Iran: terug naar de islamitische tradities.
Personal computers voor algemeen gebruik in de VS.
- 1979** Laatste stuiptrekking van de Koude Oorlog: Afghanistan.

2 Kunst in vogelvlucht

Beeldende kunst

Fontein van Nikki de Saint Phalle en Jean Tinguely.

- **Minimal art** (minimalisme): eenvoudige geometrische vormen, meestal fabrieksmatig vervaardigd uit industriële materialen. Van een betekenis was geen sprake.
- **Kinetische kunst** (jaren zeventig): (Grieks *kinein* = bewegen), kunst waarbij bewegende, nutteloze voorwerpen werden vervaardigd uit verzet tegen de macht van de machine.

Architectuur

- Reactie op het functionele en zakelijke bouwen met een terugkeer naar klassieke vormen, zoals zuilen en bogen.
- In de jaren zeventig kwam de art-nouveauvormgeving uit het begin van de 20e eeuw weer in de belangstelling te staan.

Rijksuniversiteit Leiden, 1976-1982.

3 Literatuur

Het omvergooien van heilige huisjes, het streven naar een individuele en intense manier van leven, het afwijzen van gevestigde waarden en normen: dat alles is terug te vinden in de literatuur van de jaren zestig en de periode daarna. De steeds grotere aandacht voor de dagelijkse werkelijkheid is ook een kenmerk van de literatuur. De realistische en psychologische roman wordt het meest voorkomende genre.

maakten plaats voor publieksvriendelijke winkels. En het verschijnsel van de boekenclubs begon zich sterk te ontwikkelen. Ook werden veel boeken stukken goedkoper (*pockets*) en kregen eigentijdse omslagen.

Voor de meeste jongeren van de jaren zestig gaven popartiesten de toon aan. In hun teksten verzetten deze zich tegen de oudere generatie en gaven ze hun visie op de toekomst. Behalve popzangers waren er ook dichters die popmuziek en poëzie probeerden samen te brengen, de *beat poets*.

Man en vrouw zijn gelijk en spreken dezelfde taal. Tegen het einde van de jaren zestig ontstaan er in West-Europa politiek-feministische bewegingen die een specifiek vrouwelijk schrijven voorstaan. Die bewegingen zagen de literatuur als een ideaal middel om de positie van de vrouw te verbeteren.

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

De jongeren die zich in Nederland afzetten tegen de 'burgerlijke' samenleving waren de provo's en kabouters, die de autoriteiten provokeerden met 'ludieke' acties. Op het terrein van vrouwenemancipatie was er de actie Dolle Mina: 'Baas in eigen buik'. In de jaren zeventig werden de protesten minder grootschalig. In 1972 schreef Harry Mulisch in *De toekomst van gisteren*:

- 1 Voor mij uit op het trottoir liep een revolutionair in volledige gevechts-uitrusting (...). Als een middeleeuwse toernooiridder liep hij door de verlaten straat. Eerst gooide hij toen zijn knuppel in de goot, even later zijn schild. Na een paar meter had hij ook zijn gebutste helm losgewurmd en gooide hem weg. In zijn zakken vond hij nog een steen en liet hem achteloos vallen. Daarop, zonder te blijven staan, trok hij uit zijn hemd een stapel kranten, die hij de lucht in gooide. (...) Daarmee was hij plotseling veranderd in een gewone jongen; hij kamde zijn haren, verwijderde met duim en wijsvinger het stof van de revolutie eruit, stak de
- 10 kam in zijn binnenzak en liep fluitend verder – de nieuwe tijd tegemoet: die van de restauratie, die van de neoromantiek, waarin ik nu schrijf en waarin de linkse beweging zichzelf een prop in de mond heeft gestopt ...

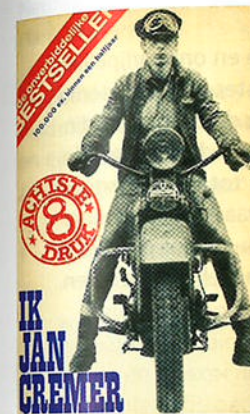
Harry Mulisch. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

De Nederlandse acties tegen de neutronenbom en de krakersbewegingen hebben niettemin de nodige indruk gemaakt. In de media bleef de aandacht voor taboe-doorbreking overigens onverminderd doorgaan. Het VARA-programma *Een groot uur U* ging vrolijk in tegen schoolmeesters- en domineesland. Het was het eerste program-

tuur van vertellers als A. den Doolaard en Jan den Hartog. Maar er ontstond ook een nieuw en groot publiek van jonge, goedgeschoolde lezers die zich verwant voelden met de inhoud van het werk van kritische jonge schrijvers als Claus, Hermans, Lucebert, Mulisch, Reve en Wolkers.

- 1 Je ouders hadden ook boeken, maar totaal andere. Kloeke exemplaren, gebonden en zwaar, maar ze stonden dan ook in een eikehouten kast of iets anders dat na de atoombom beslist nog op zijn plaats zou staan. Veel omnibussen en werken van onduidelijke strekking als *Eeuwig zingen de bossen*, *Hoe groen is mijn dal* en *Sil de strandjutter* sierden menige plank
- 5 naast *Ciske de Rat* en *De commissaris vertelt* – trilogieën die zich afspeelden in het barre Noorwegen, waarin voornamelijk werd gebroed en gezweven tot over de helft ineens een bijl werd gepakt.

B. Hiddema, *Scheuren in het asfalt*.

Het werk van Jan Wolkers trok veel aandacht. In zijn verhalen rekende hij af met zijn streng-calvinistische opvoeding. Door zijn felle realisme en openhartigheid over seksualiteit werden zijn romans, zoals *Turks fruit*, in die tijd als schokkend ervaren door de oudere generatie en gretig gelezen door de jongeren.

Maar de grootste schok bij het lezend publiek werd in de jaren zestig veroorzaakt door Jan Cremer met zijn roman *Ik Jan Cremer* (1964) over een rebelse stadsjongen.

Hierna volgt een 'luchtfoto' van het Nederlandse proza tussen 1970 en 1980, compleet met 'etiketten'. Op die foto onderscheiden zich in grote trekken drie gebieden: experimentelen, academisten en nieuw realisten. Maar een waarschuwing is op zijn plaats: de gebieden zijn niet

helder afgebakend. Soms lijken het eerder stofwolken. En er waren voortdurend landverhuizers!

Experimentelen

Voorbeelden: J. Bernlef – Jacq Firmin Vogelaar – Sybren Polet – Bert Schierbeek.

De schrijvers experimenteren met klank, ritme en verdeling van woorden op de bladspiegel. Het 'montage-procédé' is van hen afkomstig: het vermengen van verschillende tekstsoorten met elkaar. Hun werk is daardoor vaak nogal ingewikkeld.

Academisten

Voorbeelden: Dirk Ayelt Kooiman – Nicolaas Matsier – Doeschka Meijsing –

In 1970 richtte een groep schrijvers zich tegen de 'nieuwe wartaal', waarmee het experimentele proza werd bedoeld. Men propageerde een 'leesbare tekst', uitgaande van de 'marktwaarde van het boek'. Vooral 't Hart, Hotz en Biesheuvel hebben het schrijven van realistisch 'doe-maar-gewoon'-proza op een hoger plan gebracht.

Symbolisch was het debuut van Anja Meulenbelt *De schaamte voorbij* (1976), een feministische roman waarin gebalanceerd wordt tussen fictie en realiteit. Ook andere feministische auteurs debuteerden in deze periode, bijvoorbeeld Hannes Meinkema met *En dan is er koffie* (1976).

Het heeft tot de jaren zeventig geduurd voordat zich in de Nederlandse literatuur een traditie in het genre detectives begon te ontwikkelen met schrijvers als de Nederlander Jan Willem van de Wetering en later de Belg Jef Geeraerts.

In Nederland was Simon Vinkenoog een *beat poet*. Hij was een ambassadeur van de nieuwe trends van de Amerikaanse beat generation. Hij introduceerde de 'happening', een creatieve en ongeremde totaalgebeurtenis met allerlei vormen van expressie.

Na de Beweging van Vijftig groeide een afkeer van ingewikkelde en onbegrijpelijke poëzie. Men vond de gedichten van deze experimentelen te duister, niet afgestemd op de lezer. Men kreeg weer belangstelling voor het gewone, voor de alledaagse dingen; vandaar de term 'neorealisme'. De poëzie mocht niet meer een delicatessen zijn, bestemd voor enkele verfijnde lieden; de poëzie moest worden tot verbruiksgoed ('wegwerppoëzie'), tot iets wat voor iedereen verstaanbaar was. Daarin was in principe alles geschikt als materiaal, maar uiteindelijk moest dat toch zoveel poëtische meerwaarde hebben, dat de lezer geïnformeerd werd over het raadsel van het leven.

De Beweging van Zestig

Niet de poëzie
maar de realiteit
van het boerend en hoestend,
ademend leven.

Hans Vlek, *Geen volkse god in uw achtertuin*.

De 'neorealisten' sloten aan bij de stromingen van de popart en het hyperrealisme in de beeldende kunst, die zich ook vooral richtten op herkenbare beelden. Het ging daarbij niet om het volledig kopiëren van de werkelijkheid, maar om de persoonlijke manier van kijken naar wat zich afspeelde. De taal was zo eenvoudig en verstaanbaar mogelijk, zodat de lezer als vanzelf werd uitgenodigd stil te staan bij de dingen waar-
aan hij anders achteloos voorbij zou gaan.

1 Dordrecht, 25 november 1963

I.s.

wegens de gebeurtenissen in Amerika
gaat de ouderavond vanavond niet door
5 de avond wordt nu gehouden
op maandag 9 december (over veertien dagen)
ook weer in de meerpaal
om acht uur

de oudercommissie

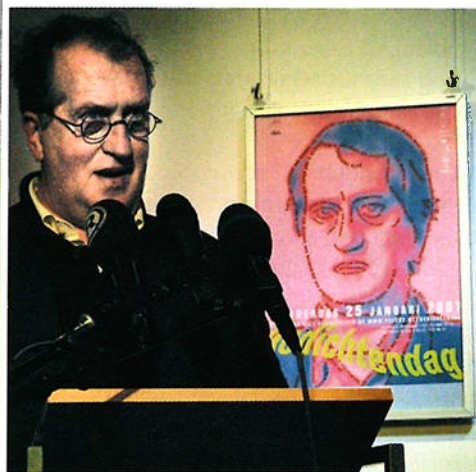
Cees Buddingh'. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Neorealistische dichters waren: Armando, J. Bernlef, Cees Buddingh', K. Schippers en Hans Verhagen.

De poëzie van de jaren zeventig laat zich niet eenvoudig karakteriseren op basis van duidelijk te onderscheiden bewegingen. Er is nauwelijks sprake van groepsvorming en er verschijnen ook geen 'programma's' van dichtersgroepen. Met wat goede wil zijn er drie 'stromingen' te onderscheiden:

- o Dichters die experimenteren met de vorm, zoals Hans Faverey en Wiel Kusters. Deze dichters zetten de traditie voort van de Beweging van Vijftig. Ze brengen hun gevoelens en gedachten niet alleen tot uitdrukking met behulp van de taal, hun gedichten gaan ook over de taal zelf. Ze spelen met taal, ze associëren en ze experimenteren met meerdere betekenissen van een woord.
- o Dichters die gericht zijn op de emotionele werking, zoals Judith Herzberg en Rutger Kopland. Zij plaatsen niet de taal, maar de mens in het centrum. De onderwerpen liggen op het persoonlijke vlak: gevoelens, standpunten, belijdenissen. Niet de 'vorm' staat centraal, maar de 'vrouw' (of de 'man' natuurlijk). Hun gedichten met woorden uit het dagelijkse taalgebruik klinken als gesproken taal (*poésie parlante*). Vaak zijn deze gedichten overigens minder eenvoudig dan ze eruitzien.

De dichtkunst beoefenen is
met de grootst mogelijke zorgvuldigheid
constateren dat bijvoorbeeld
in de vroege morgen
de lijsterbessen duizenden tranen dragen

Gerrit Komrij.

de jaren vijftig voorstelt als de Beweging van Vijftig en die van de jaren zestig als een 'neorealistische' reactie daarop, dan vormen de jaren zeventig en tachtig een steeds sterker wordende 'restaurant' in de richting van de traditionele poëzie. Er wordt niet alleen (weer) poëzie geschreven in traditionele versvormen (zoals sonnetten), maar ook werk van oudere dichters krijgt opnieuw aanzien, zoals dat van Ida Gerhardt en Simon Vestdijk. De herwaardering voor de traditie blijkt heel duidelijk uit de invloedrijke bloemlezing, samengesteld door Gerrit Komrij: *Duizend en enige gedichten uit de negentiende en twintigste eeuw* (1979).

Rond 1970 bestond er eigenlijk geen lopen-de Nederlandstalige toneelproductie. Er werd wel veel toneel gespeeld, maar dat betrof grotendeels vertaalde buitenlandse successen of heropvoeringen van beproefde klassieken. Tussen 1970 en 1985 is er echter sprake geweest van een krasse omwenteling. De onvrede door het gebrek aan belangrijk actueel toneel van eigen bodem uitte zich in 1969 in 'Actie Tomaat': tomatengooiers die de zoveelste plichtmatige voorstelling van Shakespeare's *De storm* verstoorden. Vanaf die tijd leek er in het Nederlandse toneel definitief een wissel te zijn omgezet. Er werd bewust gezocht naar nieuwe Nederlandse dramaturgische talenten. Vooral de politiek bewustmakende theatergroepen (*Proloog*, *De Nieuwe Komedie*) trachtten tekstschrijvers te vinden die, vaak in overleg met de spelers, scripts uitwerkten voor voorstellingen die mikten op mensen en hun problemen in bepaalde wijken of regio's. Nog belangrijker was dat toneelgroep *Centrum* het voortaan als zijn belangrijkste taak zag nieuw Nederlands toneel van allure te brengen.

- 1960 Bernlef, *Kokkels*
 Buddingh', *Eenvouds verlichte waters* (over Lucebert)
 Vandelloo, *Het gevaar*
 1961 Brakman, *Een winterreis*
 1962 Mulisch, *De zaak 40/61*

- 1964 Armando, *Verzamelde gedichten*
 Cremer, *Ik Jan Cremer*
 Hamelink, *Het plantaardig bewind*
 1965 Heeresma, *Slapstick Striptease*
 Schierbeek, *Een broek voor een oktopus*
 Vlek, *Anatomie voor moordenaars*
 Wolkers, *Terug naar Oegstgeest*
 1966 Hermans, *Nooit meer slapen*
 Kopland, *Onder het vee*
 1967 Van den Broeck, *De troonopvolger*
 1968 Geeraerts, *Gangreen I*
 Komrij, *Maagdenburgse halve bollen en andere gedichten*
 1969 Burnier, *Het jongensuur*
 Deelder, *gloria satoria*
 Van Kooten, *De ergste treiteretrends*
 Kousbroek, *Anathema's* (deel 1)
 Wolkers, *Turks fruit*
 1970 Raes, *Reizigers in de antitijd*
 Burnier, *De huilende libertijn*
 1971 Den Uyl, *Met een voet in het graf*
 1972 Arends, *Keefman*
 Biesheuvel, *In de bovenkooi*
 Heeresma, *Han de Wit gaat in ontwikkelingshulp*
 1973 Arion, *Dubbelspel*
 De Boer, *De vrouw in het maanlicht en andere zonderlinge verhalen*
 Kooiman, *Een romance*
 Koolhaas, *Vanwege een tere huid*
 1974 Alberts, *De vergaderzaal*
 Blokker, *Ben ik eigenlijk wel links genoeg?*
 Ferron, *Gekkenschemer*
 1975 Siebelink, *Nachtschade*
 Hermans, *Onder professoren*
 Mulisch, *Twee vrouwen*
 1976 T'Hooft, *Junkieverdriet*
 Hotz, *Dood weermiddel en andere verhalen*
 Meijsing, *Robinson*
 Meinkema, *En dan is er koffie*
 Peskens, *Mijn tante Coleta*
 1977 Brouwers, *Zonsopgangen boven zee*
 Carmiggelt, *Vroeger kon je lachen*
 Faverey, *Chrysanten, roeiers*
 Kellendonk, *Bouwval*
 Keuls, *Jan Rap en zijn maat*

Engelse literatuur

Tijdsbeeld

Groot-Brittannië

De almachtige vakbonden gaven in de jaren zestig prioriteit aan het behartigen van de korte-termijnbelangen van hun leden en stortten Engeland in een lange reeks van stakingen en arbeidsconflicten. Toetreding tot de Europese Gemeenschap in 1972 kon niet verhinderen dat Engeland tegen het einde van de jaren zeventig economisch achterop was geraakt bij de rest van de westerse wereld. 1969 was het begin van *The Troubles*, de gewelddadige strijd tussen protestanten en katholieken in Noord-Ierland. In 1979 had Engeland genoeg van het geknoei van Labour en werd de conservatieve Margaret Thatcher, *the Iron Lady*, tot minister-president gekozen. De protestcultuur van de jaren zestig beïnvloedde ook de kunsten. De kunst werd ingezet om taboes te doorbreken. De meest aansprekende en radicale doorbraken vonden plaats in de popmuziek.

Eind jaren vijftig was de oorspronkelijke, rebelse rock-'n-rollbeweging verwaterd tot het commerciële *doo-wop*-geneuzel van onbeduidende, Italo-Amerikaanse tienersterretjes, maar The Beatles, The Rolling Stones, The Kinks en The Who bliezen de rock-'n-roll en de *rhythm and blues* weer nieuw leven in. Tekst en muziek werden verbonden met de protest- en drugscultuur van de jongere generatie.

Verenigde Staten

Met de verkiezing van de charismatische president Kennedy begon Amerika hoopvol aan de jaren zestig. De moorden op John F. Kennedy en zijn broer Robert Kennedy maakten een einde aan de relatief lange periode van nationale eenheid. De splijtzwam was de oorlog in Vietnam (1964-1973). De oudere generatie zag de jonge Amerikanen die weigerden in dienst te gaan, als landverraders. De jongeren zagen de oorlog als een complot van een corrupt politiek systeem om ten koste van de levens van jonge Amerikanen de wapenindustrie aan een afzetmarkt en enorme winsten te helpen. Bij de strijd voor gelijke burgerrechten voor zwarte Amerikanen werden van beide kanten harde middelen ingezet. Na de moord op Martin Luther King, die een politiek van geweldloos verzet predikte, kregen militante groeperingen als de *Black Panthers* en de *Black Muslims* de overhand. Het zelfvertrouwen van het door deze interne conflicten verscheurde Amerika bereikte een dieptepunt toen president Nixon moest aftreden vanwege de *Watergate*-affaire. In 1980 had Amerika genoeg van de vernederingen en stemde massaal voor de republiek Ronald Reagan.

Het vreedzame protest van de flowerpowerbe-

Roy Liechtenstein,

Literatuur

Groot-Brittannië

De revolutie van de jaren zestig liet de Britse roman tamelijk onberoerd. In vorm, techniek en thematiek werd de realistische lijn van de jaren vijftig doorgetrokken. Een groot aantal vrouwelijke en feministisch georiënteerde schrijfsters brak definitief door (Margaret Drabble, Edna O'Brien, Fay Weldon en Jean Rhys). De heldinnen in hun romans laten zich niet langer vastpinnen in de 'vaste' rollen van echtgenote, minnares of moeder. Zij vinden uiteindelijk een eigen identiteit ondanks de vijandige reactie van de mannen in hun omgeving. Een uitzondering op de overheersende traditie van documentaireachtig realisme vormt het werk van Angela Carter en John Fowles.

Ted Hughes kwam met poëzie die de tegenpool vormde van het sobere en verstandelijke realisme van *The Movement*. Hughes is de dichter van de pracht, maar ook van de immorele wreedheid van de natuur en van de veronachtzaamde, dierlijke kant van de mens.

De voordrachtspoëzie van Mersey-dichter Roger McGough ademt dezelfde sfeer uit als de songs en teksten van The Beatles en bereikte een groot publiek, 'bringing poetry from the dusty bookshelf and onto the street'.

De Noord-Ierse dichter Seamus Heaney combineert het realisme van *The Movement* en het instinctieve van Ted Hughes. De performance-dichter Linton Kwesi Johnson was een van de eerste, sociaal bewogen en rebelse 'reggaedichters' van de zwarte, Jamaicaanse minderheid.

Sterker dan de roman en de poëzie reflecteerde het toneel de stemming van de jaren zestig. Joe Orton schreef met *Loot* een anarchistische komedie over een bankroof. In 1967 werd Tom Stoppards Beckettiaanse komedie *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead* een groot succes. Net als Tom Stoppard verkent Peter Shaffer de wereld van ideeën. Shaffers bekendste stuk is *Amadeus*, over de complexe haat-liefderelatie tussen middelmatigheid (Salieri) en genialiteit (Mozart).

Verenigde Staten

Terwijl de Britse roman in technisch opzicht door allerlei critici dood werd verklaard, was de roman in Amerika springlevend. Een opmerkelijk verschijnsel was het verdwijnen van het onderscheid tussen feit en fictie en het ontstaan van een nieuw genre: *faction*. Daarin doet de schrijver verslag van waar gebeurde gebeurtenissen met behulp van de technieken en de artistieke vrijheid van de romanschrijver. Een beroemd voorbeeld is *In Cold Blood* van Truman Capote, een huiveringwekkende analyse van een wrede massamoord. Ook het *new journalism* van Hunter S. Thompson en Tom Wolfe is een voorbeeld van *faction*.

Via de in romanvorm verschenen oorlogsherinneringen van Vietnamveteranen als Tim O'Brien (*Going After Cacciato*) en Philip Caputo (*A Rumor of War*) wordt de lezer op beklemmende wijze deelgenoot van de nachtmerrie van Vietnam.

De steeds groteskere werkelijkheid leidde tot een nieuwe vorm: de postmodernistische roman. Het experimentele werk van Robert Coover, Thomas Pynchon, John

De thema's van Afrikaans-Amerikaanse schrijvers als James Baldwin, Toni Morrison, Amiri Baraka en Ishmael Reed zijn vervreemding en het zoeken naar een eigen identiteit. De dichters in de in het vorige hoofdstuk genoemde *schools* ontwikkelden zich verder en trokken nieuwe volgelingen aan. *Confessional* dichters als Robert Lowell lieten directe, persoonlijke protesten horen tegen de oorlog in Vietnam. Engagement kenmerkte ook het werk van Afrikaans-Amerikaanse dichters als Amiri Baraka, Ishmael Reed, Maya Angelou, Nikki Giovanni en Gwendolyn Brooks. Op een meer militante wijze zetten zij het werk voort van de dichters van de Harlem Renaissance. De meeste *beat poets* waren inmiddels van de oostkust naar de westkust, en met name naar San Francisco verhuisd. Daar vormden ze samen met San Francisco-dichters als Lawrence Ferlinghetti en rockgroepen als The Doors en The Grateful Dead de artistieke en muzikale stem van de tegencultuur. De invloedrijkste poëzie kwam van *rockpoets* als Bob Dylan en Jim Morrison.

De opvallendste toneelschrijver uit deze periode is Edward Albee. In *Who's Afraid of Virginia Woolf* legt Albee op hartverscheurende en genadeloze wijze de verstoorte relatie bloot van een echtpaar dat niet meer in staat is schijn en werkelijkheid te scheiden.

- 1960 Dahl, *Kiss kiss* (Engeland)
Updike, *Rabbit, run* (VS)
- 1961 Heller, *Catch 22* (VS)
- 1962 Albee, *Who's afraid of Virginia Woolf?* (VS)
Kesey, *One Flew over the Cuckoos Nest* (VS)
- 1963 Pinter, *The Lover* (Engeland)
- 1965 Kosinsky, *The Painted Bird* (VS)
Platz, *Ariel* (VS)
- 1966 Heaney, *Death of a Naturalist* (Ierland)
- 1967 Roth, *Portnoy's Complaint* (VS)
- 1968 Kosinsky, *Steps* (VS)
- 1969 Fowles, *The French Lieutenant's Woman* (Engeland)
- 1970 Brown, *Bury my Heart at Wounded Knee* (VS)
Hughes, *Crow* (Engeland)
- 1972 Adams, *Watership down* (Engeland)
- 1973 Jong, *Fear of Flying* (VS)
Greer, *The Female Eunuch* (VS)
- 1974 Pirsig, *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* (VS)
- 1976 Styron, *Sophie's Choice* (VS)
- 1977 Herr, *Dispatches* (VS)
- 1978 Irving, *The world According to Garp* (VS)
McEwan, *The Cement Garden* (Engeland)
- 1979 Thomas, *The White Hotel* (VS)

door beïnvloed, maar wel kwam er een discussie op gang over de rol van Duitsland die eigenlijk kort na de oorlog gevoerd had moeten worden. Bondskanselier Willi Brandt (SPD) opende met zijn *Ostpolitik* de deur voor toenadering tot de Oost-Europese staten én tot de andere Duitse staat, de DDR, die eindelijk werd erkend. In de jaren zeventig was het land in de ban van de terroristische RAF (*Rote Armee Fraktion*). Een betrekkelijk kleine groep hield het land jarenlang in angstige spanning en dwong de staat tot extreme, volgens sommigen te extreme, maatregelen om het geweld de kop in te drukken. Heinrich Böll beschrijft deze problematiek in zijn *Die verlorene Ehre der Katharina Blum oder: Wie Gewalt entstehen und wohin sie führen kann* (1974). De verharding in de verhoudingen tussen oost en west als gevolg van de inval door de Sovjet-Unie in Afghanistan veroorzaakte ook in Duitsland een crisissituatie, een groot deel van de bevolking was tegen de door de NAVO voorgenomen plaatsing van kruisraketten.

Literatuur

De literatuur in de Bondsrepubliek raakte steeds meer politiek geëngageerd en marxistische theorieën raakten wijd verbreid. Conservatieve standpunten kwamen in een kwade, 'fascistische' reuk te staan. Men hield zich zo sterk met kapitalisme, restauratie en conservatisme bezig, dat er nauwelijks aandacht was voor de scheiding van de Duitslanden en de bouw van de Berlijnse Muur in 1961. In de DDR daarentegen was de *Republikflucht* een permanent thema.

Politie bij de Brandenburger Tor in Berlijn, 1961.

Genres die in de Bondsrepubliek in deze periode aanvankelijk de meeste aandacht kregen, waren de roman, waarin kritiek werd uitgeoefend op de maatschappij en de politiek, en de politieke poëzie. De Oostenrijker Peter Handke luidde het verzet in tegen de sociaal-kritische literatuur. Gaandeweg gingen autobiografische bespiegelingen een grotere plaats innemen in de Duitstalige literatuur. Een helder onderscheid tussen verteller en auteur is daarbij soms erg moeilijk te maken. Voorbeelden hiervan zijn het werk van Max Frisch (*Montauk*, 1975), Botho Strauss (*Die Widmung*, 1977), Ingeborg Bachmann (*Malina*, 1971), Peter Handke (*Der kurze Brief zum langen Abschied*, 1972), Elisabeth Plessen (*Mitteilung an den Adel*, 1976) en Thomas Bernhard (*Die Ursache. Eine Andeutung*, 1975).

bedoeld voor stillezen, maar richtten zich tot de buitenwereld. Deze poëzie wilde een zo groot mogelijk publiek bereiken en overtuigen. De teksten dwongen de lezer mee te denken, schudden hem wakker. De eerste dichter die in deze politiek-lyrische stijl dichtte, was Hans Magnus Enzensberger. Günter Grass, Christoph Meckel en Peter Rühmkopf volgden.

In het toneel werd het kunstmatige karakter het duidelijkst zichtbaar gemaakt bij Peter Weiss. De vervreemding hoefde niet meer met hulpmiddelen als liederen tot stand te worden gebracht, zij was van het begin af aan prominent aanwezig, bijvoorbeeld in *Die Verfolgung und Ermordung Jean Paul Marats dargestellt durch die Schauspielgruppe des Hospizes zu Charenton unter der Leitung des Herrn de Sade* (1964). Het documentaire-theater gebruikte bestaande bronnen en reconstrueerde de werkelijkheid om bepaalde stellingen te bewijzen of om de toeschouwer op bepaalde toestanden opmerkelijk te maken. In *Der Stellvertreter* (1963) vermengt Rolf Hochhuth fictie en geschiedenis om de rol van Paus Pius XII tijdens de oorlog ter discussie te stellen. De boekuitgave bevat een uitgebreid documentair aanhangsel. Het nieuw-realistische kritische volksstuk had een voorkeur voor bepaalde lagen van de bevolking: kleinburgerlijke lieden in de stad of op het platteland. Martin Sperr met *Jagdzenen aus Niederbayern* (1966), Rainer Maria Fassbinder met *Katzelmacher* (1969) en Franz Xaver Kroetz met *Heimarbeit* (1970) knoopten aan bij de volksstukken van Ödön von Horváth en Marieluise Fleiber, die opnieuw werden ontdekt. De Oostenrijker Peter Handke luidde met zijn 'spreekstukken' het verzet in tegen deze sociaal-kritische literatuur. Hij stelde het talige aspect van het toneel centraal. Thomas Bernhard, ook een Oostenrijker, is wellicht de grootste toneelschrijver van de moderne Duitstalige literatuur. Zijn schildering van de wereld is somber, hij nam er voornamelijk domheid, dood, ziekte en vertwijfeling waar.

jaar produceerde de flamboyant levende en vroeg gestorven Fassbinder eenenveertig televisieseries en films.

Schlöndorff verfilmde vooral literatuur: Robert Musils *Der junge Törleß*, Heinrich Bölls *Die verlorene Ehre der Katharina Blum* en *Die Blechtrommel* van Günter Grass. Een van de eerste auteurs die echt voor de televisie schreef, was Heinar Kipphardt: *In der Sache J. Robert Oppenheimer* (1964), Joel Brand. *Die Geschichte eines Geschäfts* (1964) en *Das Leben des schizophrenen Dichters Alexander März* (1975). Aansluitend verschenen deze stukken in boekvorm en werden ze ook wel in het theater gespeeld.

- 1963 Böll, *Ansichten eines Clowns* (Duitsland)
- 1964 Weiss, *Die Verfolgung und Ermordung Jean Paul Marats* (Duitsland)
- 1966 Handke, *Publikumsbeschimpfung* (Oostenrijk)
- 1968 Wolf, *Nachdenken über Christa T.* (DDR)
- 1971 Bachmann, *Malina* (Oostenrijk)
- 1972 Handke, *Wunschloses Unglück* (Oostenrijk)
- Plenzdorf, *Die neuen Leiden des Jungen W.* (DDR)
- 1974 Böll, *Die verlorene Ehre der Katharina Blum* (Duitsland)
- 1975 Bahro, Biermann en Brasch, *oppositieliteratuur van DDR-schrijvers*
- 1977 Grass, *Der Butt* (Duitsland)
- 1979 Ende, *Die unendliche Geschichte* (Duitsland)

Franse literatuur

Tijdsbeeld

Net als in Nederland komt er in Frankrijk na de jaren van de wederopbouw meer ruimte voor welvaart en luxe. Parijs wordt schoner, in de oude wijken wordt ruimte gemaakt voor moderne zakelijke architectuur en er worden nieuwe voorsteden gebouwd.

In de landbouw zorgen industrialisatie en schaalvergroting voor een ingrijpende verandering van het landschap: kleine akkertjes met haagjes eromheen worden herverkaveld tot enorme akkers die zich uitstrekken tot aan de horizon.

Frankrijk wil sterk en onafhankelijk blijven en bouwt zijn eigen kernbom. Het moederland maakt zich moeizaam los van zijn koloniën in Afrika en Indochina. Er is groeiend verzet tegen de arrogante overheid; in mei 1968 staan in Parijse straten arbeiders en studenten schouder aan schouder op de barricaden; zelfs president De Gaulle verliest zijn gezag.

De negatieve kanten van de consumptiemaatschappij laten zich gelden: de vervuiling door het autoverkeer, de angst voor een kernoorlog, werkloosheid en problemen in de voorsteden (slechte woningen, armoede, criminaliteit).

Literatuur

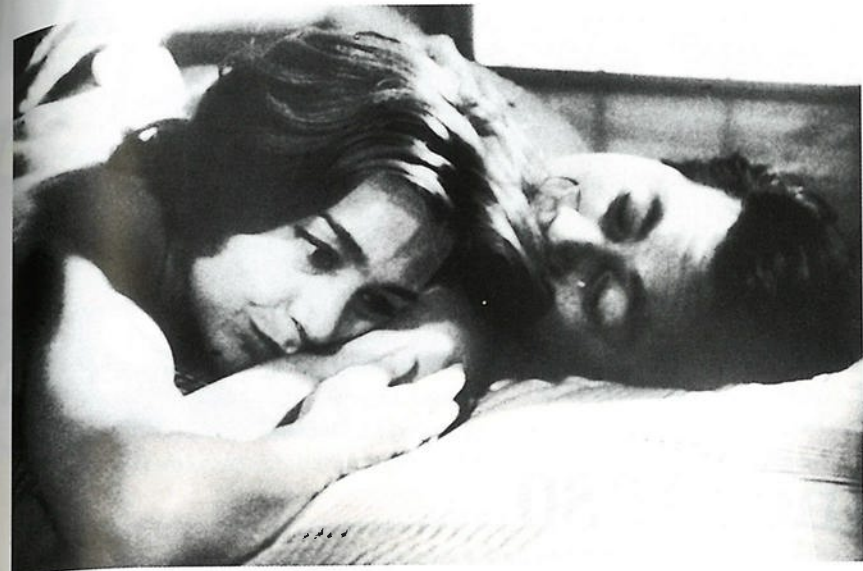
Met het hyperrealisme in de beeldende kunst komt ook de *nouveau roman* op. De vertegenwoordigers van deze beweging verwerpen de traditionele vertelvormen: weg met verhaallijn, chronologie, hoofdpersonen, weg met de alomtegenwoordige verteller die in alle hoofden en harten kruipt. De verteller wordt vooral waarnemer, cameraman: hij registreert alléén wat hij ziet, hij zegt niet dat de held bedroefd is, maar beschrijft bijvoorbeeld een traan. Geen romantische beschrijvingen, maar korte shots, losse gebaren, clichés en flarden van zinnen die de lezer op een spoor moeten zetten. Tegenstanders spreken smalend van antiliteratuur en *l'école du kodak*. Vanaf 1960 is de grote invloed van deze opvatting echter onmiskenbaar. Nathalie Sarraute, Michel Butor, Alain Robbe-Grillet en Claude Simon zijn de grote namen. Marguerite Duras, de grande dame van deze periode, geniet ook internationaal grote bekendheid. In haar filmscenario voor *Hiroshima mon amour* (1960) en in de eveneens verfilmde roman *L'amant* (1984) toont zij de kracht van de nieuwe 'school'.

Een illustratie van de fotografische aanpak biedt het volgende fragment uit de bundel *Instantanés (Momentopnamen)* van Robbe-Grillet:

- 1 Trois enfants marchent le long
d'une grève. Ils s'avancent, côte à
côte, se tenant par la main. Ils ont
sensiblement la même taille et
5 sans doute aussi le même âge: une
douzaine d'années. Celui du
milieu, cependant, est un peu plus
petit que les deux autres.
Hormis ces trois enfants, toute la
10 longue plage est déserte. C'est
une bande de sable assez large,
uniforme, dépourvue de roches
isolées comme de trous d'eau, à
peine inclinée entre la falaise
15 abrupte qui paraît sans issu, et la
mer.
- 1 Drie kinderen lopen langs het strand;
zij aan zij, hand in hand, gaan ze
vooruit. Ze zijn zo'n beetje even lang
en waarschijnlijk even oud: een jaar
of twaalf. Het middelste kind is toch
wat kleiner dan de twee andere.
Buiten die drie kinderen is heel het
lange strand leeg. Het is een tamelijk
brede, effen zandstrook, zonder losse
stenen of waterplassen, ietwat aflo-
pend tussen de steile rotskust waar
geen doorgang in lijkt te zijn, en de
zee.

Alain Robbe-Grillet, *Instantanés*.

Poëzie leent zich slecht voor de media en trekt minder de aandacht; veel dichters schrijven bovendien een eigen soort geheimschrift dat van de gemiddelde lezer te veel inspanning en concentratie vraagt. Enkele bekende dichters zijn Jacques Dupin, Jean-Claude Renard, Philippe Jaccottet, Jacques Réda en Alain Bosquet. Deze laatste heeft ook een bloemlezing samengesteld, een schatkamer voor de liefhebbers: *Les plus beaux poèmes* (1979). Grote populariteit genieten de chansonniers: Léo Ferré,

Beeld uit de film *Hiroshima mon amour*.

Het non-conformistische, shockerende theater van Jean Genet, zoals in *Les bonnes* (1947), krijgt een nieuwe impuls. Genet zelf maakt nieuwe vijanden met het verbijsterende stuk *Les paravents* (1961), maar krijgt ook navolging, met name van Fernando Arrabal, die wrede, schokkende onzin op de planken zet, théâtre panique zoals *Le cimetière de voitures* (1966). Veel mensen gaan liever naar de bioscoop, waar Duras' *Hiroshima mon amour* (1960) draait, of naar de grote theaters waar *Tchin-Tchin* (1959) wordt gespeeld of een andere komedie van François Billeldoux.

- 1960 Duras, *Hiroshima, mon amour*
- 1962 Simon, *La Route des Flandres*
- 1968 Yourcenar, *Œuvre au noir*
- 1970 Tournier, *Le roi des Aulnes*
- 1975 Gary, *La vie devant soi*

Hoofdstuk

9

Sinds 1980

1 Tijdsbeeld

Aan alle waarden mag getwijfeld worden

In de 20e eeuw waren er twee soorten revolutie die zich nog steeds aan het ontwikkelen zijn: de industriële kennisrevolutie en de politieke revolutie van democratisering. De moderne mens is zich aan het bevrijden uit het keurslijf van het traditionele gezag van geloof en politiek, dat hem hinderde maar ook steunde. De tegenwoordige vrijheid van handelen is zowel prettig als huiveringwekkend, want aan alle waarden mag getwijfeld worden. De tegenwoordige mens kent zichzelf beter, maar heeft ook minder houvast.

Het voortdurend zoeken naar eigen identiteit en naar de zin van het bestaan leidt tot snelle golfbewegingen van stromingen en tegenstromingen, die nooit lang blijven, maar

Wetenschap en technische ontwikkelingen werden in de jaren tachtig de pilaren van de West-Europese samenleving. Nieuwe communicatietechnieken ontwikkelden zich snel: fax, kabelkrant, video, internet en e-mail. De informatietechnologie groeide met sprongen: de mogelijkheden met hardware (steeds krachtiger computers) en software (cd-i en cd-rom) werden steeds indrukwekkender en begonnen de papieren informatiestroom in snel tempo te vervangen. De hoogwaardige techniek begon het werk over te nemen van veel mensen. Bovendien zette een economische terugval in en al snel stond de welvaart op springen. Dit leidde tot een toename van de werkloosheid. Grote groepen in West-Europa dreigden, mede door een gegroeide no-nonsensepolitiek die economisch rendement voorop stelde, veroordeeld te worden tot een financieel moeilijk bestaan.

De strijdbijl tegen de gevestigde macht werd opnieuw opgeheven. Er ontstonden massale demonstraties van een breed publiek tegen kernenergie (Dodewaard, Kalkar). *Hollanditis* ontwikkelde zich: het kennelijk besmettelijke verzet tegen kernwapens.

De belangrijkste internationale ontwikkeling was dat in de USSR Gorbatsjov aan de macht kwam aan het eind van de jaren tachtig, met verstrekkende politieke gevolgen voor West-Europa. *Perestrojka* (= omwenteling) en *glasnost* (= openheid) versoepelden de internationale betrekkingen en maakten definitief een einde aan de Koude Oorlog.

Hoewel veel West-Europese landen in de jaren tachtig een socialistische regering hadden, viel een beangstigende herwaardering waar te nemen van ultrarechtse denkbeelden.

Nationalistische en racistische tendenzen ontwikkelden zich naarmate de werkloosheid aan het toenemen was. Uit eigenbelang ont-

stond in bepaalde kringen verzet tegen de immigranten die indertijd een hartelijk welkom hadden gekregen, maar niet langer meer welkom zouden zijn vanwege de toegenomen werkloosheid. Er ontstond veel aandacht voor de sociale en menselijke problemen in de industriële arbeidswereld. Bekend werd de Duitser Günther Wallraff die voor zijn felle aanklacht in zijn boek *Ganz unten* (1985) de identiteit had aangenomen van de Turkse illegaal Ali om de waarheid boven tafel te krijgen over de beroerde manier waarop met gastarbeiders werd omgesprongen. De laatste jaren wordt dit probleem erkend en groeit het verzet tegen discriminatie en racisme weer.

Demonstratie tegen kernwapens in 1981.

De West-Europese samenleving wordt steeds internationaler door immigranten uit voormalige koloniën en doordat vluchtelingen uit met oorlog bedreigde landen hun heil in West-Europa zoeken. Er is vooral in de grote steden sprake van een multiculturele 'smeltkroes'.

Het World Trade Center na de aanslag.

Levensomstandigheden zijn het gevolg van de noeste arbeid en politieke inspanningen van vorige generaties.

In 1991 verscheen het tweede grote rapport van de honderd leden tellende Club van Rome: *The first global revolution*. De toon is opnieuw somber en moralistisch: nog steeds is het de hoogste tijd om een mondiale ramp te voorkomen; er moeten snel krasse maatregelen worden genomen. Grootscheepse ontwapening, een krachtig programma voor energiebesparing, beter onderwijs en bestrijding van armoede, mondiale solidariteit en tekortschietende democratie, dat zijn de centrale begrippen in het rapport. De schrijvers achten de democratische regeringsvorm niet geschikt om de rampspoed te keren.

Er is sprake van verkokering, omdat departementen los van elkaar werken. Overkoepelende staffuncties ontbreken, terwijl integratie van beleid juist noodzakelijk is voor het bestrijden van mondiale problemen. Zij vinden dat de wereld een stuk beter af zou zijn onder de leiding van een select gezelschap wijze mannen en vrouwen: vooraanstaande politici en mensen uit de industrie, de economie en de wetenschap. Uit het voorwoord: 'Doemdenken is echter niet onze enige of belangrijkste rol en

In het begin van de 21e eeuw werd de wereld opgeschrikt door terroristische aanslagen op onvermoede en onverwachte plaatsen. Op 11 september 2001 werd het hart van de machtigste natie ter wereld geraakt door een aanslag op het World Trade Center in New York, een gruweldaad die heeft geleid tot een wereldwijde jacht op terroristen.

Levensomstandigheden

Tegenwoordig is het voor de meeste mensen 'normaal' dat er meer dan voldoende voedsel is, de huisvesting zeer behoorlijk en de gezondheidszorg op hoog niveau. Het is ook 'normaal' dat de meeste mensen minder dan veertig uur per week werken en minstens twee weekdagen vrij hebben. En dat er volop vakanties zijn. Die prima

Volgens historicus Wesseling (in zijn Huizinga-lezing in 1996) zijn de verschijnselen die Huizinga al in 1935 hekelde, zoals de stupiditeit van de radio, bioscoop en reclame en de overmatige betekenis van het sportnieuws, alleen maar verergerd.

Tendens

In de toekomst kijken is natuurlijk onmogelijk, maar de indruk bestaat dat we opnieuw te maken krijgen met een klassenmaatschappij waarin het al dan niet hebben van werk het criterium gaat worden voor het onderscheid tussen de happy few en de massa. En waarin het verschil tussen jong en oud gaat zorgen voor steeds grotere tegenstellingen en belangen.

Er zijn in het leven maar een paar dingen belangrijk, en dat zijn dezelfde dingen die in het verre verleden al belangrijk waren.

Willem Kuipers (literatuurrecensent), *de Volkskrant*, 15 februari 1991.

Mens en maatschappij

- 1980 Op mondiaal niveau worden de implicaties van de ziekte aids duidelijk. Het Europees Parlement begint te functioneren. Na de VS is Japan de tweede industriële macht van de wereld. De strijdbijl tegen de gevestigde macht wordt weer opgeheven.
- 1981 Toenemende kritische houding van een breed publiek tegen kernwapens en kernenergie. De Space Shuttle luidt een nieuw tijdperk in de ruimtevaart in.
- 1982 De welvaart staat op springen. Eerste kunstmatige hart ingebracht.
- 1983 Massale demonstraties tegen de wapenwedloop. No-nonsensentaliteit: financieel-economische benadering van maatschappelijke problemen.
- 1984 *The medium is the message*: snelle groei van nieuwe informatie- en communicatietechnieken als computermogelijkheden, kabelkrant en video.
- 1985 *Ik Ali*, journalist Wallraff in de gedaante van Turkse gastarbeider stelt discriminatie aan de kaak. Veel natuurrampen: aardbeving in Mexico, vloedgolf in Bangladesh. Kunstzinnige stunt: Christo verpakt de Pont Neuf in Parijs (land art).
- 1986 Ramp in de Russische kerncentrale bij Tsjernobyl: nieuw symbool van de bedreiging van het milieu. Er zijn 750 000 werklozen in Nederland.
- 1987 Het veertigste Holland Festival (muziek en toneel). De economie trekt weer wat aan, de bezuinigingen gaan onverminderd door.

The first global revolution, tweede rapport van de Club van Rome. Golfoorlog.

- 1992 De handelsgrenzen binnen Europa worden opgeheven. Joegoslavië valt ten prooi aan een bloedige burgeroorlog (tot 1996).
- 1993 Eindelijk (maar nog wankel) vredesovereenkomst tussen Israël's en Palestijnen.
- 1997 Definitief einde Koude Oorlog: Oost-Europese landen mogen lid worden van de NAVO.
- 2000 Wereldwijde kleine, maar veelbetekende klimaatveranderingen onder invloed van het gat in de ozonlaag.
- 2001 Terroristische aanslag met vliegtuigen op de *Twin Towers* van het World Trade Center in New York ('Nine Eleven', 11 september), gevolgd door wereldwijde jacht op terroristen met steun van de Verenigde Naties.
- 2002 Internationaal schokkende moord op Nederlandse politicus Pim Fortuijn.
Invoering van de euro binnen de Europese unie.
Het Nabije Oosten blijft een kruitvat dat op ontploffen staat.
- 2003 De VS voeren samen met enkele bondgenoten hun 'Strike on Iraq' uit zonder toestemming van de Verenigde Naties en onder mondiaal verzet.

2 Kunst in vogelvlucht

- *Postmoderne kunst*: er ontstaan steeds vrijere kunstopvattingen met als gevolg een wildgroei van stijlen en stijlcombinaties, die op onderdelen afwijken van de bestaande hoofdlijnen in de moderne kunst vanaf 1950. Samen vormen al die stijlen het puzzelbeeld van onze moderne tijd. De verzameling kunststijlen in de jaren tachtig kreeg als verzamelnaam: postmoderne kunst.
- *Functionele vormgeving*: marktonderzoek, design en marktwerking zijn sleutelwoorden bij het ontwerp, de productie en de verspreiding van hoogwaardige consumentenproducten als auto's, kleding, interieurs en gebruiksartikelen. Marktonderzoekers speuren naar nieuwe trends, de industrie trekt de allerbeste ontwerpers en vormgevers aan, en grote reclamecampagnes zorgen ervoor dat de nieuwe producten aanslaan bij een groot publiek.

- *Renaissance van de klassieken*: de jaren negentig zijn te beschouwen als een nieuwe 'Renaissance van de klassieken', althans wat de westerse wereld betreft. Griekse tragedies worden vaker opgevoerd dan voorheen. En vele boeken uit de Griekse en Romeinse cultuur worden opnieuw vertaald. De oudheid is weer 'in'.
- *Nostalgie*: Oliver Stone maakte in 1990 een film over The Doors, hoewel lead-singer Jim Morrison al in 1971 was gestorven. Bij C&A was in 1991 weer flower-powerkleding te koop. Veronica zond de musical *Hair* weer uit. En volgens Vrij Nederland kon Bob Dylan weer. Er was, zeker in het begin van de jaren negentig, sprake van een nostalgische 'remix' van de jaren zestig.
- *Fotografie, film en video*: fotografie, film en video zijn uitgegroeid tot media waarmee behalve massaproductie ook avant-gardekunst gemaakt kan worden.

3 Literatuur

Het heden is nog geen geschiedenis

Naarmate het 'nu' nadert, wordt het ingewikkelder het literaire kaf van het koren te scheiden. Het wordt ook steeds moeilijker om vast te stellen wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn.

Het heden is immers nog geen geschiedenis. Dat wordt het pas wanneer het dankzij de tijdsafstand mogelijk zal worden te bepalen welke maatschappelijke ontwikkelingen en welke schrijvers invloed hebben uitgeoefend en welke geen effect hebben gehad. Daarom is het eigenlijk onmogelijk een literatuurgeschiedenis te schrijven over de laatste twintig jaar.

In dit hoofdstuk vind je enkele ontwikkelingen en namen, die je een idee geven van de omvang en de levenskracht van de moderne West-Europese literatuur.

Het leven is ondenkbaar zonder het gedrukte woord. Overal zijn bibliotheken en boekwinkels en op het platteland zijn bibliotheekbussen actief. Boekenclubs, kiosken, warenhuizen en zelfs supermarkten verzorgen een gevarieerd lecturaanbod.

De klassieke bibliotheek verdwijnt voor een deel; de opkomst van de gebruiksvriendelijke multimediale databank (met tekst, video en audio) is onstuitbaar. Op het internet vind je enorme hoeveelheden literaire teksten; sommige verhalen en gedichten worden zelfs uitsluitend voor het internet geschreven, evenals digitale tijdschriften, de zogenaamde *e-zines*. En je hoeft ook niet meer naar een boekwinkel om boeken te bestellen, want dat kan digitaal en over de hele wereld.

De literaire grenzen vervagen

De grenzen tussen wat wel echte literatuur is en wat niet, worden niet meer zo scherp getrokken. Genres die vroeger met minachting werden bekeken, worden nu serieus genomen als literatuur. Denk bijvoorbeeld aan: strips, detectives en thrillers, sciencefiction en fantasy, columns en popteksten, reportages en reisverhalen. Het wordt steeds moeilijker een persoonlijke keuze te maken uit het overweldigende aanbod. Het is voor een lezer prettig om goed geïnformeerd te worden over het aanbod op de literaire markt. Maar de informatiestroom is zo gigantisch geworden dat die lezer niet aan de literatuur zelf zou toekomen, als hij eerst al die informatie zou moeten doornemen: literaire bijvoegsels, culturele supplementen en boekenbijlagen ontbreken in haast geen enkel dag- of weekblad.

Postmodernisme

Ook in de literaire wereld spreekt men van postmodernisme. En net als in de beeldende kunst bedoelt men daarmee een keuze uit verschillende stijlen en stijlcombinaties en het gebruikmaken van elementen uit de film, de televisie, muziek en de literaire taal. Samen geven al die stijlen een beeld van de versplintering en diversiteit van de moderne tijd.

Leescultuur en kijkcultuur

Een andere ontwikkeling in onze tijd is de impulsieve groei van de massamedia, met name van film en televisie. Naast een leescultuur is er een kijkcultuur ontstaan. In enkele tientallen jaren heeft de speelfilm zich ontpopt als een nieuwe vorm van drama, die miljoenen mensen naar de bioscoop trekt of aan het eigen beeldscherm kluistert met televisiefilms en video's. En de vele televisiezenders voorzien in grote mate in de behoefte aan informatie, amusement en verstrooiing. Er is een rijk geschakeerd aanbod van literaire programma's, dat varieert van indrukwekkende documentaires tot 'lach-of-ik-schiet-shows', van objectieve programma's tot emo-tv, waarin het privé-leven en de emoties van mensen tot amusement worden gemaakt. Boeken blijven in ruime mate beschikbaar. De toekomst zal leren of we evenveel blijven lezen als voorheen. Op dit moment blijkt dat film en televisie het lezen juist positief beïnvloeden. De verkoopaantallen van boeken en de uitleningen in bibliotheken nemen nog steeds toe.

De toekomst zal leren of we evenveel blijven lezen als voorheen. Op dit moment blijkt dat film en televisie het lezen juist positief beïnvloeden. De verkoopaantallen van boeken en de uitleningen in bibliotheken nemen nog steeds toe.

Marktprincipes

Nieuw in de afgelopen jaren is het vrijwel ononderbroken 'debutantenbal'. Vóór 1970 kreeg een debuterende schrijver

maar dit heeft ook een schaduwzijde. Want literaire succesboeken en 'ontdekkingen' worden even snel weer vergeten als ze geïntroduceerd zijn. En in razend tempo worden nieuwe literaire werken afgekraakt en komen eveneens in de vergeethoek terecht. De 'levensduur' van elk boek wordt steeds korter, omdat de publiciteit en de commercie behoefte hebben aan een snelle vernieuwing van de 'show'. Ook literatuur wordt tegenwoordig steeds meer als handelswaar behandeld; het is een vast onderdeel van de massamedia geworden, waarin de bestseller oppermachtig is. Van auteurs wordt verwacht dat ze bereid zijn zichzelf te verkopen in die media. Niet alleen hun werk, maar ook hun persoon staat daardoor voortdurend bloot aan bewondering en kritiek.

Het gaat hard tegenwoordig: één boek is een debuut, twee is een oeuvre, met het derde is het kruispunt daarin bereikt. (...) Een gevaarlijk kruispunt, want voorbij de ontluking en het eerste succes staan de verlokkingen van de (...) televisie, reclame, literaire avondjes en andersoortige schnabbels in een lange rij te wachten om een schrijftalent te versnipperen en uit te knippen.'

Arjan Peters (literatuurrecensent), *de Volkskrant*, 6 december 1996.

Schrijvers worden steeds vaker verkocht op hun mooie ogen, op hun mooie krullen, op de flux de bouche die ze in een tv-programma etaleren. En steeds minder vaak omdat ze van die prachtboeken schrijven. De uitgeverijen spelen gretig op die ontwikkeling in, hangen de stad vol met verleidelijke affiches, wikkelen hun boeken in flatteuze buikbandjes. Amerikaanse toestanden, nu ook in Nederland.

Michel Maas (literatuurrecensent), *de Volkskrant*, 27 november 1992.

Multiculturele wereldschrijvers

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was er in West-Europa sprake van een sterk toenemende belangstelling voor zogenaamde derdewereldliteratuur. Auteurs uit Latijns-Amerika voerden daarbij de boventoon met grote schrijvers als Márquez, Borges en Cortázar.

In de multiculturele samenleving neemt bovendien de categorie multiculturele 'wereldschrijvers' snel toe, die niet zozeer aan een bepaald land zijn gebonden. Denk daarbij aan schrijvers als Vladimír Nabokov, van Russische komaf, Salman Rushdie die in India is geboren en V.S. Naipaul, afkomstig uit Madagaskar, maar alledrie behorend tot de Engelstalige literatuur.

Duits, Engels, Frans en Nederlands worden meer en meer de uitdrukingsvorm van

Frankrijk. Het lijkt erop dat het 'eurocentrisme' in de West-Europese literatuur zijn langste tijd heeft gehad.

Proza

Opvallend is dat sommige schrijvers van ingewikkelde, moeilijk toegankelijke literatuur in het midden van de jaren tachtig zorgden voor een nieuwe ontwikkeling in het proza: van gelaagd proza waarin een subtiel spel wordt gespeeld met verbeelding en werkelijkheid naar het zeer realistische, makkelijk leesbare verhaal.

De literaire kritiek stelde zich afkeurend op, maar de verkoopaantallen stegen indrukwekkend. De jaren tachtig kenmerkten zich in geheel West-Europa door opmerkelijk veel debuten van begaafde jonge mannelijke en vrouwelijke auteurs met een voorkeur voor de roman. Veel van deze 'nieuwe vertellers' schrijven vanuit een internationale optiek en beperken zich niet tot literatuur die zich in het eigen land afspeelt.

Na het midden van de jaren zeventig zijn de dag- en weekbladen een steeds belangrijker rol gaan spelen in de literatuur. Dat komt door de almaar sterker wordende behoefte van het lezerspubliek aan literair nieuws, maar ook door de commerciële belangen van uitgevers voor de commerciële begeleiding (interviews) van nieuwe schrijvers. Ook de televisie besteedt betrekkelijk veel aandacht aan literatuur. De literaire tijdschriften zijn hierdoor hun ivoren-toren-positie kwijtgeraakt voor zover het recensies betreft. De column wordt ook een zeer populair genre.

Bijna overal in Europa wordt succes geboekt met vormen van proza die iets weg hebben van de autobiografie en de biografie, evenals met het reisverhaal. Er wordt weer een centrale rol toegekend aan het individu, diens leven en leefomgeving.

Poëzie

De lijn van het concrete dichten wordt voortgezet. Het taalgebruik is nog steeds helder, eenvoudig, zoals 'gewone' taal. Daarnaast is er een romantiserende neiging waar te nemen. Alledaagse dingen worden op een eenvoudige manier beschreven, maar met een ondertoon van warmte, melancholie en verlangen. Het fenomeen van de openbare declamatie door de dichter zelf is gemeengoed geworden. Overal worden poëziefestivals gehouden.

Toneel

In de jaren tachtig werd afscheid genomen van de fantastische vernieuwingsdrang aan het eind van de jaren zestig. Experimenteerdrang lijkt bij het toneel te hebben plaatsgemaakt voor het streven naar goed handwerk en evenwichtigheid. Het toneel blijft boeien, ondanks het feit dat er een grote concurrentie is ontstaan vanuit de moderne media. Radio en in toenemende mate televisie bereiken avond aan avond een enorm publiek.

De speelfilm met zijn grotere technische mogelijkheden trekt volle zalen. Voor anderzootige theaterproducties zoals cabaret, revue of een lach-of-ik-schiet-show, staan mensen in de rij om een kaartje te bemachtigen.

Maar intussen speelt ergens in een zaaltje een klein groepje enthousiaste acteurs hun grotendeels geïmproviseerde spel voor een klein publiek. Een andere keer trekt een

Nederlandse literatuur

Tijdsbeeld

In de laatste twintig jaar van de 20e eeuw bleef het welvarende leven in Nederland goed en verbeterde zelfs aanzienlijk op economisch en sociaal gebied. Daarbij vervaagden in de praktijk de grenzen tussen de regerende politieke partijen en de politieke besluitvorming ging door het hoge niveau waarop dat gebeurde over de hoofden van veel mensen heen.

In de jaren negentig bekreep een toenemend aantal burgers het onbehaaglijke gevoel dat hun kiezerswensen, bijvoorbeeld op het terrein van gezondheidszorg en veiligheid, er in de politieke arena weinig toe deden en dat de politiek grotendeels werd geregeld in Haagse binnenkamers. Sommige kleine, nieuwe politieke partijen maakten slim gebruik van dat gevoel van ontevredenheid, klopten het op en boekten snel grote winst met de luidkeels geuite ambitie dat er eindelijk eens naar de kiezer zelf geluisterd moest worden en dat politiek helderder en begrijpelijker moest worden. De politicus Pim Fortuyn, de vurigste voorvechter van dit nieuwe elan, werd in 2002 vermoord, een week voor de verkiezingen.

Uit deze tumultueuze en droevige ontwikkelingen is een instabiel kabinet ontstaan dat al na enkele maanden het loodje legde. De daaropvolgende formatie duurde vele maanden. Deze politieke ontwikkelingen zijn slecht voor de politiek, maar boeiend voor de massamedia, voor columnschrijvers en het politieke cabaret.

Poëzie op straat, Stadsschouwburg Tilburg.

Literatuur

Beeldende functie

Literatuur heeft een 'beeldende' functie gekregen in de Nederlandse samenleving. In Rotterdam is Luceberts regel 'Alles van waarde is weerloos' in neon gevat. Passerende

Nederland internationaal

Een Nederlandse van Duitse afkomst liep onlangs [eind 1996] in Keulen de grote boekhandel Buchhaus Gonski binnen. Ze vroeg de vriendelijke jongeman die haar hielp of hij haar een paar namen van belangrijke jonge Duitse schrijvers kon noemen. Daar moest hij lang over nadenken. Of er dan helemaal geen nieuw talent signaleerd was? Eindelijk kwam het antwoord: 'Zelf lees ik liever Leon de Winter ...'

NRC Handelsblad, 13 december 1996.

Jarenlang is Nederland op de internationale literaire kaart onzichtbaar geweest. De enige auteurs die men over de grens kende, waren Anne Frank en Erasmus. De beschreven anekdote illustreert het succes van Nederlandse schrijvers in het Duitse taalgebied, vooral van Margriet de Moor, Harry Mulisch, Cees Nooteboom, Connie Palmen, Leon de Winter en tegenwoordig ook Ronald Giphart. In Duitsland vliegen hun boeken 'wie warme Semmeln' over de toonbank. En niet alleen daar. Nederlandse auteurs boeken ook successen in Frankrijk (bijvoorbeeld Hella Haasse) en de Verenigde Staten (bijvoorbeeld Harry Mulisch). Hoe dat komt? Die doorbraak heeft te maken met verkoopbeleid. Want een product mag nog zo goed zijn, het moet ook goed aan de man worden gebracht. Grote literaire uitgevers over de hele wereld kennen elkaar en dus blijft een groot succes niet onopgemerkt.

Wereldschrijvers

De afgelopen tientallen jaren zijn veel buitenlanders door politieke of sociale omstandigheden in Nederland komen wonen en sommigen van hen 'varen verder in het schip van de Nederlandse literatuur', zoals de Iraans/Nederlandse schrijver Kader Abdolah het noemt. Nederlandse schrijvers met een buitenlandse voorgeschiedenis maken onze literatuur rijker, exotischer en internationaler, omdat ze zich vaak geheel of gedeeltelijk afspelen in het oorspronkelijke thuisland en de oorspronkelijke cultuur van de schrijvers, dus op het snijpunt van verschillende culturen. Vandaar dat we ze multiculturele wereldschrijvers noemen.

De 'Indische literatuur' (Multatuli, Couperus, De Wit, Haasse, Kousbroek en Brouwers) is natuurlijk al lang bij een groot publiek bekend.

In mindere mate geldt dat voor de Surinaamse Nederlandstalige literatuur en die van de Nederlandse Antillen en Aruba. Algemeen is wel bekend het werk van Albert Helman (Suriname), Cola Debrot (Antillen) en Boeli van Leeuwen (Curaçao).

Andere schrijvers van Surinaamse oorsprong zijn Bea Vianen, Edgar Cairo, Cynthia McLeod en Amil Randas.

Frank Martinus Arion en Tip Marugg zijn bekende Antilliaanse auteurs.

Van Marokkaanse oorsprong zijn de schrijvers Mustafa Stitou, Hans Sahar, Hafid Bouazza en Abdelkader Benali. Ayfer Ergün is afkomstig uit Turkije, evenals Halil Gür.

Geen etiketten plakken

De stijl van schrijvers als Louis Ferron, Willem Brakman en Tom Lanoye wordt door sommigen postmodern genoemd. Maar daarmee houdt een mogelijke gelijkheid tussen deze schrijvers wel op.

Het is opvallend dat zogenaamde 'technische' schrijvers als Leon de Winter en A.F.Th. van der Heijden in het midden van de jaren tachtig overgaan op het schrijven van realistische, gemakkelijker leesbare literatuur. Daardoor is het moeilijk ze in te delen in een bepaalde 'stroming', zoals dat vroeger vaak gebeurde.

Het is beter geen 'etiketten' te plakken. De meeste moderne schrijvers wensen niet met elkaar over één kam geschoren te worden. En trouwens, welke indeling je ook zou kiezen, altijd vallen belangrijke schrijvers uit de boot. Want tot welke stroming zou je *Een barbaar in China* moeten rekenen, een boeiend verhaal van Adriaan van Dis, het veelgelezen boek *De passievrucht* van Karel Glastra van Loon of de intrigerende roman *Siegfried* van Harry Mulisch? Dit lijstje kan moeiteloos worden uitgebreid.

Veel vrouwelijke debuten

In de jaren tachtig was er sprake van een hausse van goed ontvangen, vrouwelijke prozadebuten. In 1982 verscheen *Van geluk gesproken*, de eerste roman van Marijke Höweler. In 1983 debuteerde Tessa de Loo met *De meisjes van de suikerwerkfabriek*. In 1984 werden Hermine de Graaf met *Een kaart, niet het gebied* en Marjan Berk met *De feminist* lovend ontvangen door de literaire kritiek en de lezers. In 1984 trok ook *Havinck*, het eerste werk van Marja Brouwers sterk de aandacht.

Columnisten

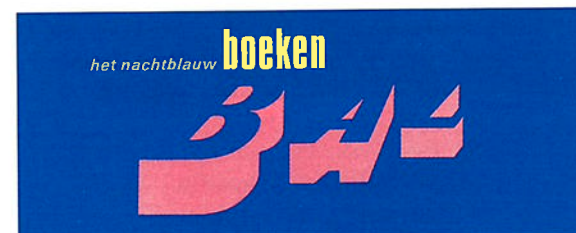
Veel belangrijke schrijvers publiceren vrijwel uitsluitend in dag- en weekbladen: columnisten als Jan Blokker en Hugo Brandt Corstius en essayisten als Rudy Kousbroek. De columnisten hebben het al dan niet satirische commentaar vervolmaakt tot een apart literair genre. In de open Nederlandse samenleving wordt in columns niet bepaald flauw gepolemiseerd over bijvoorbeeld politiek, religie, het koningshuis en de media.

Poëzie

In 1988 verscheen *Maximaal*, een bloemlezing van elf jonge dichters, zoals Tom Lanoye en Joost Zwagerman: 'Het gemeenschappelijke is de hang naar het grote gebaar, het meer burleske.

(...) We zetten ons af tegen de hermetische poëzie van de jaren tachtig. (...) De poëzie van de zeventigers en tachtigers heeft geen muziek. Het is een woestijn waarin ze een soort oase, een fata morgana proberen op te roepen. Het heeft niets bezwerends.' Veel

hedendaagse Nederlandse dichters zouden zich toegelegd hebben op 'het figuurzagen van fletse stillevens'. De Maximalen grepen terug naar de Vijftigers en wilden

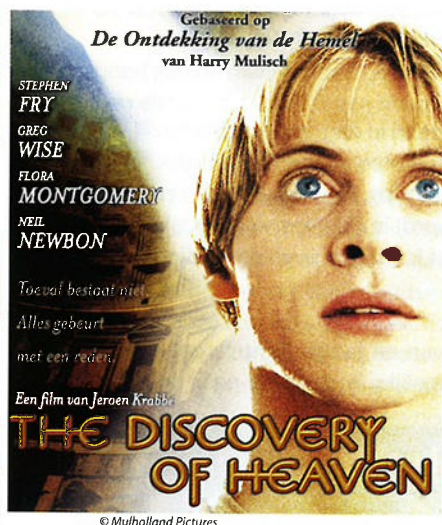
Een nieuw verschijnsel vormen de zogenaamde Poetry Slams of gedichtcompetities, waarbij de aanwezigen bepalen wie de winnaar is. Poetry Slams vormen een brug tussen de jongerencultuur van MTV en de literatuur. Dit is poëzie om te horen en een ultieme manier om met gebruik van hiphopelementen en hooliganliederen een verhaal te vertellen. Dit is poëzie om te beleven en te ondergaan.

Toneel en cabaret

De nieuwe golf Nederlands toneel (in 1970 waren er vijf Nederlandstalig première's, in 1985 maar liefst dertig première's van eigen bodem) is naar aard en kwaliteit niet onder één noemer te brengen. Die positieve ontwikkeling kan het slechte economische tij voor theatergezelschappen echter niet keren. Door stopzetting van subsidies gaan vanaf het midden van de jaren tachtig veel Nederlandse theatergezelschappen helaas ten gronde. Voor het grote publiek heeft de speelfilm definitief de eerste plaats overgenomen van het schouwburgtoneel. Veel bekende

Nederlandse literatuur wordt verfilmd in de jaren tachtig en negentig, zoals de *Avonden* van Gerard Reve en *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch.

Cabaret werd vooral in de jaren zeventig en tachtig razend populair door cabaretgroepen als Van Kooten & De Bie, De Duo's en Frisse Jongens, en door cabaretiers als Herman Finkers, Seth Gaaikema, Paul Haenen, Youp van 't Hek, Jasperina de Jong, Freek de Jonge en Brigitte Kaandorp. Vanaf het midden van de jaren negentig komen cabaretiers als Sanne Wallis de Vries en Lebbis & Jansen op. Jiskefet, Hans Teeuwen en Theo Maassen worden heel populair.

Ik ben mij er eentje.

Mijn beroep is grappenmaker, men noemt dat ook wel cabaretier. Volgens een zekere definitie is een cabaretier iemand die mensen aan het denken zet over taboes die er heersen in de samenleving. Voorbeeld: Ik heb mijn vrouw al dikwijls aan het denken gezet over vrijwillige euthanasie.

- 1980 De Jonge, *De Komiek*
Meijssing, *Tijger, tijger!*
Nootboom, *Rituelen*
- 1981 Brouwers, *Bezonken rood*
Hillesum, *Het verstoorde leven*
Springer, *Bougainville*
Warren, *Verzamelde gedichten 1941-1981*
Wolkers, *Brandende liefde*
- 1982 Eijkelboom, *De gouden man*
Kooiman, *Montyn*
Van Kooten, *Veertig*
Mulisch, *De aanslag*
- 1983 Claus, *Het verdriet van België*
Dorrestein, *Buitenstaanders*
Van der Heijden, *De slag om de blauwbrug*
De Loo, *De meisjes van de suikerwerkfabriek*
Mutsaers, *Het circus van de geest*
- 1984 Bernlef, *Hersenschimmen*
Brouwers, *Havinck*
De Graaf, *Een kaart, niet het gebied*
Lanoye, *In de piste*
Van der Meer, *Het limonadegevoel en andere verhalen*
Rubinstein, *Naar de bliksem? Ik niet*
- 1985 Bourgonje, *Spoorloos*
Durlacher, *Strepen aan de hemel*
De Jong, *Cirkels in het gras*
Keuls, *De moeder van David S.*
Kopland, *Voor het verdwijnt en daarna*
Rosenboom, *Vriend van verdienste*
- 1986 Brusselmans, *Heden ben ik nuchter*
Deelder, *Schöne Welt*
Van Dis, *Een barbaar in China*
Kellendonk, *Mystiek lichaam*
Krol, *Maurits en de feiten*
- 1987 Campert, *Eetlezen*
Hemmerechts, *Een zuil van zout*
- 1988 Marugg, *De morgen loeit weer aan*
De Moor, *Op de rug gezien*
Ijlander, *De kapper*
Nolthenius, *Een man uit het dal van Spoleto*
Raskin, *Het Koekoeksjong*
Reve, *Bezorgde ouders*

- Noordervliet, *Millermorti*
Nootboom, *De wereld een reiziger*
Vernooy, *De dingen die er niet toe doen*
Zwagerman, *Gimmick!*
- 1990 Bijsterbosch, *Ketser de Neger*
Geeraerts, *Double-Face*
Van der Heijden, *Advocaat van de hanen*
Koolhaas, *Alle dierenverhalen*
Pointl, *De kip die over de soep vloog*
Siebelink, *De overkant van de rivier*
Thomése, *Zuidland*
- 1991 Van den Boogaard, *Dentz*
Brakman, *Een heiligverklaring*
Van Dis, *In Afrika*
Eijkelboom, *Kippevleugels*
Enquist, *Soldatenliederen*
Hermans, *De laatste roker*
Herzberg, *Een goed hoofd*
Hotz, *De vertekening*
De Jonge, *Neerlands bloed*
Komrij, *Met het bloed dat drukinkt heet*
Kouwenaar, *Een geur van verbrande veren*
Krabbé, *De matador*
De Moor, *Eerst grijs dan wit dan blauw*
Möring, *Mendels erfenis*
Noordervliet, *Het oog van de engel*
Palmen, *De wetten*
Thomése, *Zuidland*
Udink, *Achter Mekka*
Warren, *Geheim dagboek (deel 9)*
Weemoedt, *Halte tranendal*
De Winter, *Supertex*
Zwagerman, *Vals licht*
- 1992 Alberts, *Libretto voor een gewezen koningin*
Daem, *Boniface*
Dorrestein, *Ontaarde moeders*
Giphart, *Ik ook van jou*
Haasse, *Heren van de thee*
Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom*
Melchior, *De roeping van het vlees*
Meijssing, *Vuur en zijde*
Mulisch, *De ontdekking van de hemel*
Pleysier, *De gele rivier is bevrozen*

- Enquist, *Het meesterstuk*
 Geeraerts, *De nachtvogels*
 Grunberg, *Blauwe maandagen*
 Gürr, *Wakker het vuur niet aan*
 Haasse, *Transit*
 Krabbé, *Vertraging*
 De Loo, *De tweeling*
 Zwagerman, *De buitenvrouw*
- 1995 Artus, *Zonder wijzers*
 Hermans, *Ruisend gruis*
 Matsier, *Gesloten huis*
 Palmen, *De vriendschap*
 Tepper, *De eeuwige jachtvelden*
 De Winter, *Zionoco*
 De Winter, *Serenade*
- 1996 Benali, *Bruiloft aan zee*
 Bouazza, *De voeten van Abdullah*
 Claus, *De geruchten*
 Giphart, *Phileine zegt sorry*
 Van der Heijden, *Het hof der barmhartigheid / Onder het plaveisel het moeras*
 Herzberg, *Wat zij wilde schilderen*
 Kooiman, *De terugkeer*
 Kouwenaar, *De tijd staat open*
 Melchior, *Kasper Valentijn*
 De Moor, *Hertog van Egypte*
 Pointl, *De hospita's*
 Reve, *Boek van Violet en Dood*
 Vernooy, *De tijd van de gesel*
 Voskuil, *Het Bureau*
 (deel 1 en 2, totaal zeven delen)
 De Winter, *Zionoco*
- 1997 Enquist, *Het geheim*
 Grunberg, *Figuranten*
 Hemmerechts, *Margot en de engelen*
 Isegawa, *Abessijnse kronieken*
 Jansma, *Picknick op de wenteltrap*
 Japin, *De zwarte met het witte hart*
 Krabbé, *De grot*
 Möring, *In Babylon*
- Noordervliet, *Uit het paradijs*
 Wang, *Het lelietheater*
- 1998 Allas, *Idil, een meisje*
 Boelsems, *Slangen aaien*
 Claus, *Onvoltooid verleden tijd*
 Eggels, *Het huis van de zeven zusters*
 Van Keymeulen, *Het leeuwerikshuis*
 Mulisch, *De procedure*
 Palmen, *I.M.*
- 1999 Campert, *Alle verhalen 1954-1998*
 Dorrestein, *Een hart van steen*
 Glastra van Loon, *De passievrucht*
 Koch, *Geen agenda*
 Lanoye, *Het goddelijk monster*
 Ruebsamen, *Beer is terug*
 Sahli, *Dagboek van een illegaal*
 Steenbeek, *Schimmentrijk*
- 2000 Haasse, *Fenrir*
 Lieske, *Franklin*
 Meijsing, *Dood meisje*
- 2001 Allas, *De generaal met de zes vingers*
 Bouazza, *Salomon*
 Boudou, *Het schnitzelparadijs*
 Durlacher, *De dochter*
 Jacques, *De schreeuw van Katelijn*
 Mulisch, *Siegfried*
 De Wachter, *De reigerdansen*
- 2002 Bernlef, *Verbroken zwijgen*
 Dekkers, *De larf*
 Ferron, *Het overspelige gras*
 Haasse, *Sleuteloog*
 Van der Jagt (= Grunberg), *Gstaad 95-98*
 Kouwenaar, *Totaal witte kamer*
 Palmen, *Geheel de uwe*
 Stahlie, *De lijfarts*
 De Vries, *Scheurbuik*
- 2003 Giphart, *Gala*
 Van der Heijden, *De Movo Tapes* (deel 1 van voorlopig zevendelige serie Homo Duplex)
 Japin, *Een schitterend gebrek*

explosie van emotie rond de dood en begrafenis van Lady Di, *the people's princess*.

Verenigde Staten

Onder de republiek Ronald Reagan maakte ook Amerika in de jaren tachtig een ruk naar rechts. Reagans *Me Decade* zorgde voor een opleving van de Amerikaanse economie, creëerde het yuppendom, maar had rampzalige gevolgen voor de kansarmen in de Amerikaanse samenleving. De instorting van het communisme (1989), het einde van de Koude Oorlog en de overwinning in de Golfoorlog (1991) leken het gelijk te bevestigen van Reagan en van George Bush, zijn republikeinse opvolger. De heftige onlusten in Los Angeles (1992) overtuigden vele Amerikanen echter van de noodzaak tot enige tempering van het ongebreidelde yuppendom. In zijn verkiezingscampagne beloofde de democraat Bill Clinton de interne problemen op een meer sociale wijze aan te pakken. De aanslag op het World Trade Center in 2001 heeft het blikveld van de Amerikaanse politiek verplaatst van de interne problemen naar de internationale betrekkingen en de strijd tegen het terrorisme.

Literatuur

Groot-Britannië

In de periode na 1980 zijn vijf trends waar te nemen:

- *De New Gothic-roman*: Het traditionele realisme wordt door veel jonge schrijvers geactualiseerd met behulp van de technieken van de experimentele (Amerikaanse) en postmoderne roman. Het resultaat is een soort ultrarealisme dat inspeelt op de eigentijdse kijk- en leesgewoonten en op macabere wijze de donkere kanten van het leven in Thatchers Groot-Britannië belicht (Martin Amis, Ian McEwan, Jonathan Coe, Blake Morrison, Graham Swift, Will Self).
- *Gay Fiction*: Ondanks de door Thatcher gepredikte terugkeer naar de Victoriaanse gezinsmoraal treden homoseksuele schrijvers met stilistisch briljante werken 'out of the closet' (Jeanette Winterson, Alan Hollinghurst).
- *De historische roman*: In navolging van John Fowles gebruikt een groeiend aantal schrijvers de technieken van de postmoderne roman om het verleden te onderzoeken en de verbanden met het heden aan te geven (Peter Ackroyd, A.S. Byatt, Julian Barnes en Barry Unsworth).
- *De postkoloniale en etnische roman*: In de jaren tachtig kreeg bijna elke voormalige Britse kolonie haar eigen literatuur. Dit verschijnsel wordt beschouwd als 'the death of the English novel and the birth of the British novel'. Het hoofdthema van postkoloniale en etnische schrijvers als Kazuo Ishiguro (Japan), Timothy Mo (China), Ben Okri (Nigeria), Salman Rushdie, Hanif Kureishi en Arundhati Roy (India), V.S. Naipaul en Caryl Phillips (Caribisch gebied) is de eigenheid van de inheemse cultuur en de interactie en de *fusion* met de cultuur en taal van de voormalige Britse overheersers. Er ontstond tevens belangstelling en (her)waardering voor het werk van schrijvers uit Canada (Margaret Atwood, Michael Ondaatje), Australië (Peter Carey, Thomas Keneally), Zuid-Afrika (J.M. Coetzee) en Nieuw-Zeeland (Keri Hulme).
- *De regionale roman*: In de *slipstream* van de postkoloniale en etnische litera-

De dichters Craig Raine, Wendy Cope, Tony Harrison, Andrew Motion en Hugo Williams behandelen, ieder op hun eigen wijze, de Britse werkelijkheid in de jaren tachtig en negentig. Er is een overvloed aan dichters uit de *Commonwealth*-landen en de voormalige koloniën.

Dichters met een Caribische achtergrond zijn: Fred D'Agenay, David Dabydeen, Derek Walcott en Benjamin Zephaniah. Les Murray en Peter Porter zijn vooraanstaande Australische dichters. De Canadese romanschrijver Michael Ondaatje is ook bekend als dichter en een opkomende Canadese dichter (en romanschrijfster) is Anne Michaels. De regionale trend komt het sterkst tot uiting in het werk van de Noord-

lerse dichters Tom Paulin, Paul Durcan en Paul Muldoon, die de nog steeds voortdurende problemen van Noord-Ierland tot hun hoofdthema hebben gemaakt. Edwin Morgan is een van de bekendste Schotse dichters. Hij maakt veel gebruik van *concrete poetry*, waarin de typografische verschijningsvorm van een gedicht de betekenis verdraagt. Jongere Schotse dichters zijn Carol Ann Duffy en Robin Robertson. In het Britse toneel nam de vernieuwingsdrang van de jaren zestig en zeventig af en keerden toneelschrijvers terug naar het realisme. Dit verklaart waarom zoveel toneelstukken in deze periode snel en succesvol verfilmd zijn (denk bijvoorbeeld aan het succes van films als *Educating Rita* en

Michael Gambon als *The Singing Detective*.

Shirley Valentine naar toneelstukken van Willie Russell). Dennis Potter experimenteerde met de mogelijkheden van het tv-drama in geruchtmakende series als *Pennies from Heaven* en *The Singing Detective*.

De regionale trend valt in het toneel te bespeuren in de opkomst van het Schotse drama (Duncan MacLean en Mike Cullen). De meest succesvolle toneelschrijver van dit moment is Alan Bennett, die voor toneel, televisie en film schrijft.

Verenigde Staten

In de Amerikaanse roman zijn min of meer dezelfde trends waar te nemen als

steedse kant van de Amerikaanse samenleving. De korte verhalen van Raymond Carver en zijn navolgers (Bobbie Ann Mason, Richard Ford, Tobias Wolff) zijn onderkoelde verhalen over doorsnee-Amerikanen. In hun ogenschijnlijk weinig opwindende levens ervaren ze op allerlei manieren de gevolgen van de hardheid van de Amerikaanse samenleving.

Regionalisme: In veel romans is de regionale omgeving een van de hoofdpersonen. In de romans van William Kennedy, Joyce Carol Oates en Annie Proulx is dat het noordoosten. Het leven in het nieuwe zuiden wordt beschreven in het werk van William Styron, Pat Conroy en James Lee Burke. Het midwesten, het 'hart' van Amerika, speelt de hoofdrol in het werk van Jane Smiley en van Garrison Keillor. Het landschap en de geschiedenis van Texas en het zuidwesten bepalen in sterke mate het werk van Larry McMurtry en Cormac McCarthy.

De etnische roman: In veel gevallen is de etnische roman verstrengeld met de regionale roman. De Afrikaans-Amerikaanse traditie wordt voortgezet in het werk van Alice Walker en detectiveschrijver Walter Mosley. Veel van hun romans spelen zich geheel of gedeeltelijk af in het zuiden. De Chinees-Amerikaanse gemeenschap aan de westkust staat centraal in het werk van Maxine Hong Kingston en Amy Tan. Een relatief nieuwe groep van etnische schrijvers wordt gevormd door schrijvers met een Latijns-Amerikaanse achtergrond zoals de Cubaans-Amerikaanse schrijver Oscar Hijuelos en de *Chicano* (Mexicaans-Amerikaanse) auteur Rudolfo Anaya. De koppeling tussen regionale en etnische identiteit is het sterkst in het werk van indiaanse schrijvers. De indiaanse *pueblo*-cultuur en het landschap van het zuidwesten vormen het hart van het werk van Leslie Marmon Silko. De troosteloosheid van het leven in de reservaten in Montana en de Dakotas wordt op bondige, poëtische en aangrijpende wijze geschetst in de romans van James Welch en Louise Erdrich. Het leven van de indianen aan de noordwestkust staat centraal in het werk van Sherman Alexie.

Een belangrijke trend in de Amerikaanse poëzie is de multimediale voordrachts-poëzie (Laurie Anderson). Een andere vorm van voordrachts-poëzie is de rap ('the CNN for black people'). Net als in Groot-Brittannië zijn in Amerika de stemmen van etnische, regionale en seksuele minderheden steeds luider en veelvuldiger te horen. Feministisch georiënteerde dichters zijn Amy Clampitt, Maxine Kumin en Denise Levertov. Etnische dichters zijn Rita Dove en Audre Lorde (Afrikaans-Amerikaans), Sandra Cisneros (*Chicano*), Frank Chin, Maxine Hong Kingston en Cathy Song (Aziatisch) en Simon Ortiz, Louise Erdrich, James Welch en Roberta Hill Whiteman (indiaans).

Ook het Amerikaanse toneel keerde terug naar het realisme en werd gekenmerkt door sterk filmische elementen. De logische, lineaire plot werd ondergeschikt gemaakt aan de karakterisering en interactie van personages in levensechte dialogen. Hetzelfde principe wordt ook gehanteerd door een filmregisseur als Quentin Tarantino (*Reservoir Dogs*, *Pulp Fiction*, *Jackie Brown*). De bekendste toneelschrijvers zijn Sam Shepard en David Mamet. Een belangrijke Afrikaans-Amerikaanse toneel-

- 1982 Kidder, *The soul of the machine* (VS)
- 1983 Le Carré, *The Little Drummer Girl* (Engeland)
Walker, *The Color Purple* (VS)
- 1984 Amis, *Money* (Engeland)
Ballard, *Empire of the sun* (Engeland)
Carter, *Nights at the circus* (Engeland)
- 1985 Hulme, *The Bone People* (Nieuw-Zeeland)
Ellis, *Less than zero* (VS)
Fowles, *A maggot* (Engeland)
McCarthy, *Blood Meridian, or the evening redness in the West* (VS)
Winterson, *Oranges are not the only Fruit* (Engeland)
- 1986 Amis, *Old devils* (Engeland)
Hughes, *The fatal Shore, The epic of Australia's founding* (VS)
Leavitt, *The lost language of cranes* (VS)
Lessing, *The good terrorist* (Engeland)
- 1987 O'Brien, *The nuclear age* (VS)
- 1988 O'Hanlon, *In trouble again* (Engeland)
Rushdie, *The Satanic Verses* (Engeland)
- 1991 Crichton, *Jurassic Park* (VS)
- 1992 McEwan, *Black Dogs* (Engeland)
Ondaatje, *The English Patient* (Canada)
Tartt, *The secret History* (VS)
- 1993 Welsh, *Trainspotting* (Engeland)
Evans, *The Horse Whisperer* (Engeland)
- 1994 Folsom, *The Day after Tomorrow* (VS)
De Bernières, *Captain Corelli's Mandolin* (Engeland)
- 1995 Tan, *The hundred secret Senses* (VS)
- 1996 Swift, *Last orders* (Engeland)
- 1997 MacLaverty, *Grace Notes* (Ierland)
Roy, *The God of small Things* (Engeland)
- 1998 McEwan, *Enduring Love* (Engeland)
- 2000 Ishiguro, *When we were Orphans* (Engeland)
- 2001 Banville, *Eclipse* (Ierland)
Coe, *The Rotter's Club* (Engeland)
Danielewski, *House of Leaves* (VS)
McEwan, *Atonement* (Engeland)
- 2002 Atwood, *The Blind assassin* (Canada)
Smith, *White Teeth* (Engeland)
- 2003 Tartt, *The Little Friend* (VS)
Swift, *The Light of Day* (Engeland)
Price, *Samaritan* (VS)

machtsstructuur werd opgevat. Grote internationale sportsuccessen moesten de superioriteit van het DDR-model illustreren en tevens een gevoel van nationale trots onder de inwoners laten ontstaan. De concurrentie met de Bondsrepubliek speelde daarbij sterk mee. De gebrekkige planeconomie, de geheime politie (*Stasi*), de almacht van de staatspartij SED en de censuur leidden er in de DDR echter toe, dat de burgers, die het land niet mochten verlaten, zich steeds meer van de staat gingen vervreemden. De staat was steeds vaker gedwongen in het westen geld te lenen, leningen die vaak waren gekoppeld aan het vrijkopen van DDR-burgers. De productie bleef achter, de levenskwaliteit nam af, de infrastructuur verkommerde en de milieuvervuiling sprong steeds duidelijker in het oog. Het bespioneren van de bevolking, de indoctrinatie op de scholen, het beroep op solidariteit, het mocht in de loop van de jaren tachtig allemaal niet langer baten. De DDR stond voor het bankroet,

de burgers hadden er genoeg van en steun van de Sovjet-Unie viel niet meer te verwachten. In oktober 1989 werd het veertigjarig bestaan nog met parades gevierd, maar even erna, in de nacht van 9 november viel de Muur, en na een wonderlijke, chaotische overgangsperiode, die gelukkig zonder bloedvergieten verliep, vond de hereniging met de Bondsrepubliek op 3 oktober 1990 plaats. In 1994 verlieten de laatste Russische troepen de voormalige DDR. De hereniging

gaat nog steeds met enorme kosten gepaard, met sociaal-economische gevolgen voor de gehele Duitse bevolking. Daarnaast zijn er vooral in het oosten van het land grote aanpassingsproblemen te overwinnen.

Literatuur

Aan het begin van de jaren tachtig verschenen de laatste delen van twee monumentale romans. Het derde deel van *Die Ästhetik des Widerstandes* van Peter Weiss kwam uit in 1981 (de andere delen waren verschenen in 1975 en 1978). Van de andere roman, *Jahrestage*, van Uwe Johnson, verscheen het vierde, laatste deel in 1983. (De voorafgaande delen waren in 1970, 1971 en 1973 verschenen.) Beleeftde, herinnerde, gewenste en overgeleverde geschiedenis lopen in elkaar over. Beide romans besluiten een omvangrijk oeuvre.

De Oostenrijkse schrijfster Elfriede Jelinek stelt met behulp van ironie op groteske wijze de onderdrukte en afhankelijke positie waarin veel vrouwen verkeren, aan de orde. Tevens onmaskert zij de taal, die tot ritueel, tot cliché geworden is, en daarmee

Val van de Berlijnse muur, 1989.

als men bedenkt dat van de ruim tachtig miljoen inwoners er bijna zes miljoen van buitenlandse afkomst zijn. Voor de Duitse cultuur kan dit alleen maar een verrijking betekenen.

Het repertoire van de theaters wordt in de jaren tachtig beheerst door drie schrijvers: Botho Strauss, Thomas Bernhard en Heiner Müller, gekenmerkt door een diepgeworteld pessimisme. Er is geen hoop op verandering van de werkelijkheid meer. De dialoog als communicatievorm is daardoor voor hen onmogelijk geworden.

Bij Müller nemen beelden, rituelen en pantomime een steeds grotere plaats in (*Hamletmaschine*, 1977; *Quartett*, 1981). Agressief taalgebruik vindt letterlijk geen weerklank, het is een en al monoloog.

Het stuk *Heldenplatz* (1988) van Thomas Bernhard, waarin zijn haat-liefdeverhouding tot Oostenrijk tot uitdrukking komt, veroorzaakte in dat land een enorme opschudding. Botho Strauss staat net als Bernhard dicht bij het absurde theater van de jaren vijftig dan bij het politieke theater van de jaren zestig. Zijn thema is de vergeefse zoektocht naar relaties. In een echt lijkende context blijven de woorden holle frasen, clichés. Echte communicatie vindt ook bij hem niet plaats.

De toeschouwers kunnen aan de hand van het gebodene hun waarnemingen doen, als waren ze koele onderzoekers.

Enkele van zijn stukken zijn *Groß und klein* (1978), *Kalldewey Farce* (1981) en *Die Fremdenführerin* (1986).

- 1982 Weiss, *Die Ästhetik des Widerstandes* (Duitsland)
- 1985 Süßkind, *Das Parfum* (Duitsland)
- 1986 Wallraff, *Ganz unten* (Duitsland)
- 1987 Wolf, *Störfall* (DDR)
- 1988 Bernhard, *Heldenplatz* (Oostenrijk)
- 1989 Jelinek, *Lust* (Oostenrijk) (Duitsland)
- 1995 Schlink, *Der Vorleser* (Duitsland)
- 1998 Jenny, *Das Blütenstaubzimmer* (Zwitserland)
- Schulze, *Simple stories* (Duitsland)
- 1999 Geiger, *Irrlichterloh* (Duitsland)
- Mulot, *Die unschuldigen Jahre* (Duitsland)
- Nadolny, *Er oder ich* (Duitsland)
- Grünbein, *Nach den Satiren. Gedichte* (Duitsland)
- 2000 Hein, *Willenbrock* (Duitsland)
- Kronauer, *Teufelsbrücke* (Duitsland)
- Osang, *Die Nachrichten* (Duitsland)
- Ledig, *Die Stalinorgel* (Duitsland)
- 2001 Stamm, *Ungefähre Landschaft* (Zwitserland)
- Regener, *Herr Lehmann* (Duitsland)
- Blatter, *Die Glückszahl* (Zwitserland)
- Grän, *Hurenkind* (Duitsland)

Franse literatuur

Tijdsbeeld

De welvaart in Frankrijk gaat gepaard met problemen: de ontvolking van het platteland en de groei van de voorsteden gaan door. De integratie van de *nouveaux Français* – Afrikanen, Antillianen en Maghrébins (Noord-Afrikanen) – gaat moeizaam, er is veel werkloosheid en achterstand in opleiding en welstand. Er is een toenemend gevoel van onveiligheid door criminaliteit en drugsproblemen in grote steden als Parijs, Marseille en Lille. De onvrede en de behoefte aan een zondebok leiden tot de opkomst van het Front National, een politieke partij. De vreemdelingenhaat is openlijk en onbeschaamd aanwezig. Veel mensen nemen overigens afstand van de politiek en houden zich liever bezig met eigen huis en haard.

Onder invloed van 'Europa' is er meer respect en steun gekomen voor regionale talen als het Elzasser Duits, het Vlaams rondom Duinkerken en vooral het Bretons. Toch verliezen deze talen steeds meer terrein als omgangstaal. De Bretonse culturele beweging werkt samen met die in Wales, Schotland en Ierland om de Keltische talen en cultuur te bewaren. Het *franglais* – Frans doorspekt met Engelse termen – wordt officieel bestreden, maar wint terrein door het internationale karakter van onze samenleving: sport, computers, drugs, massamedia.

Literatuur

De welvaart en het hoge scholingsniveau leveren een groot aantal jonge schrijvers op; de media zetten de succesvolle debutant in de schijnwerpers, de uitgever dringt al gauw aan op een vervolg. Er is veel talent, maar het is nog te vroeg om te kunnen schiften en met enige stelligheid te zeggen wat blijvende waarde heeft. De literatuurprijzen geven wel enig houvast: de Prix Goncourt, Prix Fémina, Prix Médicis, Prix Renaudot en Prix de l'Académie française zijn de belangrijkste. Maar ook onbekroond is er veel moois.

Elke tijd heeft zijn eigen thema's. In onze dagen zijn het de ontworteling en de zoektocht naar de wortels, aids, de zelfkant van het bestaan. Het milieu als onderwerp lijkt zich meer te lenen voor poëzie dan voor proza.

De Franstalige literatuur – vooral uit voormalige koloniën, *littérature de la francophonie* – komt sterk op. Na de dekolonisatie blijft het Frans voertaal in zwart Midden-Afrika; in de Maghreb blijft het naast het Arabisch een belangrijke cultuurtaal. Belangrijke namen, ook uit eerdere perioden, zijn Léopold Sedar Senghor en

Er is nogal wat *littérature MacDo'*, korte romans in snackvorm die geschreven lijken te zijn voor televisiebewerking. Ook het eigentijdse 'document' is in trek. De discussie rond de nouveau roman is verstomd, de nieuwe technieken – sprongen in de tijd (flashbacks en flashforwards), de monologue intérieur, de simultane vertelling – behoren inmiddels tot het normale gereedschap van de romanschrijver. De invloed van de film is eveneens blijvend: een hoog tempo van beeld- en situatiewisselingen, subtiële aanduidingen en suggesties in plaats van lange beschrijvingen. Een aantal schrijvers gaat overigens zijn eigen gang en schrijft lekker dikke leesboeken.

De sciencefiction (*littérature d'anticipation*) heeft sterke vertegenwoordigers in René Barjavel, Gérard Klein en Serge Brussolo; de detective (*roman policier* of *roman noir*) in Jean Vautrin en Alain Camille (ook wel bekend als A.D.G.). Enkele namen van romanciers uit de laatste decennia: Yann Queffélec, Dominique Fernandez, Patrick Besson, Suzanne Prou, Françoise Mallet-Joris, Madeleine Chapsal, Pascale Roze, Didier van Cauwelaert en Patrick Chamoiseau.

Tot het dichterschap voelen velen zich geroepen, maar slechts weinigen worden uitgegeven: poëzie blijft te moeilijk voor het grote publiek en er is nog geen nieuwe Verlaine of Prévert opgestaan; van chansonniers kent men de wijsjes beter dan de teksten. Toch is er in Parijs een *Maison de la Poésie*, en ook op het internet vind je veel jonge dichters.

Enkele namen van dichters die wel zijn uitgegeven: Jacques Roubaud, Lionel Ray, Michel Deguy en Jacques Garelli.

Het toneel mag zich verheugen in een opleving. De invloed van het absurde toneel blijft, maar wordt wel minder: de toeschouwer mag het weer begrijpen, de onderwerpen zijn 'uit het leven gegrepen'. Steeds belangrijker wordt de rol van de regisseur, die ook veel klassieke werken in een nieuwe interpretatie brengt – een internationaal verschijnsel. Nieuw zijn regionale groepen als Actes Sud, een collectief van schrijvers en regisseurs uit Zuid-Frankrijk.

Naast al bekende schrijvers als Nathalie Sarraute en Marguerite Duras noemen we François Copi, Michel Vinaver en Bernard-Marie Koltès.

1982 Fernandez, *Dans la main de l'ange*

1984 Dumas, *L'Amant*

1985 Tournier, *La goutte d'or*

Queffélec, *Les Noces Barbares*

1986 Modiano, *Un dimanche d'août*

Duras, *Les yeux bleus cheveux noirs*

1987 Ben Jelloun, *La nuit sacrée* (Franstalig Afrikaans)

1997 Delerm, *La première gorgée de bière et autres plaisirs minuscules*

1998 Rambaud, *La Bataille*

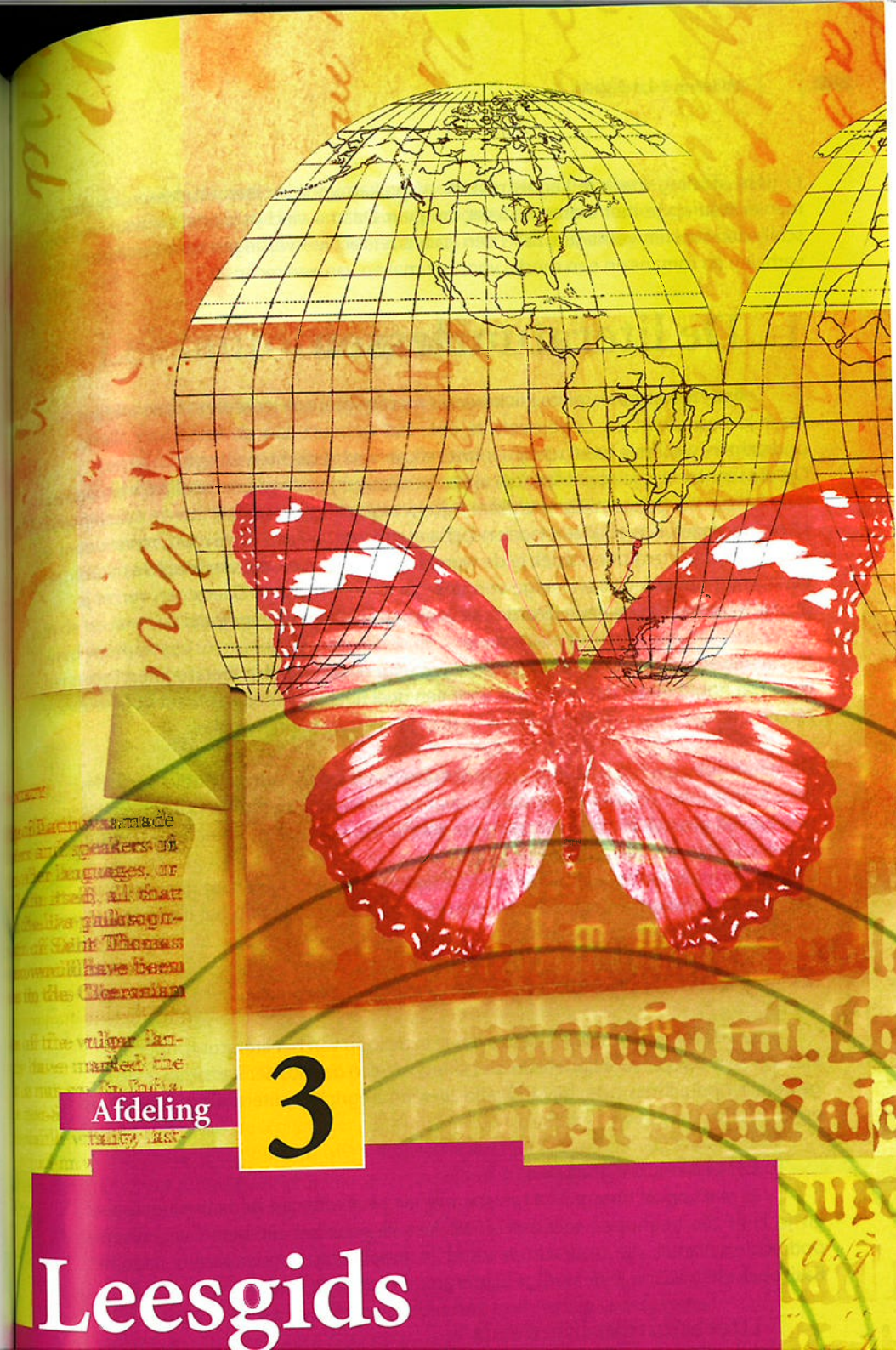
2001 Beigbeder, *99 francs*

Houellebecq, *Les Particules élémentaires*

Afdeling

3

Leesgids

In deze afdeling maak je kennis met de afspraken voor de literatuurlessen en de manier waarop je met literatuur leert omgaan. Daarna vind je modellen voor verschillende soorten verslagen, zoals een balansverslag, leesverslagen voor gedichten, verhalen en romans en een model voor het maken van een recensie.

1 De literatuurlessen

In de literatuurlessen maak je kennis met literatuur. Je leest niet alleen teksten, maar je bestudeert en beoordeelt ze ook. Dat gebeurt aan de hand van allerlei opdrachten, waarin je leest, schrijft en met elkaar van gedachten wisselt.

Op die manier leer je over literatuur na te denken en je er een persoonlijke mening over te vormen. Gaandeweg ontwikkel je jouw eigen literaire smaak.

Literatuur lezen is niet alleen boeiend, spannend, ontroerend enzovoort, maar ook nuttig. Want in literatuur ontdek je de wereld van anderen en die van jezelf. Je maakt kennis met opvattingen en leefgewoontes van andere mensen. Daartegen verzet je je of je bent het ermee eens. Daardoor leer je ook jezelf beter begrijpen.

Het aardige van literatuuronderwijs is dat je je eigen mening over literatuur leert vormen. Dat houdt in dat dat onderwijs voor een deel heel persoonlijk is, want voorkeuren en smaken verschillen. Je zult dus vaak eigen keuzes kunnen maken.

De literatuurlessen hebben voor een groot deel het karakter van zelfstudie. In de klas krijg je instructie en overleg je samen over de gemaakte literatuuropdrachten. De overige tijd gebruik je om zelfstandig en persoonlijk bezig te zijn met Nederlandse, Engelse, Duitse of Franse literatuur.

Dat houdt onder andere in dat je zelfstandig bekende naslagwerken gaat raadplegen, zoals studieboeken, recensies in kranten en tijdschriften en op het internet.

2 Je leesdossier

Op de meeste scholen is het zo dat je in de loop van het literatuuronderwijs in klas 4, 5 en 6 een persoonlijk leesdossier samenstelt. In dat dossier verzamel je de uitgewerkte opdrachten over bijvoorbeeld literaire begrippen, literatuurgeschiedenis en je leeslijst.

Literaire begrippen

Je raakt op de hoogte van basisbegrippen over verhalen, gedichten en toneel en je kunt die begrippen toepassen. Dat leer je door het uitvoeren van diverse opdrachten. Vanuit die opdrachten word je regelmatig doorverwezen naar het Basisboek vwo, waarin je de nodige achtergrondinformatie vindt.

Literatuurgeschiedenis

Verzorg je leesdossier goed. Het is jouw persoonlijke map, die onder je handen zal groeien. Van tijd tot tijd zal je leraar of lerares je vragen de documentatiemap (of stukken daaruit) mee naar school te nemen, zodat hij of zij kan vaststellen hoe je vooruitgang maakt.

3 Leesautobiografie

Het eerste onderdeel van je leesdossier is waarschijnlijk je leesautobiografie.

Een *autobiografie* is een beschrijving van je eigen leven (*auto* = zelf; *bio* = leven; *grafie* = schrijven). In een leesautobiografie schrijf je op welke boeken je tot nu toe hebt gelezen en wat je daarvan vindt. Door een leesautobiografie te schrijven, ontdek je jouw voorkeuren, zie je ineens waaraan je altijd een hekel hebt gehad en kom je dichterbij je eigen leessmaak.

In de leesautobiografie ga je in gedachten terug naar vroeger, vanaf de leeftijd dat je werd voorgelezen tot nu toe. Je kiest alleen de boeken waaraan je nog een duidelijke herinnering hebt; het wordt geen eindeloze lijst. Van die boeken vertel je wat je ervan vond.

Dit heb ik gelezen op de basisschool

Toen ik in groep 1 en 2 zat, las de juffrouw voor uit een heel dik sprookjesboek. Op mijn zesde verjaardag kreeg ik mijn eerste leesboek, getiteld *Hoe leer ik lezen?* Verder heb ik nog heel veel boeken gekregen van mijn tantes en ooms, bijvoorbeeld *Ot en Sien*. Dat vond ik een erg grappig boek, vooral omdat er een aapje in voorkwam. *Tup en Joep*, dat was ook een boek over apen, dat vond ik ook erg grappig. Ik heb dit boek wel een paar keer gelezen. Ik heb nog wel meer boeken gekregen, maar ik weet de titel niet meer.

In groep 5 las ik Okki's en Bobo's en strips, zoals *Suske en Wiske* en de boeken *Alleen op de wereld*, *Bakkertje Deeg* en *Heidi*.

In groep 6 las de leraar voor uit *Kruimeltje*. Dit vond ik een zielig maar ook een grappig boek. Verder moesten we wel tien boeken per jaar lezen en daar moest je dan je mening over schrijven en een korte inhoud. Daar waren boeken bij van Annie M.G. Schmidt. En *Sjakie in de chocolade-fabriek* en *Daantje de wereldkampioen* van Roald Dahl.

Ik heb tot en met groep acht heel wat afgelezen!

In dit las ik in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs

leven heeft. Hij denkt dat het een geintje is, maar het is echt waar. Gelukkig loopt het goed met hem af.

In de tweede klas heb ik *Het gouden ei* van Tim Krabbé gelezen, waaruit mijn leraar stukken had voorgelezen. Dat deed hij zo goed, dat ik het zelf helemaal ben gaan lezen. Het is een spannend en heel realistisch boek, en ook behoorlijk eng. Dat griezelen vond ik eigenlijk best lekker. (...)

Marianne, 16 jaar.

Bij het schrijven van een leesautobiografie kun je de volgende richtvragen gebruiken:

- Werd er vroeger veel voorgelezen?
- Was er thuis een leesklimaat?
- Wat heb je tot nu toe gelezen? Noteer schrijvers en titels en het jaar (ongeveer) waarin je die boeken hebt gelezen.
- Welke boeken heb je onthouden en waarom?
- Welke verhaalpersonages maakten indruk op je? Waarom?
- Wat is voor jou tot nu toe het beste boek dat je ooit hebt gelezen en waarom?
- Welke soorten boeken lees/las je graag? Welke juist niet en waarom niet?
- Geef je topdrie allertijden met een korte toelichting.
- En wat vond je het slechtste boek? Leg uit waarom.
- Waar en wanneer lees je het liefst?

4 Balansverslag

Van tijd tot tijd schrijf je een balansverslag. Je maakt de balans op van een bepaalde tijd, bijvoorbeeld van een schooljaar.

In een balansverslag beschrijf je jouw ervaringen met het lezen van literatuur en met het literatuuronderwijs in een bepaalde periode. Je beschrijft hoe jij je eigen leesontwikkeling ziet, wat je in de afgesproken periode op het gebied van literatuur gelezen en geleerd hebt.

Op welk tijdstip je zo'n balans opmaakt, overleg je met je leraar of lerares. Je kunt bijvoorbeeld een balansverslag schrijven aan het eind van elk schooljaar. Vraag ook naar de omvang van je tekst.

In je balansverslag geef je aan:

- wat je het mooiste boek, gedicht enzovoort vond dat je hebt gelezen en wat je de minst geslaagde tekst vond en waarom;
- wat je favoriete soort literatuur en schrijver is van dit moment en waarom;
- wat je wel of niet prettig vindt aan het lezen van literatuur;
- of er gemeenschappelijke elementen in de teksten zitten;
- wat je door lezen, zelfstudie en de literatuurlessen wijzer bent geworden, wat

5 Literair werkstuk

In overleg met je leraar of lerares kun je een werkstuk maken over een literair onderwerp en dat opnemen in je leesdossier. Maar een literair werkstuk kan ook deel uitmaken van het schoolexamen of schoolonderzoek. In dat geval is het namelijk een zogenaamd profielwerkstuk. Je leraar of lerares kan je meer informatie geven.

6 Modellen voor verslagen

Voor het maken van leesverslagen (van bijvoorbeeld een roman, een verhalenbundel of een dichtbundel) en recensies krijg je extra hulp in de vorm van modellen voor leesverslagen.

Er is een verschil tussen een uittreksel en een leesverslag:

- Een uittreksel is een verzameling van objectieve informatie over een boek; het is een onpersoonlijke feitenverzameling.
- Een leesverslag is een persoonlijk document. Het bevat ook wel objectieve informatie, maar de nadruk ligt op jouw persoonlijke leeservaringen. Het is jouw verslag van je ervaringen tijdens de uren die je met het boek hebt doorgebracht.

Een goed leesverslag bestaat uit drie stappen:

- stap 1** zakelijke informatie over de tekst;
- stap 2** onderzoek van vorm en inhoud: samenvatting, verhaaltechniek, thematiek en plaats in de literatuurgeschiedenis;
- stap 3** jouw beoordeling van en je eindoordeel over de gelezen tekst.

a Leesverslag van een gedicht (kort en uitgebreid)

Je kunt in overleg met je docent(e) kiezen voor een kort of een uitgebreid leesverslag van een gedicht:

- *kort leesverslag*: voer de aandachtspunten 1, 2 en 4 (kort verslag) uit;
- *uitgebreid verslag*: voer alle aandachtspunten uit: 1, 2, 3 en 4 (uitgebreid verslag).

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

Zorg voor een kopie van het gedicht.

Vermeld van die bundel: titel, uitgever, plaats van uitgave, jaar van uitgave en druk.

Bijvoorbeeld: *Over de lat*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997-3*.

* Betekent: de derde druk die in 1997 is verschenen.

2 Samenvatting

Voordat je het gedicht nader gaat onderzoeken, geef je een korte samenvatting van de inhoud. Je kunt daarbij de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Wie is er aan het woord?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het gedicht voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Is er sprake van het weergeven van een gevoel, een sfeerimpressie, een gedachte, een verlangen, een droom of een ideaal?
- 5 Welke regel spreekt je het meest aan en waarom?

3 Onderzoek

Nu duik je dieper het gedicht in. Je onderzoekt de technieken die de dichter heeft gebruikt. Je gaat daarbij uit van de theorie in afdeling 1 van het Basisboek (vooral de hoofdstukken 2 *Stijl en beeldspraak* en 5 *Dicht-techniek*). Je kunt de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Welke stijlfiguren ontdek je in het gedicht? Waar?
- 2 Welke beeldspraakvormen kom je in het gedicht tegen?
Geef enkele voorbeelden.
- 3 Welk rijm kom je in dit gedicht tegen? Waar?
- 4 Is het een traditioneel of modern gedicht?
- 5 Soort gedicht naar de inhoud?
- 6 Soort gedicht naar de vorm?
- 7 Welke opbouw vind je in het gedicht?*
- 8 Wat is volgens jou de kernregel of het kernwoord van het gedicht?*
- 9 Wat is het thema dat als een rode draad door het gedicht heen loopt?*
- 10 Wat is het verband tussen de titel en het thema?

4 Beoordeling

Kort verslag

Geef je eendoordeel over het gedicht en let daarbij vooral op gebeurtenissen, personages, opbouw en taalgebruik.

Het eendoordeel bestaat uit twee delen: jouw mening en je argumenten daarvoor.

hebt). Daarbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:

- 1 Je gevoel. (emotieve argumenten).
- 2 Mooi of lelijk? (esthetische argumenten).
- 3 Het standpunt van de schrijver. (morele argumenten).
- 4 Geloofwaardig of niet? (realistische argumenten).
- 5 De opbouw. (structurele argumenten).
- 6 De boodschap. (intentionele argumenten).
- 7 Stijl en formulering. (stilistische argumenten).

Je hoeft natuurlijk niet alle zeven aandachtspunten te gebruiken. Kies telkens drie of vier punten die volgens jou bij dit gedicht belangrijk zijn. Geef ten slotte je eendoordeel over het gedicht.

b Leesverslag van een dichtbundel

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Dichter, bundel, gekozen gedichten

- a *Dichter*.
Noteer de naam van de dichter.
- b *Bundel*.
Vermeld van de dichtbundel: titel, uitgever, plaats van uitgave, jaar van uitgave en druk.
Bijvoorbeeld: *Over de lat*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997-3*.
* Betekent: de derde druk die in 1997 is verschenen.
- c *Gekozen gedichten*.
Vermeld de titel van de vijf gedichten die je uit de bundel hebt gekozen. Voeg van elk gedicht een kopie bij.

1 Samenvatting

Geef een korte samenvatting van de inhoud van de dichtbundel. Je kunt daarbij de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Hoeveel gedichten bevat de bundel?
- 2 Zijn de gedichten in bepaalde hoofdstukken/groepen onderverdeeld?
- 3 Geef enkele vormkenmerken die de gedichten gemeen hebben (omvang, traditionele of moderne vorm, het genre en dergelijke).
- 4 Is er sprake van overeenkomst in thematiek tussen de gedichten?

- 1 Zijn het traditionele of moderne gedichten?
- 2 Is er sprake van een bepaald soort gedichten naar de inhoud?
- 3 Is er sprake van een bepaald soort gedichten naar de vorm?
- 4 Zie je overeenkomsten in de opbouw van de gedichten?
Of juist contrasten?*
- 5 Komen in de gedichten bepaalde kernwoorden telkens terug?
- 6 Wat is het thema van elk gedicht?*
- 7 Wat is het overkoepelende thema dat als een rode draad door de gedichten heen loopt?*
- 8 Wat is het verband tussen de titel en de inhoud van de dichtbundel?

3 Plaats in de literatuurgeschiedenis

Je plaatst de dichtbundel in de tijd van ontstaan. Daarvoor kun je de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Wanneer is de bundel voor het eerst gepubliceerd?
- 2 Wat weet je van de dichter?
- 3 In hoeverre is deze dichtbundel typerend voor de dichter?
(Kun je dit werk vergelijken met ander werk van dezelfde schrijver?)
- 4 Wat weet je van de tijd toen het werk werd geschreven?
(tijdvak en stroming)
- 5 In hoeverre is dit werk typerend voor de tijd (stroming) waarin het is ontstaan?

4 Beoordeling

Hier formuleer je wat de dichtbundel voor jou betekent. Licht je oordeel altijd toe met argumenten, waarin je uitlegt waarom je een bepaalde mening hebt. Daarbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:

- 1 Je gevoel. (emotieve argumenten).
- 2 Mooi of lelijk? (esthetische argumenten).
- 3 Het standpunt van de schrijver. (morele argumenten).
- 4 Geloofwaardig of niet? (realistische argumenten).
- 5 De opbouw. (structurele argumenten).
- 6 De boodschap. (intentionele argumenten).
- 7 Stijl en formulering. (stilistische argumenten).

Je hoeft natuurlijk niet alle zeven aandachtspunten te gebruiken. Kies telkens drie of vier punten die volgens jou bij dit gedicht belangrijk zijn.

5 Leesadvies

Ten slotte geef je je uiteindelijke waardeoordeel over de gehele bundel. Dat doe je in de vorm van een leesadvies voor mensen die de dichtbundel nog niet gelezen hebben.

c Leesverslag van een verhaal of roman (verwerkingsversie)

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Schrijver, titel, genre

- a *Schrijver*.
Noteer de naam van de schrijver.
- b *Titel*.

Noteer de titel:

- bij een roman: titel, uitgever, plaats en jaar van uitgave en druk, aantal bladzijden. Tussen haakjes vermeld je het jaar van de eerste uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst.

Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).

- bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman.

- c *Genre*.
Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 *Verhaalsoorten*).

2 Samenvatting

Maak een korte samenvatting. Verwerk daarin de volgende aandachtspunten:

- 1 Wie vertelt het verhaal?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het verhaal voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Hoe loopt het verhaal af?
- 5 Geef het probleem (thema) dat als een rode draad door het verhaal loopt.

3 Verwerkingsopdracht

Je leraar of lerares beschikt over een groot aantal verwerkingsopdrachten. Daaruit kun je in overleg een keuze maken.

d Technisch leesverslag van een verhaal of roman

b *Titel.*

Noteer de titel:

- bij een roman: titel, uitgever, plaats en jaar van uitgave en druk, aantal bladzijden. Tussen haakjes vermeld je het jaar van de eerste uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst.

Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).

- bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman.

c *Genre.*

Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 *Verhaalsoorten*).

2 Verhaaltechniek

Onderzoek de verhaaltechniek (afdeling 1, hoofdstuk 3 *Verhaaltechniek*) en licht die telkens kort toe:

- 1 Ruimte (plaats en tijd).
- 2 Verhaalfiguren (geef in het kort informatie over de belangrijkste persoon/personen).
- 3 Vertelwijze.
- 4 Motieven (geef enkele motieven met korte voorbeelden/citaten uit de tekst).
- 5 Thema.
- 6 Titelverklaring.
- 7 Schrijfstijl.

3 Beoordeling

Geef je eendoordeel over het boek: gebeurtenissen, personages, opbouw en taalgebruik.

Het eendoordeel bestaat uit twee delen: jouw mening en je argumenten daarvoor.

e Uitgebreid leesverslag van een verhaal of roman**Je leesverslag begint met:**

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst.

Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).

- bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman.

c *Genre.*

Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 *Verhaalsoorten*).

2 Samenvatting

Schrijf een korte samenvatting. Hulpvragen daarbij zijn:

- 1 Wie vertelt het verhaal?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het verhaal voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Hoe loopt het verhaal af?
- 5 Wat is het probleem (thema) dat als een rode draad door het verhaal loopt?

3 Verhaaltechniek

Onderzoek en beschrijf de technieken die de schrijver heeft gebruikt. Raadpleeg daarbij de achtergrondinformatie in afdeling 1, hoofdstuk 3 *Verhaaltechniek* en hoofdstuk 4 *Verhaalsoorten*.

- 1 Ruimte (plaats en tijd).
- 2 Verhaalfiguren (geef in het kort informatie over de belangrijkste persoon/personen).
- 3 Vertelwijze.
- 4 Motieven (geef enkele motieven met korte voorbeelden/citaten uit de tekst).
- 5 Thema.
- 6 Titelverklaring.
- 7 Schrijfstijl.

Verwerk alleen gegevens die belangrijk zijn voor deze tekst. Zo kan in het ene verhaal de keuze van de tijd waarin het verhaal zich afspeelt essentieel zijn, terwijl in een ander verhaal juist de vertelwijze heel bepalend is. Het verslag van dit onderzoek is bij voorkeur kernachtig en kort.

4 Plaats in de literatuurgeschiedenis

Je plaatst het literaire werk in de tijd van ontstaan. Daarvoor kun je de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Wanneer is het werk voor het eerst gepubliceerd?

5 Beoordeling

Noteer wat de tekst voor jou betekent, wat je te weten bent gekomen en welke vragen deze heeft opgeroepen. Hulpvragen zijn:

- 1 Welke verhaalelementen hebben voor jou een positieve werking? (aangrijpend, spannend, ontroerend, veelbetekenend, diepzinnig enzovoort)
 - 2 Welke passage spreekt je het meest aan en waarom?
 - 3 Welke verhaalelementen hebben voor jou een negatieve werking? (vervelend, shockerend, saai, zinloos, te ver gezocht enzovoort)
 - 4 Kun je dit boek met andere boeken of met een film vergelijken? Leg je antwoord uitvoerig uit.
 - 5 Wat is je oordeel over het thema van het boek? (herkenbaar probleem of herkenbare situatie, zinvolle oplossing, heeft je aan het denken gezet enzovoort)
 - 6 Wat vind je van het taalgebruik? (makkelijk, ingewikkeld, heel origineel enzovoort)
 - 7 Wat is je eindoordeel over dit werk? Licht je oordeel toe met argumenten.
 - 8 Zou je een ander aanraden om dit boek ook te lezen? Waarom?
 - 9 Je kunt deze afdeling van je leesverslag verder uitbreiden door jouw eindoordeel te vergelijken met de mening van recensenten in dag- en weekbladen.
- Vermeld nauwkeurig om welke recensie het gaat (schrijver, blad, datum).
 - Vat het oordeel van de recensent samen.
 - Vergelijk het oordeel van de recensent met je eigen oordeel. Leg uit in hoeverre je het wel of niet met de recensent eens bent.

f Leesverslag van een verhalenbundel

Als je een verhalenbundel hebt gelezen, kun je het uitgebreide leesverslag van een verhaal of roman (zie paragraaf 7e) gebruiken, maar wel met enkele aanpassingen.

1 Schrijver, titel, genre

Titel.

Vermeld de gegevens van de verhalenbundel.

Voorbeeld (van een verhalenbundel van Frans Pointl): *De kip die over de soep vloog*. Verhalen, ECI, Vianen, 1990-9 (eerste druk 1989).

- 3 Is er sprake van overeenkomst in thematiek tussen de verschillende verhalen?

3 Verhaaltechniek

- a Kies vijf verhalen uit de bundel (waaronder in ieder geval het titelverhaal). Leg uit waarom je die verhalen hebt gekozen.
- b Geef van elk verhaal een korte inhoudsbeschrijving.
- c Ga op zoek naar overeenkomsten en verschillen tussen de verhalen (wat betreft de schrijfstijl, de ruimte (plaats en tijd), de verhaalfiguren, de situaties, de vertelwijze, de motieven en thema's).

4 Beoordeling

Hulpvragen voor het geven van een beoordeling:

- 1 Welke verhalen hebben voor jou een positieve werking? (aangrijpend, spannend, ontroerend, veelbetekenend, diepzinnig enzovoort)
- 2 Welk verhaal spreekt je het meest aan en waarom?
- 3 Welke verhalen hebben voor jou een negatieve werking? (vervelend, shockerend, saai, zinloos, te ver gezocht enzovoort)
- 4 Wat is je eindoordeel over de verhalenbundel? Licht je oordeel toe met argumenten.
- 5 Zou je een ander aanraden om deze verhalenbundel ook te lezen? Waarom?
- 6 Je kunt deze afdeling van je leesverslag verder uitbreiden door jouw eindoordeel te vergelijken met de mening van recensenten in dag- en weekbladen.
 - Vermeld nauwkeurig om welke recensie het gaat (schrijver, blad, datum).
 - Vat het oordeel van de recensent samen.
 - Vergelijk het oordeel van de recensent met je eigen oordeel. Leg uit in hoeverre je het wel of niet met de recensent eens bent.

g Verslag van een bezoek aan een voorstelling

Dit verslagmodel kun je gebruiken voor het maken van een verslag van een poëzie-avond, een Poetry Slam-avond, een cabaretvoorstelling, een toneelopvoering in de schouwburg of een film.

Je verslag begint met:

- a je naam (+ klas);

- de schrijver van de tekst (en eventueel de boektitel) waarop het toneelstuk of de film is gebaseerd;
 - de namen van de belangrijkste acteurs en welke rol ze vervullen.
- c Titel van de voorstelling.
- d Datum en plaats van de voorstelling.

2 Samenvatting

Wat zijn, kort samengevat, de gebeurtenissen? Is er sprake van een of meer conflicten? Wie spelen daarbij een centrale rol? Wie zijn belangrijke bijfiguren? Wat zijn de onderlinge relaties?

3 Thematiek

Wat is de diepere inhoud, de hoofdgedachte van de voorstelling? In hoeverre geeft de titel hiervoor een aanwijzing?

4 Vorm

Je kunt gebruikmaken van de volgende richtvragen:

- 1 Hoe worden de gebeurtenissen gepresenteerd? Is er sprake van korte scènes of van langere aaneengesloten stukken?
- 2 Is er veel actie, of wordt er voornamelijk gepraat?
- 3 Hoe zit het met *tijd* en *plaats* in het verhaal? Wordt er bij eventuele wisseling van tijd en plaats gebruikgemaakt van speciale technieken?
- 4 Hoe ziet het decor of hoe zien de decors eruit? Versterken de decors de thematiek?
- 5 Wat vind je van de belichting? Is deze dynamisch (veel lichtveranderingen) of juist sober?
- 6 Geldt voor een of meer van de genoemde middelen dat ze extra aandacht trekken? Waarom?

Voor het bezoek aan een filmvoorstelling kun je bij dit onderdeel van je leesverslag gebruikmaken van de informatie over film in afdeling 1, hoofdstuk 7 *Toneel*.

5 Beoordeling

Voor je beoordeling van de voorstelling kun je gebruikmaken van de volgende richtvragen:

- 1 Heeft de voorstelling je geboeid? Was er sprake van ontroering, spanning? Welke scène sprak je het meest aan, welke juist niet en waarom?
- 2 Welke elementen hebben een negatieve werking? (vervelend, shockerend, te ver gezocht enzovoort)
- 3 Heeft de voorstelling je aan het denken gezet? (Is het thema herkenbaar?)
- 4 Hoe luidt je eindoordeel?

h Opzet voor een recensie

Een verslag en een recensie van een gelezen tekst (verhalenbundel, gedichtenbundel of roman) of een bezochte voorstelling (toneel, cabaret, film) kun je gebruiken om die tekst of voorstelling nader te onderzoeken en te beoordelen. Tussen de twee teksttypen bestaat een belangrijk accentverschil:

- Bij het verslag gaat het vooral om het onderzoeken van een gelezen tekst of bezochte voorstelling. Je oordeel komt op de tweede plaats.
- Bij de recensie gaat het er in de eerste plaats om zorgvuldig je mening te formuleren en deze te onderbouwen met argumenten. Nader onderzoek van een verhaal komt in een recensie op de tweede plaats.

Een recensent is behalve criticus ook journalist. Hij verstrekt namelijk ook nieuws over de inhoud en de achtergronden van de besproken tekst of voorstelling.

Een recensie heeft drie functies:

- 1 *kritische functie*: de recensent velt een persoonlijk oordeel en onderbouwt dat met argumenten;
- 2 *informatieve functie*: de recensent verstrekt achtergrondinformatie over de besproken tekst of voorstelling (zoals informatie over de auteur/regisseur, de plaats van de besproken tekst in het oeuvre van de auteur, het genre enzovoort);
- 3 *naslagfunctie*: vaak worden recensies gebundeld in boekvorm, of in documentatiemappen opgenomen in bibliotheken en dergelijke.

Opbouw van een recensie

In een recensie behandel je puntsgewijs belangrijke aspecten van een gelezen tekst of bezochte voorstelling. Het is in de eerste plaats een betoog dat door anderen wordt gelezen. In een recensie vel je een waardeoordeel. Daarmee spoor je anderen aan dat boek wel of niet te lezen, naar die voorstelling te gaan of de hele voorstelling maar snel te vergeten. Het bouwplan van een recensie heeft dan ook meestal de zogenaamde *beoordelingsstructuur*.

Titel

In de titel of ondertitel van je recensie is je waardeoordeel al verpakt (zie punt 3 *Afsluiting*).

Frisse poëzie (titel)

Dit is de schop onder de kont die de dichtkunst in Nederland nodig heeft
(ondertitel)

John Schoorl.

2 Kern

a Een korte inhoudsbeschrijving van de tekst.

Die inhoudsbeschrijving is niet ál te volledig, want een recensie is ook bedoeld om andere lezers te informeren. Te veel informatie over de inhoud (de plot en de ontknoping bijvoorbeeld) kan ertoe leiden dat de aardigheid om het werk zelf te gaan lezen of de voorstelling zelf te gaan bekijken, er voor veel lezers af is, en dat is natuurlijk niet de bedoeling.

b Behandeling van de goede en slechte kanten van de tekst of de voorstelling.

Hierbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:

- 1 Je gevoel. (emotive argumenten)
- 2 Mooi of lelijk? (esthetische argumenten)
- 3 Het standpunt van de schrijver. (morele argumenten)
- 4 Geloofwaardig of niet? (realistische argumenten)
- 5 De opbouw. (structurele argumenten)
- 6 De boodschap. (intentionele argumenten)
- 7 Stijl en formulering. (stilistische argumenten)

Verlevendig deze beschrijving met fragmenten uit de betreffende tekst of een beschrijving van scènes uit de voorstelling.

3 Afsluiting

- a Je uiteindelijke waardeoordeel over de tekst of de voorstelling, toegelicht met argumenten.
- b Advies voor lezers die de tekst nog niet hebben gelezen of de voorstelling nog niet hebben bezocht.

7 Webquest

Een webquest is een speurtocht op het internet met als doel over een bepaald onderwerp zo veel mogelijk informatie te verzamelen. Je kunt dan twee dingen doen:

- 1 gebruikmaken van een webquest die door anderen is gemaakt en dus een reeds uitgezette speurtocht volgen;
- 2 voor jezelf een speurtocht uitzetten, waarbij je bijvoorbeeld op zoek gaat naar achtergrondinformatie over een schrijver, een boek of de verfilming van een roman.

Stel, je kiest voor mogelijkheid 1. De eerste stap is dan zoeken op internet of er een

Geef als zoekopdracht 'webquest + F. Scott Fitzgerald' (of 'The Great Gatsby') en bekijk de eventuele resultaten. Als je een volgens jou geschikte of interessante webquest hebt gevonden, kun je het best contact opnemen met je begeleidende docent(e) en overleggen of de webquest inderdaad bij jouw doelstellingen en niveau past. Op de officiële webquest-site van de Universiteit van San Diego vind je een groot aantal webquests over Engels/Amerikaanse schrijvers en literaire onderwerpen: <http://webquest.sdsu.edu/matrix/9-12-Eng.htm>.

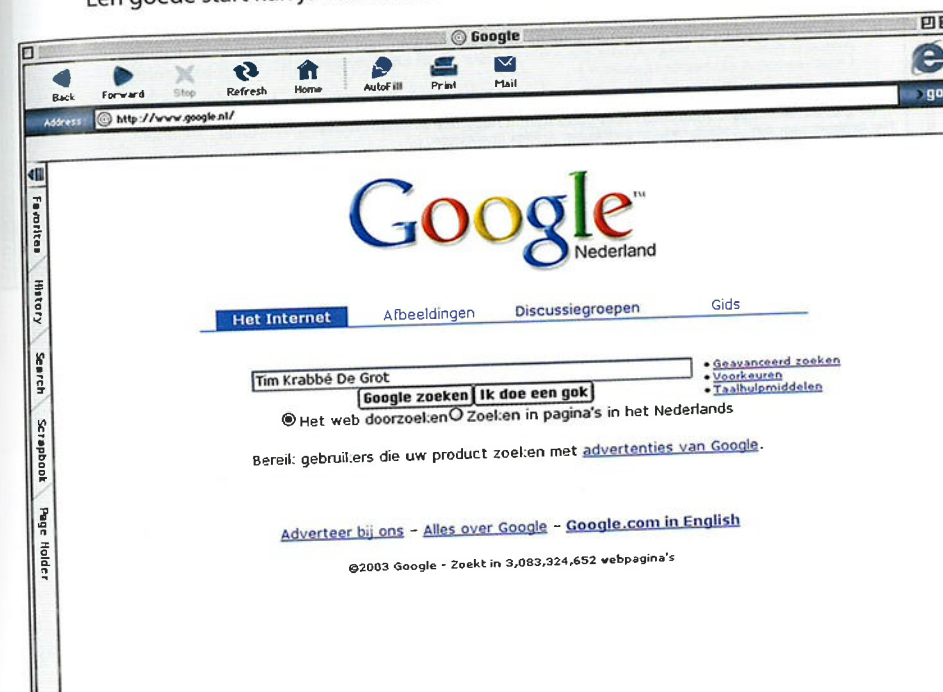
Stel, je kiest voor mogelijkheid 2, omdat je een geheel eigen opdracht/idee wilt uitwerken. Het is dan belangrijk dat je je tijd zo goed mogelijk besteedt en dus zo snel mogelijk de informatie vindt waarnaar je op zoek bent. Daarom zijn hierna enkele stappen vermeld die je daarbij helpen.

1 Opdracht

Stel **jezelf** een duidelijke opdracht. Zorg er dus voor dat je een helder beeld hebt van de informatie waarnaar je op zoek bent. Ga bijvoorbeeld niet op zoek naar de schrijver Tim Krabbé, als je vooral informatie wilt hebben over zijn boek *De grot* (1997). Want anders kom je op pagina's over Krabbé terecht waarin niets of weinig te vinden is over zijn boek *De grot*.

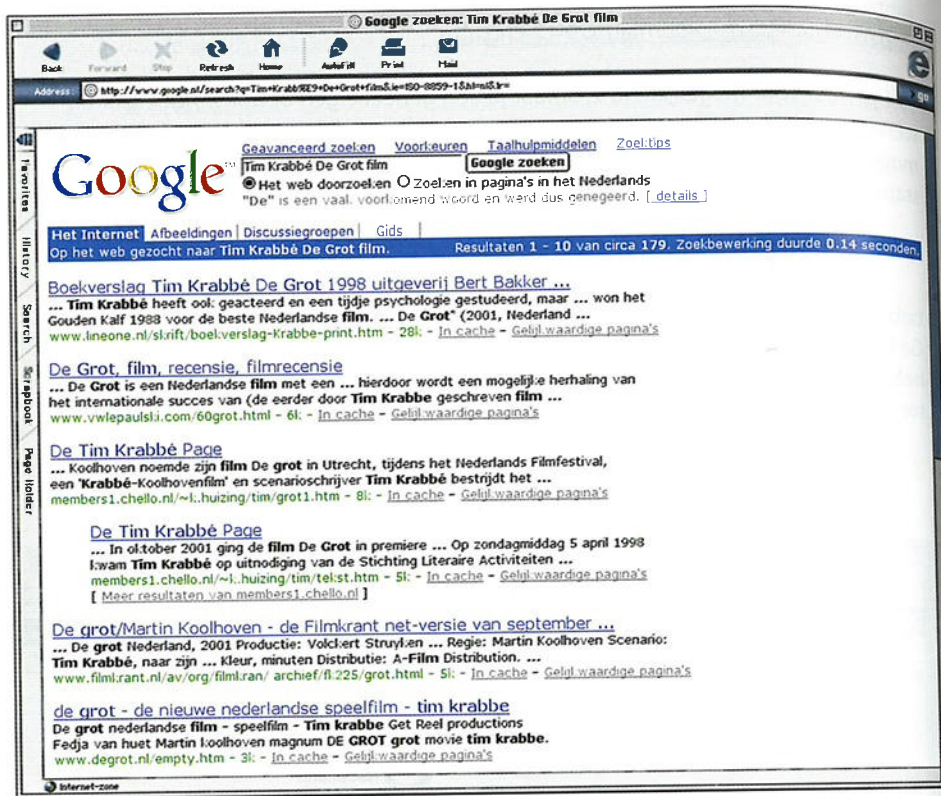
2 Informatiebronnen op het internet

Een goede start kun je maken met een zoekmachine als www.google.nl.

Zodra je 'Google zoeken' hebt aangeklikt, krijg je honderden URL's (internetadressen) waar je informatie vindt over *De grot* van Tim Krabbé.

Maar als je speciaal op zoek bent naar de verfilming van het boek onder dezelfde titel (2001), dan typ je in: *Tim Krabbé De grot film*. Het aantal adressen wordt daarvoor al met ongeveer de helft verkleind.

Nu is het de kunst om uit al die vindplaatsen snel de informatie te vinden waarnaar je op zoek bent. Dat zal soms enige tijd kosten. Maar het internet bevat zo gigantisch veel informatie, dat het haast wel zeker is dat je daar vindt wat je zoekt.

3 Informatie verzamelen

Stel dat je op zoek bent naar een korte beschrijving van de film *De grot*, naar informatie over de regisseur en de acteurs en naar een vergelijking tussen het boek en de film. Je gaat dan naar die informatie op zoek.

Zodra je informatie hebt gevonden die je kunt gebruiken, kopieer je die en plak je die op de juiste plaats in een document dat je alvast van paragraafjes hebt voorzien, bijvoorbeeld:

4 Informatie ordenen

Je hebt de verzamelde informatie al enigszins geordend. Dat ga je nu per paragraaf doen, zodat er een logisch geheel ontstaat zonder dat je informatie dubbel opneemt.

5 Conclusie

Vermeld of en in hoeverre je je doel hebt bereikt bij je speurtocht op het internet.

8 Verslag websitebezoek

Zoeken op het internet is niet altijd even gemakkelijk. Vaak moet je lang surfen, voordat je een site hebt gevonden die echt nuttig en relevant voor je is. Door een verslag te maken van je rondzwervingen op het internet help je jezelf en je medeleerlingen de mindere sites te vermijden en sneller naar de betere sites te gaan.

Je verslag begint met:

- je naam (+ klas);
 - de datum van het verslag.
- Naam van de website:
Internetadres (URL): http://
 - Waar was je naar op zoek toen je deze website vond?
 - Was dit de website die je uiteindelijk wilde vinden of eerder een 'tussenstation'?
 - Wat trok het eerst je aandacht toen je deze website vond?
 - Op welke datum heb je deze website voor het eerst bezocht?
 - Hoe vaak heb je deze website inmiddels bezocht?
... keer, omdat ...
 - Hoe heb je deze website gevonden? Beschrijf zo goed mogelijk de 'route' die je hebt afgelegd, sinds je het internet op ging.
Raadpleeg eventueel je menu 'geschiedenis'.
 - Beschrijf de website.
 - Vind je de opmaak van deze site aantrekkelijk?
Ja/nee, omdat ...
 - Vind je het makkelijk/niet zo makkelijk/moeilijk om bij alle informatie te komen die je wilt vinden op deze site?
..., omdat ...
 - Was de site nuttig voor je onderzoek? Leg je antwoord uit.
 - Was het een interessante/uitdagende/spannende website?
Leg je antwoord uit.
 - Heb je andere websites gevonden die ook nuttig zijn?

Begrippenlijst literatuurgeschiedenis

Nederlands	Duits	Engels	Frans
art nouveau	Jugendstil, der	modern style	art nouveau, le
Arthurroman	Artusroman, der	Arthurian romance	roman arthurien, le
barok	Barock, das/der	baroque	baroque, le
classicisme	Klassizismus, der	classicism	classicisme, le
dadaïsme	Dadaïsmus, der	dadaism	dadaïsme (dada), le
determinisme	Determinismus, der	determinism	déterminisme, le
existentialisme	Existentialismus, der	existentialism	existentialisme, le
expressionisme	Expressionismus, der	expressionism	expressionisme, le
handschrift	Handschrift, die	handwriting	manuscrit, la; écriture, la
hoofs	Höfisch	courtly	courtois
hoofsheid	höfische(s) Wesen, das	courtliness	courtoisie, la
humanisme	Humanismus, der	humanism	humanisme, le
hyperrealisme	Hyperrealismus, der	hyperrealism	hyperréalisme, le
impressionisme	Impressionismus, der	impressionism	impressionisme, le
jeugdliteratuur	Jugendliteratur, der	child's books	littérature de jeunesse, la
Karelroman	Karlsroman, der	Charlemagne romance	chanson de geste, la
kinetische kunst	kinetische Kunst, die	kinetic art	art cinétique, le
kunst	Kunst, die	art	art, le
lezer	Leser, der	reader	lecteur, le
liberalisme	Liberalismus, der	liberalism	libéralisme, le
literatuur	Literatur, die	literature	littérature, la
manuscript	Manuskript, das	manuscript	manuscrit, le
Middeleeuwen	Mittelalter, das	Middle Ages	Moyen Âge, le (enkelvoud!)

Nederlands	Duits
neoclassicisme	Neuklassizismus, der
nieuwe zake lijkheid	Neue Sachlichkeit, die
oorlogsliteratuur	Kriegsliteratur, die
op-art	Op-art, die
petrarkisme	Petrarkismus, der
poëzie	Poesie, die
polemiek	Polemik, die
popart	Pop-art, die
postmodernisme	Postmodernismus, der
proza	Prosa, die
rationalisme	Rationalismus, der
realisme	Realismus, der
rede	Ratio, die; Vernunft, die
Renaissance	Renaissance, die
ridderroman	Ritterroman, der
roman	Roman, der
romantiek	Romantik, die
schelmenroman	Schelmenroman, der; Picares-Roman, der
schrijver	Autor, der; Schriftsteller, der; Verfasser, der
sentimentalisme	Empfindsamkeit, die
spectatoriaal tijdschrift	moralische Wochenschrift, die
surrealisme	Surrealismus, der
symbolisme	Symbolismus, der
toneel	Theater, das; Bühne, die
toneelstuk	Schauspiel, das
troubadour	Troubadour, der

Engels	Frans
neo-classicism	néoclassicisme, le
no-nonsense policies	fonctionnalisme, le
war literature	littérature de guerre, la
opart	op art, le
petrarchism	pétrarquisme, le
poetry	poésie, la
polemic	polémique, la
popart	pop art, le
postmodernism	postmodernisme, le
prose	prose, la
rationalism	rationalisme, le
realism	réalisme, le
reason	raison, la
renaissance	Renaissance, la
romance	roman courtois, le
novel	roman, le
romanticism	romantisme, le
picaresque novel	roman picaresque, le
author, writer	auteur, le; écrivain, le
sentimentalism	sentimentalisme, le
spectator magazine	magazine spectateur, le
surrealism	surréalisme, le
symbolism	symbolisme, le
theatre, drama	théâtre, le
play	pièce de théâtre, la
minstrel	troubadour, le; trouvère, le

Trefwoordenregister

Nederlands

Duits

109	absurdistisch toneel	absurde Drama, das
95	acrostichon	Akrostichon, das
78	alliteratie	Alliteration, die; Stabreim, der
12	amuseren	amüsieren, unterhalten
62	anekdote	Anekdote, die
27	anticlimax	Antiklimax, die
27	antithese	Gegensatz, der
216	art nouveau	Jugendstil, der
151	Arthurroman	Arturroman, der
52	auctoriaal verhaal	auktoriale(s) Erzählen, das
69	autobiografie	Autobiographie, die
86	ballade	Ballade, die
69	ballonstrip	Comicstrip, der; Comicheft, das
159	barok	Barock, das/der
99	bedrijf	Akt, der; Aufzug, der
24	beeldspraak	Allegorie, die
67	beeldverhaal	Bildgeschichte, die; Bilderbogen, der
45	belangenruimte	Wechselwirkung zwischen Umgebung und Personen, die
50	bijfiguur	Nebenfigur, die
69	biografie	Biographie, die
41	bombast	Bombast, der ; Schwulst, der
69	briefroman	Briefroman, der
113	cabaret	Kabarett, das
21	canon	Kanon, der
30	chiasme	Chiasmus, der
48	chronologisch	chronologisch
184	classicisme	Klassizismus, der
41	cliché	Klischee, das
27	climax	Klimax, die
64	column	Leitartikel, der; Glosse, die
95	couplet	Strophe, die
64	cursiefje	Glosse, die
32	cynisme	Zynismus, der

Engels

Frans

absurdist drama	théâtre de l'absurde, le
acrostic	acrostiche, le
alliteration	allitération, la
entertain	amuser
anecdote	anecdote, la
anticlimax	Anticlimaxe, le
contrast	opposition, la
modern style	art nouveau, le
Arthurian romance	roman arthurien, le
authorial narrative	récit du narrateur omniscient, le
autobiography	autobiographie, la
ballad	ballade, la
comic, cartoon	bédé à bulles, la
baroque	baroque, le
act	acte, le
metaphor, imagery	métaphore, la
comic, cartoon	bande dessinée (bédé), la
area of interest	espace d'intérêt, le
minor character	personnage secondaire, le
biography	biographie, la
bombast	langage ampoulé, le
epistolary novel	roman épistolaire, le
cabaret	café chantant, le; music-hall, le
canon	canon, le
chiasm	chiasme, le
chronological	chronologique
classicism	classicisme, le
cliché	cliché, le
climax	crescendo, le
column	chronique, la
couplet	couplet, le
(regular) column	chronique, la; écho, le
cynicism	cynisme, le

Nederlands		Duits	Engels	Frans
79	eindrijm	Endreim, der	endrhyme	assonance, la
95	elegie	Elegie, die	elegy	élégie, la
57	epiek	Epik, die	epic	genre épique, le
89	epigram	Epigramm, das	epigram	épigramme, le
108	episch toneel	epische Theater, das	epic drama	théâtre épique, le
89	epitaaf	Epitaph, das	epitaph	épitaphe, la
66	essay	Essay, der/das	essay	discours, le; essai, le
29	eufemisme	Euphemismus, der	euphemism	euphémisme, le
230	existentialisme	Existentialismus, der	existentialism	existentialisme, le
219	expressionisme	Expressionismus, der	expressionism	expressionisme, le
59	fabel	Fabel, die	fable	fable, la
61	fantasy	Fantastische Literatur, die	fantasy	fantaisie, la
9	fictie	Fiktion, die	fiction	fiction, la
115	film	Film, der	movie, film	film, le
48	flashback	Flashback, der/das; Rückblende, die	flashback	retour en arrière, le
48	flashforward	Flashforward, der/das	flashforward	regard en avant, le
70	gedicht	Gedicht, das	poem	poème, le
12	geëngageerd	engagiert	engaged	engagé
47	gesloten einde	geschlossene Ende, das	closed ending	fin close, la
89	grafschrift	Grabschrift, die	epitaph	épitaphe, la
64	griezroman	Schauerroman, der	horror novel, Gothic novel	roman noir, le
91	haiku	Haiku, das	haiku	haïku, le
51	handeling (plot, intrige)	Handlung, die; Plot, der; Intrige, die	plot	intrigue, la
150	handschrift	Handschrift, die	handwriting	manuscrit, la; écriture, la
95	hekeldicht	Spottgedicht, das; satirische Gedicht, das	satire	poème satirique, le
135	heldendicht	Heldenepos, das; Heldenlied, das	epic poem	épopée, la
26	herhaling	Wiederholung, die	repetition	répétition, la
63	historische roman	historische Roman, der	historical novel	roman historique, le
50	hoofdfiguur	Hauptfigur, die	main character	personnage principal, le; protagoniste, le
150	hoofs	Höfisch	courtly	courtois
150	hoofsheid	höfische Wesen, das	courtliness	courtoisie, la
160	humanisme	Humanismus, der	humanism	humanisme, le
34	humor	Humor, der	humor	humour, le
95	hymne	Hymne, die	hymn	hymne, le (in kerk: la)
28	hyperbool	Hyperbel, die	hyperbole	hyperbole, la
249	humorisme			

Nederlands

Duits

249	kinetische kunst	kinetische Kunst, die
106	klucht	Schwank, der ; Posse, die
102	komedie, blijspel	Komödie, die; Lustspiel, das
62	kort verhaal	Kurzgeschichte, die
95	kreeftdicht	Palindrom, das
20	kunst	Kunst, die
90	kwatrijn	Vierzeiler, der; Quartett, das (Sonett, das)
21	lectuur	Lektüre, die; Lesestoff, der
58	legende	Legende, die
55	leidmotief	Leitmotiv, das
14	lezer	Leser, der
198	liberalisme	Liberalismus, der
95	lied	Lied, das
90	limerick	Limerick, der
23	literatuur	Literatur, die
30	litotes	Litotes, die
34	lyriek	Lyrik, die
98	manuscript	Manuskript, das
69	memoires	Memoiren, die
38	metafoor	Metapher, die
80	metrum	Metrum, das
40	metonymia	Metonymie, die
147	Middeleeuwen	Mittelalter, das
249	minimal art	Minimal Art, die
153	mirakelspel	Mirakelspiel, das
219	modernisme	Modernismus, der
133	mondelinge literatuur	mündlich(e) (überlieferte) Literatur, die
55	motief	Motiv, das
115	musical	Musical, das
153	mysterie spel	Mysterienspiel, das
58	mythe	Mythos, der
58	mythologie	Mythologie, die
204	naturalisme	Naturalismus, der
200	neoclassicisme	Neuklassizismus, der

Engels

Frans

kinetic art	art cinétique, le
farce	farce, la
comedy	comédie, la
short story	conte, le
palindrome	palindrome, le
art	art, le
quatrain	quatrain, le
reading matter	lecture, la
legend	légende, la
leitmotiv	leitmotiv, le
reader	lecteur, le
liberalism	libéralisme, le
song	chanson, la
limerick	limerick, le
literature	littérature, la
litotes	litote, la
lyrism	lyrisme, le
manuscript	manuscrit, le
memoirs	mémoires, les (f)
metaphor	métaphore, la
metre	mesure, la; mètre, le
metonymia	métonymie, la
Middle Ages	Moyen Âge, le (enkelvoud!)
minimal art	art minimal, le
mystery play	miracle, le
modernism	modernisme, le
oral literature	littérature orale, la
motif, motive	motif, le
musical	musical, le
cycle play	mystère, le
myth	mythe, le
mythology	mythologie, la
naturalism	naturalisme, le
neo-classicism	néoclassicisme, le
no-nonsense policies	fonctionnalisme, le

Nederlands	Duits
59 parabel	Parabel, die; Gleichnis, das
28 paradox	Paradox(on), das
26 parallelisme	Parallelismus, der
35 parodie	Parodie, die
54 personaal verhaal (hij/zij-verhaal)	Er/Sie-Roman, der
39 personificatie	Personifikation, die
51 perspectief	Perspektive, die
168 petrarkisme	Petrarkismus, der
33 pleonasme	Pleonasmus, der
33 poëzie	Poesie, die
66 polemiek	Polemik, die
233 popart	Pop-art, die
270 postmodernisme	Postmodernismus, der
33 proza	Prosa, die
63 psychologische roman	psychologische Roman, der
181 rationalisme	Rationalismus, der
184 realisme	Realismus, der
67 recensie	Rezension, die
181 rede	Ratio, die; Vernunft, die
95 refrein	Refrain, der; Kehrreim, der
66 reisverhaal	Reisgeschichte, die
159 Renaissance	Renaissance, die
41 retoriek	Rhetoriek, die ; Redeschwulst, der
30 retorische vraag	rhetorische Frage
63 ridderroman	Ritterroman, der
77 rijm	Reim, der
80 ritme	Rhythmus, der
63 roman	Roman, der
196 Romantiek	Romantik, die
95 rondeel	Rondeau, das ; Ringelgedicht, das
44 ruimte	Raum, der
58 sage	Sage, die
31 sarcasme	Sarkasmus, der
35 satire	Satire, die
99 scène	Szene, die
166 schelmenroman	Schelmenroman, der

Engels	Frans
parable	parabole, la
paradox	paradoxe, le
parallelism	parallélisme, le
parody	parodie, la
third-person narrative	récit à la troisième personne, le
personification	personnification, la
perspective	perspective, la
petrarchism	pétrarquisme, le
pleonasm	pléonasm, le
poetry	poésie, la
polemic	polémique, la
popart	pop art, le
postmodernism	postmodernisme, le
prose	prose, la
psychological novel	roman psychologique, le
rationalism	rationnalisme, le
realism	réalisme, le
review	récesion, la; note de lecture, la
reason	raison, la
refrain, burden	refrain, le
travel narrative	récit de voyage, le
renaissance	Renaissance, la
rhetoric	rhétorique, la
rhetorical question	question rhétorique, la
romance	roman courtois, le
rhyme	rime, la
rhythm	rythme, le
novel	roman, le
romanticism	romantisme, le
rondeau	rondeau, le
space	espace, le
saga	saga, la
sarcasm	sarcasme, le
satire	satire, la
scene	scène, la

Nederlands	Duits
185 spectatoriaal tijdschrift	moralische Wochenschrift, die
31 spot	Spott, der; Spöttelei, die
59 sprookje	Märchen, das
24 stijl	Stil, der
26 stijlfiguur	Stilfigur, die
63 streekroman	Heimatroman, der
68 stripverhaal	Comic(strip), der
82 strofe	Strophe, die
220 surrealisme	Surrealismus, der
200 symbolisme	Symbolismus, der
40 synesthesie	Synästhesie, die
33 tautologie	Tautologie, die
27 tegenstelling	Gegensatz, der
33 tekststijl	Textstil, der
115 televisie	Fernsehen, das
55 thema	Thema, das
64 thriller	Thriller, der
46 tijdsverloop	Zeitablauf, der
48 tijdversnelling	Zeitraffung, die
48 tijdvertraging	Zeitdehnung, die
97 toneel	Theater, das; Bühne, die
98 toneelstuk	Schauspiel, das
100 tragedie	Tragödie, die; Trauerspiel, das
169 tragikomedie	Tragikomödie, die
152 troubadour	Troubadour, der
50 type	Typus, der
29 understatement	Understatement, das; Untertreibung, die
37 vergelijking	Vergleich, der
9 verhaal	Geschichte, die; Erzählung, die; Fabel, die
49 verhaalfiguur	Erzählung karakter
180 Verlichting	Aufklärung, die
79 versregel	Verszeile, die
51 vertelwijze (vertelperspectief)	Erzählweise, die (Erzählperspektive, die)
233 verzetsliteratuur	Widerstandsliteratur, die
93 visuele poëzie	visuelle Poesie, die

Engels	Frans
spectator magazine	magazine spectateur, le
mockery	raillerie, la; moquerie, la
fairytale	conte (de fée), le
style	style, le
figure of speech	figure de style, la
regional novel	roman du terroir, le
cartoon, comic	bande dessinée, la
stanza	strophe, la
surrealism	surréalisme, le
symbolism	symbolisme, le
synaesthesia	synesthésie, la
tautology	tautologie, la
contrast	opposition, la
textstyle	style de texte, le
television	télévision, la
theme	thème, le
thriller	thriller, le
lapse of time	écoulement du temps, le, laps de temps, le
acceleration of time	accélération (du temps), la
time delay	ralentissement (du temps), le
theatre, drama	théâtre, le
play	pièce de théâtre, la
tragedy	tragédie, la
tragicomedy	tragi-comédie, la
minstrel	troubadour, le; trouvère, le
caricature	type, le
understatement	understatement, la
comparison	comparaison, la
story	récit, le; narration, la
tale character	caractère de conte
Enlightenment	Lumières, les (f)
line of verse	vers, le
point of view	mode de narration, la
resistance, underground literature	littérature de la résistance, la
visual poetry	poésie virtuelle, la

- Eddy van Vliet, *Biologisch*. In: *Columbus tevergeefs*. Desclee de Brouwer, Brugge 1969.
- Wim de Vries, *Laatst*. In: *Van 8 tot 5*. Van Gennep, Amsterdam 1975.
- C. Zuckmayer. Ontleend aan www.citaten.net

Afdeling 1, hoofdstuk 6

- Bertus Aafjes, *De laatste brief*. In: *Het gevecht met de muze*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1965.
- Guillaume Apollinaire. In: K.P. Dencker, *Text-Bilder*. [uitgever], Keulen, 1972.
- Matsuo Basjoo. Vertaling Jef Last. In: M. de Jong (ed.), *Het Nederlandse gedicht na 1880*. Sijthoff, Leiden 1969.
- J. Bernlef, *Modern times*. In: *Bermtorisme*. Em. Querido, Amsterdam 1968.
- Cees Buddingh', *Lexicon der poëzie*. Amsterdam, 1968.
- Lord Byron, *Elegy*. In: G. Harrison (ed.), *A Book of English Poetry*. Penguin Books Ltd, Middlesex 1972.
- Leonard Cohen, *The Partisan*. Op: cd *Greatest hits*, cd cbs 69161, 1975.
- Max Croiset, *Inzicht*. In: M. de Jong, *Het Nederlandse gedicht na 1880*. Sijthoff, Leiden 1969.
- *De moord in Everdingen* (illustratie en tekst). In: *de Volkskrant*, 24 december 1974.
- Alex van der Heide. In: Cees Buddingh', *Lexicon der poëzie*. Amsterdam, 1968.
- Youp van 't Hek, *Chiquita*. Uit: *Theatershow Scherven*. Tekst ontleend aan www.youp.nl
- Langston Hughes, *Brieven van een zelfmoordenaar*. In: Ernst van Eltena (ed.), *Van Apollinaire tot Wedekind*. Agathon, Bussum 1981.
- O. Khayyam, *Rubaiyat*. Wereldbibliotheek, Amsterdam/Antwerpen 1960.
- Kohaku. In: J. van Tooren, *De waterwilgen*. Japanse Senryu, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1981.
- Kees van Kooten, *Lieve meisjes*. In: *Bescheurkalender* 1979.
- Parmenion van Makedonië. In: Hélène Nolthenius, *De cicade op de speerpunt*. Em. Querido, Amsterdam 1992.
- Mariëlle en Sabine, *Haiku*. In: *Apocalyps*, schoolkrant Twickelcollege, z.j. Hengelo. (*NRC Handelsblad*, 4 april 1989).
- John O'Mill, *Rot Yong*. In: *Popsy poems*. Blitz, Laren z.j.
- Christian Morgenstern, *Die Trichter*. In: *Spiegel van de Duitse poëzie*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1984.
- Paul van Ostaijen, *Zeppelin*. In: *Verzamelde gedichten*. Bert Bakker, Amsterdam 1992.
- William Shakespeare, *Sonnet LXVI*. In: C. van Emde Boas, *Shakespeare's Sonnetten in hun verband met de travesti-double spelen*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 1951.
- Masoaka Shiki en Kobajasji Issa. In: J. van Tooren, *Haiku een jonge maan*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1974-2.
- Eric van der Steen, *Van een kapper en Van een piekeeraar*. In: M. van der Plas, *Ongerijmde rijmen*. Utrecht, z.j.
- T. Trolsky, *Vannacht*. In: *Kwatrijnen*. Gianotten, Tilburg 1980.
- D. van Wissen, *Middelbaar onderwijs*. In: *Het mooiste meisje van de klas*. Aarts, Amsterdam 1978.

Afdeling 1, hoofdstuk 7

- Samuel Beckett, *Waiting for Godot/En attendant Godot*. In: M. van Buuren en E. Jongeneel, *Moderne Franse Literatuur Van 1850 tot heden*. Martinus Nijhoff Uitgevers, Groningen 1996.
- Bertolt Brecht. In: Tom Kleijn (vert.), *Bertolt Brecht, Mutter Courage und ihre Kinder*. Uitgeverij International Theatre & Film Books, Amsterdam 1996.
- Wim van Bussel, *Spelen met bandrecorders*. Spectrum, Utrecht z.j.
- Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*. In: Anthonie Donker (vert.), *Goethe's Faust*. Van Loghum Slaterus, Arnhem 1931.
- Herman Heijermans, *Op hoop van zegen*. In: *Toneelwerken, deel I*. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1965.
- Youp van 't Hek. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
- Pieter Cornelisz. Hooft, *Warenar*. Tjeenk Willink, Zwolle 1971.
- Paul de Leeuw. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
- Molière, *Le misanthrope*. In: M. van den Berg (vert. & bew.) *De mensenhater*. Uitgeverij International Theatre & Film Books, Amsterdam 1998.
- Jacques Prévert, *Gezellig onder ons*. In: Ernst van Altena, *Onder ons*. Van Ditmar, Amsterdam 1967.
- Jean-Paul Sartre, *Huis Clos*. De Bezige Bij, Amsterdam 1964.
- William Shakespeare, *King Lear*. In: Gerrit Komrij (vert.), *Koning Lear*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1990.
- William Shakespeare, *As you like it*. Spring Books, London 1967.

Afdeling 2, hoofdstuk 1

- Caesar, *De bello Gallico*, VI 13. In: J. de Vries, *De Germaanse oudheid*. Tjeenk Willink, Haarlem 1930.
- *Die wezens (...)* Vrij naar J. de Vries, *De Germaansche oudheid*. Tjeenk Willink, Haarlem 1930.
- *Eens in het jaar*. Vrij naar J. de Vries, *De Germaansche oudheid*. Tjeenk Willink, Haarlem 1930.
- *Lucianus*. In: J. de Vries, *De Germaanse oudheid*. Tjeenk Willink, Haarlem 1930.
- *Vuur werkt reinigend*. In: J. de Vries, *De Germaanse oudheid*. Tjeenk Willink, Haarlem 1930.
- K. Westerbaen, *Algemeene histori*, deel XVI. Besseling, Utrecht 1750.

Afdeling 2, hoofdstuk 2

- *Karel ende Elegast*. In: H. Adema (ed.), *Karel en Elegast*. Taal & Tekenen, Leeuwarden 1989.
- James Shirley, *The Contention of Ajax and Ulysses*. In: J. Hayward (ed.), *The Penguin Book of English Verse*. Penguin Books Ltd, Middlesex 1966.
- Barbara Tuchman, *De waanzinnige 14e eeuw*. Elsevier, Amsterdam 1982.
- Een middeleeuwse schrijver. In: J. Gumbert, *Vensters naar vroeger*. Bulkboek 143, jaargang 13, Knippenberg, Amsterdam.

Afdeling 2, hoofdstuk 3

- Anoniem, *Gedicht Protestant en Katholiek*. In: B. Nauter, *Nederlandse literatuur*. Kwadraat, Utrecht 1994.
- Boileau, *Art poétique*. In: *Oeuvres complètes*. Hachette, 1856.
- Petrarca, *Sonnet*. In: D. Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*. Van der Peet, Amsterdam 1954.

Afdeling 2, hoofdstuk 4

- Anoniem, *Op de schotschrijvers*. In: A. Hanou (ed.), *Revolutie in woorden*. Em. Querido, Amsterdam 1989.
- E. Bekker, wed. ds. Wolff en A. Deken, *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 1965.
- *Reise- en Zak-Atlas*. Amsterdam, 1773. Sepp. (pagina 55/56). Facsimile-herdruk, Robas bv, Weesp 1992.

Afdeling 2, hoofdstuk 5

- Herman Gorter, *Verzamelde lyriek*. Polak & Van Gennep, Amsterdam 1966.
- W. van Hoëvel, *Slaven en vrijen*, 1854. In: W. Zaal, *Vloekjes bij de thee*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1961.
- Willem Kloos. In: G. Stuiveling, *Jacques Perks Gedichten*. Tjeenk Willink, Zwolle 1958.
- W. Zaal, *Vloekjes bij de thee*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1961.

Afdeling 2, hoofdstuk 6

- Herman van den Bergh, *Nocturne*. In: *Verzamelde gedichten*. Em. Querido, Amsterdam 1979.
- André Breton, *l'Aigrette*. In: M. van Buuren, *Moderne Franse literatuur*. Martinus Nijhoff Uitgevers, Groningen 1996.
- Hendrik Marsman, *Vlam*. In: *Verzamelde werk*. Em. Querido, Amsterdam 1960.
- Hendrik Marsman, *Verzamelde werk*. Em. Querido, Amsterdam 1960.

Afdeling 2, hoofdstuk 7

- Adriaan Roland Holst. In: John Müller, *Het literair anekdotenboek*. De Bijenkorf, Amsterdam 1988.
- Gerrit Kouwenaar. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Lucebert, *Verdediging van de 50-ers*, 1949. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Jacob Presser, *Orpheus en Ahasverus*. Atheneum, Polak & Van Gennep, Amsterdam 1945.
- Dieter Rams. In: C. Fiell e.a., *Design van de 20e eeuw*. Benedikt Taschen Verlag, Keulen 2000.

Afdeling 2, hoofdstuk 8

- Cees Buddingh'. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Bert Hiddema. In: *Scheuren in het asfalt*. L.J. Veen, Amsterdam 1985.
- Rutger Kopland. In: *Onder het vee*, 1966. In: *de Volkskrant*, 19 februari 1988.
- Harry Mulisch. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Alain Robbe-Grillet, *Instantané*. Editions de Minuit, Paris 1962.
- *De Gekochte en de Gekochte*. In: *De Gekochte en de Gekochte*. Em. Querido, Amsterdam 1986.